ISSN 2278-3199

Volume - 05, Issue - 02, July - December, 2016.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE & SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

ISSN 2278-3199

Volume - 05, Issue - 02, July - December, 2016.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on......

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Chief Editor

Dr. C. B. Masram

Principal

S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara.

Editor

Dr. Rahul Bhagat

Associate Professor & Head Department of Sociology,
S. N. Mor Arts, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College,
Tumsar Dist. Bhandara - 441912

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
S. N. MOR ART, COMMERCE & SMT. G. D. SARAF SCIENCE COLLEGE,
TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

EDITORIAL BOARD

Chief Editor: Dr. C. B. Masram,
Principal, S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editor: Dr. Rahul Bhagat,
S. N. Mor Art, Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara.

Editorial Advisory Board -

Dr. Pradeep Aglave, *Head, P. G. Dept. Dr. Ambedkar Thought, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Suresh Waghmare, *Head Dept. of Soci., Rajshree Shahu Maharaj College, Latur (MS)*
Dr. Jagan Karade, *Head Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur (MS)*
Dr. Sanjay Salunkhe, *Department of Sociology, D. B. A. M. University, Aurangabad (MS)*
Dr. R.N. Salve, *Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur, Dist. Kolhapur.(M.S.)*
Dr. Sujata Gokhale, *Head Dept. of Sociology, S. N. D. T. University, Mumbai (MS)*
Dr. Shivcharan Meshram, *Principal, Kamla Nehru Govt. Girls College, Balaghat (MP)*
Dr. B. K. Swain, *Head Department of Sociology, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*
Dr. Smita Awchar, *Professor, D. B. A. Marathwada University, Aurangabad (MS)*
Dr. Prakash Bobde, *Ex. Professor and Head, Dept. of Sociology, R. T. M. N. U., Nagpur.*
Dr. Ramesh Makwana, *Department of Sociology, Sardar Patel University, Gujrat.*
Dr. M. B. Bute, *Principal, Santaji Mahavidhyalaya, Nagpur.*
Dr. Ashok Kale, *Principal, M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia (MS)*
Dr. Anil Surya, *President, S. M. S. New Delhi.*
Dr. Kalyan Sakharkar, *Head Dept. of Sociology, P. N. College, Pusad Dist. Yeotmal (MS)*
Dr. Arun Chavhan, *Head Dept. of Sociology, Vidhyabharti Mahavidhyalaya, Amrawati (MS*
Dr. A. P. Jadhao, *Head Dept. of Sociology, Lemdeo Patil College, Mandhal Dist. Nagpur.*

Editorial Board Member -

Dr. R. K. Dipte, *Dept. of English, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. U. Ubale, *Dept. of Marathi, S. N. Mor College, Tumsar.*
Prof. R. O. Belokar, *Head Dept. of Pol. Science, S. N. Mor College, Tumsar.*

Associate Editors -

Dr. Saroj Aglave, *Head, Dept. of Sociology, Mahila Mahavidhyalya, Nandanvan, Nagpur.*
Prof. Baban Meshram, *Head, Dept. of Sociology,N. M. D. College, Gondia Dist. Gondia.*
Dr. Sushma Bageshwar, *Head, Dept. of Socio., Gadgebaba College, Hingna Dist. Nagpur.*
Dr. S. D. Pawar, *Head, Dept. of Sociology, N. J. Patel College, Mohadi Dist. Bhandara*
Dr. Dipak Pawar, *Head, Dept. of Sociology, Women's College, Nandanvan, Nagpur.*
Prof. Priyadarshan Bhaware, *Head, Dept. of Socio., Badrinarayan Barwale College, Jalna*
Dr. Rajendra Kamble, *Head, Dept. of Socio., Indira Gandhi College, Kalmeshwar, Nagpur*
Prof. Jaindra Pendse, *Head, Dept. of Sociology, Sevadal Mahila College, Nagpur.*
Dr. D. T. Shende, *Deptt. of Socio., Mahatma Gandhi College, Parshiwani.*

PEER REVIEW COMMITTEE

Dr. Sai Chandrmouli T. (English), *Railway Degree College, Secundrabad (AP)*

Dr. Balvindarsing Ghotra (English), *Govt. P. G. College, Jind (Haryana)*

Prof. J. V. N. Rao, (English) *S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. Anil Nitnaware (Marathi), *M. B. Patel College, Sakoli Dist. Bhandara.*

Dr. Shailendra Lendhe (Marathi), *R. T. M. Nagpur University., Nagpur.*

Dr. Guruprasad Pakhmode, (Marathi) *Pragati Mahila College, Bhandara.*

Dr. Hariprasad Chourasiya (Hindi) *Principal, M. B. Patel College, Salekasa.*

Prof. Gajanan Polenwar, (Hindi) *Arts, Commerce College, Koradi.*

Prof. Mastan Shaha, (Hindi), *Department of Hindi, N. M. D. college, Gondia.*

Dr. R. R. Sinha (Sociology) *Head Dept. of Sociology, Hislop College, Nagpur.*

Dr. Sanjay Dudhe (Sociology), *Arts, Commerce College, Koradi Nagpur.*

Dr. Ashok Borkar (Sociology), *R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Dr. S. S. Bahekar (Geography), *Principal, S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Deva Bisen (Geography), *M. B. Patel College, Deori Dist. Gondia*

Dr. Tarachand Gedam (History) *Sant Gadge Maharaj College, Hingna.*

Dr. Mubarak Qureshi (History), *G. B. Mahila College, Tumsar Dist. Bhandara.*

Dr. D. D. Kapse (History), *Samarth College, Lakhani Dist. Bhandara.*

Dr. Madhuri Nasre (Home Economics) *S. S. Girls College, Gondia.*

Dr. Vidhya Thawakar (Home Economics), *Ashok Moharkar College, Adyal.*

Prof. Subha Ghadge, (Home Economics)*, J. M. Patel College, Bhandara.*

Prof. Vikas Jambhulkar (Political Science)*, R. T. M. Nagpur University, Nagpur.*

Prof. Atul Kadu (Political Science)*, Bhiwapur Mahavidhyalaya, Bhiwapur.*

Dr. Sharda Mahajan (Political Science) *N. M. D. College, Gondia.*

Dr. S. S. Meshram (Economics), *J. M. Patel College, Bhandara.*

Dr. Manoj Sonkusre (Economics), *M. B. Patel College, Sakoli.*

Dr. Anuradha Patil (Social Work)*, Manavlok Social Work College, Ambejogai.*

Dr. B. R. Deshmukh (Social Work), *G. N. Aazad Social Work College, Pusad.*

Dr. Sanjay Aagashe (Phy. Edu.) *S. N. Mor College, Tumsar.*

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers.

लेखकांना सूचना

- राष्ट्रीय शोध पत्रीका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' चा अंक वर्षातून दोन वेळा जून व डीसेंबर महिन्यात प्रकाशित होईल. या अंकासाठी प्राध्यापकांनी आपले लेख/संशोधन निबंध पाठवितांना जून च्या अंकासाठी 30 मे पर्यंत व डीसेंबर च्या अंकासाठी 30 नोव्हेंबर पर्यंत किंवा त्याआधी पाठवावेत.
- या शोधपत्रीकेसाठी समाजविज्ञान व कला शाखेतील सर्व विषयाशी संबधीत संशोधन निंबध / लेख मराठी / हिंदी / इंग्रजी यापैकी कोणत्याही भाषेत लिहलेला असावा. या शोधपत्रीकेसाठी पाठविलेला लेख इतरत्र कोठेही प्रसिध्द झालेला किंवा प्रसिध्दीसाठी पाठविलेला नसावा.
- प्रसिध्दीसाठी पाठवावयाचे लेख/संशोधन निबंध संगणकीय अक्षरजुळणी करून ई–मेल व्दारा पाठवावे. यासाठी मराठी व हिंदी फॉन्ट कृती देव–10 व इंग्रजीसाठी टाईम्स न्यू रोमण हे फॉन्ट वापरावे. संगणकीय लेखाची मुद्रीत प्रत व सदस्यत्वाचा अर्ज स्वतंत्र टपालाने संपादकाच्या पत्यावर पाठवावे.
- प्रकाशनासाठी पाठविलेले संशोधनात्मक लेख विशेष करून संकल्पनात्मक व विश्लेषणात्मक असावेत. आढाव्यात्मक नसावे व लेखाची कमाल शब्दमर्यादा 3000 शब्दापर्यंत असावी. लेखाचा थोडक्यात सारांश लेखाच्या सुरूवातीलाच असावा. लेखामध्ये तक्ते व आकृत्या मर्यादित असाव्यात.
- लेखातील टीपा लेखाच्या अखेरीस द्याव्यात. संदर्भ ग्रंथाची यादी, लेखकाचे आडनांव, ग्रंथाचे शिर्षक, प्रकाशकाचे नांव, प्रकाशन वर्ष, व संदर्भाचा पृष्ठ क्रमांक देण्यात यावा. एखाद्या लेखाचा संदर्भ द्यावयाचा असल्यास लेखकाचे आडनाव, प्रकाशनाचे वर्ष, लेखाचे शिर्षक अवतरण चिन्हात, संपादकाचे नांव, प्रकाशकाचे नाव तसेच नियतकालिकामध्ये प्रकाशित झाला असल्यास लेखाच्या शिर्षकानंतर नियतकालिकाचे नांव, प्रकाशनाचा सप्ताह, महिना, वर्ष, संदर्भ पृष्ठ क्रमांक या पध्दतीने असावेत.
- या शोधपत्रिकेसाठी पाठविण्यात येणारे सर्व लेख त्या–त्या विषयाच्या तज्ञ व्यक्तीकडे परिक्षणासाठी पाठविण्यात येतील. परिक्षकांनी मान्य केलेल्या शोध निबंधानांच प्रकाशित केले जाईल. परिक्षकांनी अमान्य केलेले लेख / शोधनिबंध प्रकाशित केले जाणार नाही. परिक्षकांनी एखाद्या लेखाच्या संदर्भात दुरूस्ती संबधीच्या काही सूचना केल्यास त्या सूचनेनूसार लेखामध्ये दुरूस्ती करण्याचे अधिकार संपादकांना राहतील.
- राष्ट्रीय शोधपत्रिका 'सोशल इश्यूस ॲन्ड प्रॉब्लेम्स' या पत्रिकेतील लेखाच्या/शोधनिबंधाच्या प्रकाशनाबाबत संपादक मंडळाचा निर्णय अखेरचा राहील.

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary National Research Journal of Social Sciences & Humanities....

'Social Issues and Problems'

- CONTENTS –

Sr. No.	Research Paper's Tital	Authors	Page
1	Dr. Ambedkar's Philosophy of Religion	Dr. Ashok Borkar	1
2	Status and Services of Kendriya Vidyalaya Libraries	Shailesh Bhoyar	5
3	Usage of Digital Technology in Library	Sanjay Khobragade	10
4	An Overview on new Indian currency	Dr. Kavita Lende	12
5	Deep Breathing	Rachana Dumbhare	14
6	Representation of Nizam's ….	Punyashil Tembhurne	17
7	विस्थापन के सामाजिक परिणाम	डॉ. नलिनी बोरकर	20
8	सिकलसेल से प्रभावित लोगों में उत्पन्न समस्याऍं	प्रा. ज्योती नाकतोडे	24
9	भारतीय राष्टीयकृत बैंकों के कार्य एवं प्रकार	इमरान कुरैशी	27
10	गांधी विचारधारा में भारतीय जीवन दर्शन की खोज	हरगोविंद टेंभरे	32
11	महिला सशक्तीकरण वर्तमान संदर्भ में	मनीष टेंभरे	35
12	कुटुंब संरचनेतील बदलाचा परिणाम – वृध्दांची समस्या	डॉ. दिपक पवार	37
13	ग्रामीण महिला आणि स्वंय सहायता गट	डॉ. राहुल भगत	43
14	शिक्षणाच्या सबलीकरणातील शिक्षकांची भूमिका	प्रा. जयमाला लाडे	46
15	भारतीय उपखंडातील विकसित अर्थव्यवस्था असणा–या देशातील सोशल नेटवर्किंग साईट्स उपयोगाचे मूल्यांकन	आनंद मलेवार, सुनिल कान्होलकर	50
16	माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी ...	चंद्रप्रकाश बनकर	54
17	नागपूर विभागातील शहरीकरण व मानव विकास	डॉ. जयंत मस्के	60
18	ग्रामीण विकास व राजकीय नेतृत्व	प्रा. एच. पी. पारधी	62
19	भंडारा लोकसभा मतदारसंघात महिला नेतृत्वाची उपेक्षा	प्रा. पितांबर उरकुडे	65
20	अधिकृत कामगार संघटनेची भूमिका	प्रमोदकुमार चोपकर	67
21	अविवाहित स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या	कु. दिशा गेडाम	70
22	भंडारा जिल्हयातील शेतमजुरांच्या समस्या	ज्ञानेश्वर हिवसे	73
23	भंडारा जिल्हयातील उपयोजनाचे बदलते स्वरूप	प्रा. गणेश कापसे	76
24	तंटामुक्त गाव मोहिममध्ये गोंदिया जिल्हयाची भुमिका	प्रा. राजकुमार भगत	79
25	पंचायतराज व्यवस्थेतील महिला आरक्षण	प्रा. कु. विणा एस. काकडे	82
26	समाजातील गुन्हेगारीचा एक प्रकार ...सायबर गुन्हेगारी	प्रा. मिनाक्षी बेसेकर	85
27	लाखनी तालुक्यातील धान उत्पादन	कु. सोनल हटवार	87
28	भारतीय उद्योग आणि कामगार	अर्चना देशमुख	90

संपादकीय....

प्रिय प्राध्यापक व विद्यार्थी मित्रांनो,

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा येथील समाजशास्त्र विभागा तर्फे प्रकाशित होत असलेल्या जर्नल चा पाचव्या वर्षातील हा दुसरा अंक तुमच्या हाती देतांना आम्हाला अतीव आनंद होतो आहे. मागील 9 अंकाचे स्वागत आपण ज्या उत्साहाने केले त्याच उत्साहाने या ही अंकाचे स्वागत कराल ही अपेक्षा. प्राध्यापकांच्या व्यवसायात अलिकडे संशोधनाला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. तसेच संशोधन निबंध चांगल्या जर्नल मध्ये प्रकाशित होणे हे सुध्दा तितकेच महत्वाचे आहे. प्राध्यापकांची ही अडचण लक्षात घेवूनच आम्ही हा प्रयत्न सुरू केला आहे. आणि आपल्या सहकार्यामूळेच आमच्या या प्रयत्नाला भरपूर यश प्राप्त झाले आहे. अगदी ग्रामीण भागात अध्यापनाचे कार्य करणा–या प्राध्यापकांनी सुध्दा आमच्या जर्नल साठी आपले शोंधनिबंध पाठविले आहेत. त्यासाठी या नव्या सदस्यांचे आपल्या परिवारात हार्दिक स्वागत.

अलिकडेच विद्यापीठ अनुदान आयोगाने पीएच. डी. संदर्भात नवीन निर्देश सर्व विद्यापीठांना दिले आहेत. या निर्देशानुसार सर्व विद्यापीठांना आता पीएच. डी. करू ईच्छिणा–या विद्यार्थ्यांसाठी सहा महिन्याचा रिसर्च मेथाडॉलॉजीचा कोर्स वर्क व ISSN नंबर च्या जर्नलमध्ये 2 शोधनिबंध प्रकाशित करणे बंधनकारक केले आहे. याचाच परिणाम म्हणजे या अंकात अधिकाधिक शोधनिबंध संशोधक विद्यार्थ्यांचेच आहेत. या पुढे ही अशा संशोधक विद्यार्थ्यांना आपल्या जर्नल मध्ये शोधनिबंध प्रकाशित करण्यासाठी आम्ही आमंत्रित करीत आहोत.

'National Research Journal of Social Issues and Problems' चे आत्तापर्यंतचे सर्व अंक आमच्या महाविद्यालयाचे संकेतस्थळ www.snmorcollege.org.in वर ऑनलाईन उपलब्ध आहेत. वाचक व सदस्यांना ते डाउनलोड करून घेता येईल. या नंतरचा अंक जुलै, – 2017 मध्ये प्रकाशित होत आहे. तेंव्हा या अंकासाठी सुध्दा आपण असेच सहकार्य कराल ही अपेक्षा. अंकाविषयीच्या सर्व प्रतिक्रियांचे स्वागत आहे. धन्यवाद !

मुख्य संपादक	संपादक
डॉ. चेतन मसराम	**डॉ. राहुल भगत**

प्रतिक्रिया पाठविण्यासाठी पत्ता

डॉ. राहुल भगत

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य व

श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय,

तुमसर जि. भंडारा – 441912

Email – rjbhagat1968@yahoo.co.in

Mobile – 09420359657, 08857078577

Dr. Ambedkar's Philosophy of Religion

Dr. Ashok T. Borkar, Dept. of Sociology, RTM Nagpur University, Nagpur. ab_nu@rediffmail.com

This research article started after the informal talk with Dr. Kishor Mahabal of Political science department, when he asks me a question "is there any difference between the traditional Buddhism and the Buddhism embraced by Dr. Ambedkar (or the Buddhism embraced by Dr. Ambedkar with his thousands of followers in Nagpur city)?" That time I replied him, 'yes, the Buddhism of Dr. Ambedkar and the traditional Buddhism of the world, both are different'. *This paper is an effort to find out the difference between Dr. Ambedkar's version of Buddhism and traditional Buddhism and the philosophy behind Dr. Ambedkar's version*.

In fact, traditional Buddhism was a historical entity, it shaped and reshaped in the context of the nature of the society and the development of science and technology, and through the scientific tempore of that particular society, so the way Buddhism practiced, preached and ritualized is different in each Buddhist community and in before 1956 Indian Buddhism was a dead religion as very few were the followers. Dr. Ambedkar was the product of twentieth century and educated / trained in the most prestigious institutions of the world. A person belongs to untouchable community of Maharashtra, faces all types of discriminations and inequalities throughout his life, led the movement of equality and justice for untouchables and deprived section of society. Finally he came to the conclusion that religion is the (away from Marxism) institution which shapes the morality of the followers, and if, religion neglect the components of equality, justice, fraternity and liberty the followers of that religion unintentionally follows the same practices of inequality, hate-redness, untouchability, slavery, etc. as an institutionalized means against the poor and deprived section of the society. He renounced Hinduism and after long search he prepare his mind for Buddhism, but there too he found lot of hurdles and obstacles in the way of emancipating and empowering the deprived section of society, and so, he reshaped the traditional Buddhism, based on modern values of the society. So, the Buddha and the Buddhism of Dr. Ambedkar is different than the traditional one.

The first thing which shapes the mind of Dr. Ambedkar was the system of caste in Hindu social order. From his first thesis/article on caste system to the end of his life, when he finalized book *The Buddha and His Dhamma,* caste system played a crucial role in shaping his views. According to him, caste system is the system of graded inequality, which leads to disadvantage for the lower castes on the caste stratification ladder, supported by Hindu laws, customs, beliefs, practices, rituals, myths through the law of Karma and Purity. Through the system of graded inequality, the entire Hindu society based on inequality and each successive lower level of caste on ladder, lost its rights and dignity compare to its just-higher caste. Dr. Ambedkar challenged caste system and Hinduism throughout his life for the same and the ultimate solution he found was in mass conversion. Before mass conversion he checks all aspects of Buddhism through the study of all major texts of Buddhism and selects some of the important aspects and events from the life of Buddha, his principle disciples and Buddhist texts and reinterprets it in *The Buddha and His Dhamma.*

Dr. Ambedkar wrote three totally different outlines for the same text, which shows the importance of the text. They are - first, the existing preface of *The Buddha and His Dhamma (BD)*, second, the abandoned (Unpublished Preface, 1956) preface of the same text and the third was *Buddha and the Future of his Religion* was published in 1950, well before Buddhist Bible - *'The Buddha and His Dhamma.'*

In short, the 1950's text was the outline of the 1957's text *The Buddha and His Dhamma*. And the most important part of the abandoned preface was 'I may mention that this is one of the three books which will from a set for the proper understanding of Buddhism. The other two books are: (i) **Buddha and Karl Marx**; and (ii) **Revolution and Counter-Revolution in Ancient India.** They are written out

in parts. I hope to publish them soon.'(Unpublished Preface, 1956) It was written on 6th April 1956, where as he finalized his book BD on 6th December 1956, the last day of his life. The introduction published in this book was nothing more than the research question he handle in *BD*, the thing which was missing, was the relevance and the reference-point of this book, and that we found in the unpublished preface.

Revolution and Counter-Revolution in Ancient India was published in 1987 by Government of Maharashtra and edited by Vasant Moon, are in unfinished form. The *Buddha and Karl Marx* was a speech he delivered on 10th November 1956 in world Conference of Buddhist, Kathmandu (Maybe it is an outline of the designed text.). The schema of these work and the material found within these titles cleared that in *Buddha and Karl Marx* Dr. Ambedkar compare both the legends and finally select Buddha, where as in another text he showed the dialectics of revolution through the philosophy, history and myth of Hindu texts or great tradition.

The basic questions of philosophy of any religion are, Who was the creator of the world? Who is maintaining the balance of the nature? What before birth? What after death? Existence of soul! What about soul? How the world is running? etc. The answers of these questions create space for God! They prove the existence of God! But Buddha and Ambedkar both neglects many of these questions and imposed the challenge on the existence of God. For them the world is self sustained through various laws. Law of relativity, law of Kamma (action); socialization of masses (through preaching, teaching, discussion, instructions, through stories and practical knowledge etc.) for universal laws, equality, morality, human rights and dignity of every individual are some of the basic concepts Dr. Ambedkar conceptualized through Buddha and purify the doctrine of the Buddha. Buddha himself declared that he is a teacher and not God and his discipline is not Dharma, it is Dhamma - The Path. He was the founder of the Sangha, and declared himself as the member of the Sangha and not the Shashta (the ruler) of the Sangha. He introduced the democratic and socialist pattern of governance in the Sangha, based on the Gana Parishad. For maintaining the decorum of the Sangha he refused to introduced the women in the Sangha and when he introduced women in Sangha, he make an equilibrium of the status of men and women of Sangha through imposing some restrictions and rules on women. Buddha and Ambedkar both denied the sacredness of religious texts, it is because nothing is immortal - everything is changing. The only truth is the law of change or relativity. For them the language of teaching, preaching or instructions is the language of the masses, so the Buddha used Pali. Dr. Ambedkars book BD was not a holy one; it shows the path (the Dhamma) of equality, fraternity, brotherhood and humanity through Buddha and his preaching.

Dr. Ambedkar states the need of change in religion and religious teaching according to the need of the society and if it was not happened in due course, the religion became a major cause of the declining society - especially on moral and spiritual ground.

Dr. Ambedkar embrace Buddhism in 1956, his first important paper he read in 1916 on caste system in India, from this starting point to the final decision he talk for changing his religion, he criticized various aspects of Hinduism through his speeches and researched texts. He took almost twenty years to take the final decision of conversion and then he checked Sikhism as an alternative religion of Hinduism, but finally he decided to embrace Buddhism. He extensively studied traditional Buddhism, using analytical frame provided by Marxism and the theories of Marx, specially, historical materialism and Dialectical materialism. He compare Buddha with Karl Marx and finally reject Marx on two notions, first, because Marx denied the importance of religion and secondly Marx came into conclusion that socialism will be the final goal and which could be achieved through the (bloody) revolution of laborers.

To find out the answer of the question, Why Ambedkar reject the Marxian notion of revolution? The answer lies in the question, which Ambedkar resolved, Why Buddha leave his home and his community? And why after the problem was solved, he was not go back to his family and peoples? In

traditional Buddhism it was bodily pain and suffering, which ignites the mind of Siddhartha and due to that Siddhartha left his home and searching the answer. Whereas according to Dr. Ambedkar it was the political circumstances which forced Siddhartha to left the community and home for betterment of family and community.

Few days after sanyasa, Siddhartha came to know that the both the ganas (Shakya and Kolaya) solve their problem and the proposed war plan was canceled due to their agreement. Siddhartha rethink, "Now, the cause is resolved, why he continue his sanyasa?" And according to Dr. Ambedkar Siddhartha refused to go back to home. He set new target before him, Why the social suffering and social pain? And his answer was,

'The conflict is going on not only between kings and nations but nobles and Brahmins, between householders, between mother and son, between father and son, between sister and brother, between companion and companion.

The conflict between nations is occasional. But the conflict between classes is constant and perpetual. It is this which is the root of all sorrows and suffering in the world.

... I see now that my problem has become wider. I have to find a solution for this problem of social conflict.' (1957, 57-58).

In fact, socialism after revolution was the solution of the problem, provided by Karl Marx, was the logical end of Marx thinking.

The teaching/ problem/question of traditional Buddhism started with the pain and they recognized it as Four Noble Truths or Aryan Truths. These are the basic principles or starting points of traditional Buddhism. These four Noble truths are : (1) The truth of suffering (Dukkha); (2) the truth of the arising of suffering (Samudaya); (3) the truth of the cessation of suffering (nirodha); and (4) the truth of path (marg) that leads beyond suffering. The first principle of noble truth related with suffering and sorrow is an inevitable truth related with once birth, pain, injuries and illness. If bodily suffering took central place in the noble truth than what about the social suffering? And why Siddhartha left his home? A son of a king with all good and pleasures things with him left home for clamming that bodily suffering is the truth! What's an obscured thing it is? Ambedkar challenged the idea of bodily and individual suffering and replace with social conflict and social suffering.

Marx rejects the need of religion in his proposed socialism where as for Ambedkar, religion is essential for every society. For him religion is the binding force of the society. What holds society together, he mentions, "either the sanction of law or the sanction of morality', for deprived of either of these society is sure to fall pieces. In all societies, however, law plays a very small part, being intended to keep the anti-social minority under control and prevent it from disrupting the social order. The majority is necessary left to sustain its social life by means of what Ambedkar calls 'the postulates and the sanctions of morality.' It is for this reason that religion, in the sense of morality, must remain the governing principle of any society." (Sangharakshit, 111).

For Ambedkar, the religion must fulfill three requirements, they are

1. It must be accord with science,
2. It must recognize the fundamental tenants of liberty, equality and fraternity, and
3. It must not sanctify and ennoble poverty.

Scientific tempore is the first fundamental requirement, which must fulfill by any religion. Without accompanying contemporary knowledge in the principles of religion, the religion is bound to lose its respect and therefore the subject of ridicule and thereby not merely lose its force as a governing principle of (social) life but might in course of time disintegrate and lapse.

According to Dr. Ambedkar, the recognition of the tenets of liberty, equality and fraternity is a requirement of religion because these three are the fundamental principles of social life and 'unless a religion recognizes these three fundamentals of social life religion will be doomed'.

Sanctification and ennoble poverty is the third problem of religion, Dr. Ambedkar want to nullify through this principle. It is the fact that Indian religion not only justify and mystify the beggary and poverty but also strongly institutionalized it in

practice through the law of Karma and soul and so many Indians think that begging is there religious right. The begging practice is still going on. Buddha and Dr. Ambedkar reject the idea of soul and the soul related idea of Karma.

Dr. Ambedkar was the profound advocate of equality, liberty, fraternity, justice and morality in social, political, economical and religious life of the society. This philosophical binding reflects in his religion, he rebuild for the modern society.

Dr. Ambedkar was not satisfied about the role of Buddha's Bhikku Sangha (Monk Community). He believed that Sangha was failed to fulfill the noble cause of social work, as preached by Buddha. For Buddha the major job of Monk (noble cause) is helping lay people through preaching, teaching, instructing and advising them according to their need and for that the monk will be fully aware about the science, technology; social, political, economical and cultural condition of that particular society. Monk without noble cause harmful for Buddha's teaching. In the introduction of *The Buddha and his Dhamma* Dr. Ambedkar stated, 'If the Bhikku is only a perfect man he is of no use to the propagation of Buddhism because though a perfect man he is a selfish man. If, on the other hand, he is a social servant he may prove to be the hope of Buddhism.' (1956). For him this is the question of the future of the Buddhism and if you know the history, this was the answer of the question, 'Why Buddhism lost its ground in Indian subcontinent?'. Because of the above stated facts Dr. Ambedkar was completely unsatisfied with traditional Buddhist monks and wants to rebuild Sangha.

In short Dr. Ambedkar rebuild Buddhism in Twentieth century, accepted the challenge of Marxism and proved that religion is the essential part of society, even in socialism you need special kind of religion. For any modern democratic or socialistic society, the form of religion is very different. Ambedkar build religion for 21st century, in which he placed all modern values including -

- Law of Kamma or Relativity,

- Scientific tempore,

-Individualism with community feeling – empathy,

- Democratic values like equality, fraternity, brotherhood, equal opportunities, Human rights, etc.

- Rationality,

-Morality based on human rights and responsibility,

- Challenged poverty and beggary as a part of religion, etc.

Thus the philosophy of religion Ambedkar stated.

Note: On 14th Oct. 1956 Dr. Ambedkar embraced Buddhism with his followers and supporters.

Reference:

1. Ambedkar B. R., 1950 *Buddha and the Future of His Religion* in Maha Bodhi Pub. Maha Bodhi Society, Bengal.
2. Ambedkar B. R., 1956 *Buddha and Karl Marx* a speech of Dr. Ambedkar delivered on 10th November 1956 in World Conference of Buddhist, Kathmandu. First published in Vol. 3 of Dr. B. R. Ambedkar Writing and Speeches, Education Dept. Government of Maharashtra.
3. Ambedkar B. R., 1956 *Twenty-two oaths for Buddhist*, Dr. Ambedkar took oaths with his followers on the occasion of conversion on 14th Oct. 1956.
4. Ambedkar B. R., 1957 *The Buddha and His Dhamma*, Siddharth College Publication, Aurangabad.
5. Ambedkar B. R., 1987 *Philosophy of Hinduism*, First published in Vol. 3 *Dr. B. R. Ambedkar Writing and Speeches*, Education Dept. Government of Maharashtra.
6. Ambedkar B. R., 1987 *India and Pre- Requisites of Communism*, First published in Vol. 3 of *Dr. B. R. Ambedkar Writing and Speeches*, Edu. Dept. Government of Maharashtra.
7. Ambedkar B. R., 1987 *Revolution and Counter-Revolution in Ancient India*, First published in Vol. 3 of *Dr. B. R. Ambedkar Writing and Speeches*, Education Dept. Government of Maharashtra.

a. Sangharakshita 1986 *Ambedkar and Buddhism* Windhorse Publications, Glasgow.

8. **Web Address:**
9. Unpublished Preface, April 6, 1956, Text provided by Eleanor Zelliot, as prepared by Vasant Moon (from – www.columbia.edu/ite/mealac/pritchett/00_pref_unpub.html. dated 9/12/2016).
10. 22 Vows of Dr. Ambedkar (From- www.angelfire.com /ak/ambedkar/BR22.html. Dt 9/12/2016)

Status and Services of Kendriya Vidyalaya Libraries

Mr. Shailesh M. Bhoyar, Research Scholar, Near Tahasil Office, Warora, Dist: Chandrapur 442907
E-mail:-dr.shaileshb@gmail.com

Abstract: To assess to what extent users are utilized KVs based Status and services, various aspects of internet usage, favorite search, engines, and problems faced by the users in using the Kendriya Vidyalaya in Libraries. The paper also determines the satisfaction level of users regarding library services, online database services and infrastructure facilities. Suggestions have been given to make the services more beneficial in the library users of library all over India.

Introduction: The government of India and various other states for the improvement of Kendriya Vidyalaya education can bring in desired results provided the school has full complement of library resources, personnel and necessary infrastructure. So far the Kendriya Vidyalaya library has not been given its rightful place in the scheme of things. Nevertheless, it can play a very important role and help the school in achieving the educational objectives. If we recognize the value and importance of informal system of education, then library method of self-education is get its due place.

Kendriya Vidyalaya library provides information, inculcates ideas, and develops knowledge that is so essential to functioning successfully in today's information and knowledge based society. It is fundamental to Kendriya Vidyalaya library to equip students with lifelong learning skills and develop in them creative thinking and imagination, and enabling them to live as ideal and responsible citizens.

Thus, the Kendriya Vidyalaya library must be made the hub of all the cavities planned and executed in school. It can be used by students to prepare for their next class period, home examination, general education, information, competitions, recreation and inspiration. To cater to the wide varieties of demands of students and teachers it has to judiciously select and procure the prescribed/recommended text-book and other reading material from different sources, technically process it by making use of a standard scheme of classification, catalogue it to provide various access point, organize the collection on scientific lines, circulate the documents and disseminate the information in the manner most liked by the students and teachers. In addition, the Kendriya Vidyalaya library has to serve as a resource centre as well.

Kendriya Vidyalaya Sangathan: Kendirya Vidyalaya is a system of central government schools that have been instituted under the aegis of ministry of human resource development, government of India.

The system came into being in 1963 under the name 'central schools' and has been affiliated with CBSE since then. Later, the name was changed to Kendriya Vidyalaya. Its objective is to educate children of the Indian Defence service personnel who are often posted to remote locations. With the army starting its own Army public Schools, the service was extended (but not restricted) to all central government employees. The uniform curriculum followed by these all over India was intended to ensure that the children of government employees do not face education disadvantage when their parents are transferred by providing a common syllabus and system of education. It still operates after 50 years.

The Kendriya Vidyalayas are run by the Kendriya Vidyalaya Sangathan, an autonomous body formed by the Ministry of Education, Government of India, and New Delhi as a result of the recommendations of the second Pay Commission. They primarily cater to the educational needles of the children of the Central Government employees including defence personnel and floating population, liable to frequent transfers throughout India. Needles to say, therefore, they have common syllabus and are affiliated to the Central Board of Secondary Education, New Delhi.1

Need of the Study: All school has their own library worth the name is not an utopian proposition, but is the need of the day. Innovations in schools organization have made great impact on education and many implications on school libraries. School

library pays significant role in converting the young boys and girls into better citizen who are expected to pay their respective roles in various fields, right from plugging the lands to electing public representatives. These young boys and girls will be administering and implementing government policies at various stages and levels of bureaucracy, enhancing national capabilities in education, research, science and technology, Defence and so on. Schools education is the pillar on which is erected the castle of national development. Those young students, who have been given proper library facilities in schools, will become vigorous and voracious advocates and patrons of libraries. Kendriya Vidyalay Sangathan, aiming at providing quality education, pay greater attention to their libraries.

Great important has given to the organization and management of librarians in Kendriya vidyalaya .The education Code says that, every Endeavour should be made to ensure that the library adds to scholastic efficiency by providing material to supplement and enrich instruction and guidance given to the class room, besides affording the child to discover himself,guide him to adopt higher ideals of life and help in the choice of useful career. Therefore the study is important of Kendriya Vidyalaya Libraries.

Data Collection and Analysis: Data will be collected by the Questionnaire & Interview. After that data will be tabulated and use of Statistical Tools and Techniques and Data will be Analysis.

Statement of the Problem: The Library must maintain a well-round core collection including reference material to satisfy the regular needs of the staff and students. The core collection would consist of several copies of textbook, reference materials related to each subject, costly essential books which would include encyclopedias, maps, atlas rare books on particular topics/subjects or exclusive editions of general books. Besides the core collection other general (fiction and nonfiction) books for regular issue should be available in the library.

The light of the above facts a need has been felt to undertake the research on the topic **-"Status and Services of Kendriya Vidyalaya Libraries"** This study will enable to learn all the important aspects.

Review of Literature: In brief this article review a few studies conducted abroad as well as in India on use and awareness of KVs Library. This article also focuses on the status of computers and other commonly used hardware, e-mail, internet, library software, automated user services expenditure on KVs and online resources available in libraries of particularly developing countries. In this paper was found that facilities availability, particularly the absence of computers, email and internet in libraries.2

Objectives of the proposed study: Objectives of the present study as under:

1. To find out the status of library and information services of Kendriya Vidyalaya.
2. To find out Information resources facilities and services available in Kendriya Vidyalaya Libraries.
3. To know the library related policies and administration of Kendriya Vidyalaya Sangathan.
4. To find out users behavior of Kendriya Vidyalaya Libraries.
5. To study the lending facilities and services provided to the users.
6. To suggest measure for improve library facilities in Kendriya Vidyalaya.

Purpose of the Study: The purpose of the study is to ascertain the impact of KVs in all libraries. The research work highlights the advantages or merit associated with Kendriya Vidyalaya on library. Position of **Kendriya Vidyalaya** in India-1096: **Maharashtra-56**

Library policies of kendriya vidyalaya: The policies of kendriya vidyalayas regarding the library are as follows:

Kendriya Vidyalaya sangathan (KVS) is the premier institution which pursues excellence and sets the pace in the field of school education in the country by promoting national integration and a sense of "Indianness" among the children while ensuring their total personality development and academic excellence. Kendriya Vidyalaya are I the fore front of integrating innovation ideas and up-ti-date technologies in teaching and learning.

National Knowledge Commission, 2005: These guidelines are formulated based on the previous KVS Library Policy (2008), CBSC: Organizing School Libraries Manuel (1998), IFLA/UNESCO School Library Guidelines (2002), National Curriculum Framework (2005) National Knowledge Commission recommendations on libraries (2008) and a number of other international school library guidelines.

1. The library must maintain a well-rounded core collection including reference materials to satisfy the regular needs of the staff and students. The core collection would consists of several copies of textbooks, reference materials related to each subject, costly essential books which would include encyclopedias, maps, atlas, rare books on particular topics/ subjects or exclusive editions of general books.
2. Besides the core collection other general (fiction and nonfictions) books for regular issue should be available in the library.
3. Library collections are dynamic resource and therefore, there should be constant review and renewal of material to ensure that the collections are relevant to the users/stakeholders.
4. Weeding out of books should be a regular feature and should be carried out with the approval of the competent authority, at least once in a year.
5. Categorizing/classify and indexing of books should be invariably done keeping in mind the objective of the library.

Services to be provided by the library:

1. Issue of books for home use-Each student would be issued two books at a time for a period of one week. Staff members, including principal, would be issued maximum five books at a time for a maximum period of one fortnight. Failure to return books on time would compulsorily lead to penalty of Re.1 per day for all (students & staff)
2. A recall system for overdue books should be introduced. This could be achieved by sending an overdue note to the concerned student through the class Teacher. In case of staff the note can be sent through the school office.
3. Computer and internet access- The library should have a computer, which would be used for storing information of the collection; records of books issued digitized books and provide internet access.

4. Organization of the Library:

1. A proper system of cataloguing and classification of the collection should be done to provide easy access and also to keep account of the books. Dewey Decimal Classification (DDC) system should be used for this purpose.
2. Computerization of the library should be carried out.
3. Books should be arranged in locked shelves but open access system should be followed.
4. The library should subscribe at least 10 periodicals/ Journals/magazines. These should be attractively displayed on magazine /newspapers should be arranged date wise and preserved for at least 6months.
5. The display boards in the library should show the jacket covers of latest books, interesting information on various topics, besides writings of students and teachers
6. The library should also carry out a number of activities like:-
   i. Display of latest books, magazines & periodicals.
   ii. Books reviews
   iii. Organization of book fairs (at school or cluster level by involving other nearby schools).
   iv. Career guidance and counseling corner.
   v. Themes for the week and display of related materials.
   vi. Compilation of material from newspapers/magazine etc for various topics like environment, science and technology etc.
   vii. Organization Books Quiz.
   viii. Prizes to students who have borrowed the maximum number of books.
   ix. Establishing of book clubs.

Management of Library:

1. The librarian will manage the library and the librarian will include all that has been stated in the previous sections.
2. Besides recommending books for the library committee will also recommend suitable budgetary provision for the library; develop a general programme of library service to suit the interest and requirement of different sections of users; review library rules and formulate new rules for the library; make recommendations for proper functioning of the library.
3. All teachers and students can recommend books for the library for which a suggestion box should be kept in the library. Suggestions received through this box shall be placed for consideration of library committee.
4. Besides books for children, the committee will also select books for teachers on various subjects apart from Academics.
5. The primary teacher would maintain a register regarding issue of books to the students so that he/she can keep track of the books read and students are not given books they have already read.
6. The selection of books for the class libraries will also be done by a committee comprising of H.M, librarian, class teacher, two other teachers and two students who will be nominated by the principal.
7. The class teacher will ensure that every, its author and a brief account of the content is recorded.
8. Non-compliance of the instructions given above will be considered to be a dereliction of duty for which suitable action may be initiated against the concerned principal/Librarian/Teacher/H.M.

Library Automation: Library Automation may be defined as the application of computers to perform some of the traditional library housekeeping activities such as acquisition, circulation, cataloguing, stock verification, serials control, etc.

Libraries in Kendriya Vidyalayas :CBSC published a handbook titled "Organizing School libraries: Guidelines" in 1997. Based on it, Kendriya Vidyalaya Sangathan has been giving periodical recommendations for the development of its libraries. KVS charted out a Library Policy in 2012 detailing the aim, functions and services of school libraries.

In Govt. sector, KV libraries stay at the top with enough infrastructure and professionally trained librarians. Awareness of the importance of libraries in the academic achievement of the students make the administrators think about restructuring the libraries with new technologies for information storage and retrieval. Library automation is the foundation on which all other activities are based. It has been considered as the starting point of a library's first meeting with technology. 5

Library of kendriya Vidyalaya Pattom : The Vidyalaya started functioning in the year 1964. Now it has 3400 students and 125 staff members studying and working in two shifts. The library has a collection of 21,645 books and more than 40 multimedia CDs as on 31/04/2008. It subscribes 65 periodicals and 06 newspapers.

The library provides a host of services, which include reference, circulation, current awareness, reader's club, exhibitions and displays, competitions, information literacy programmes and online resources (Internet and CD-Rom searching).

Collection Development Policies of Kendriya Vidyalayas: Kendriya vidyalaya plays an important role in the arena of school education. KVs function under the organization of kendriya Vidyalaya Sangathan which is run by the Ministry of HRD. The data pertains to collection development policy of only the KVs which are situated in Maharashtra. 56 KVs have been into taken into consideration to find out which policy they follow regarding the development of the collection of the libraries.6

Suggestion:

1. The study shows that internet surfing is most important for user in Libraries so that the libraries should be well equipped with enough numbers computer.
2. Librarian should be well trained. Time duration of using KVs activity; should be increased.
3. Librarians should be more responsive and helpful. Printing facility should be available in the library to get print out of the articles of e journals and databases.

4. As the survey has shown, in addition to access infrastructure and content having requisite skills, teacher' motivation is a critical factor in ICT adoption.
5. Proper Kendriya Vidyalaya training should be given to the librarians.
6. More attention is required towards the female respondents regarding the KVs Libraries usage. Respondents can improve their KVs skill by owning computer at their home.
7. Seminar and conferences on KVs should be held at least twice in a year to create awareness about recent advancement in Library and Information science among the librarians.
8. Every Librarian should be given the chance to work with KVs in library.
9. In digital era library should be well equipped that all the functions can run smoothly and user can get used all enriched resources of the library.
10. More online journals should install much faster machines for faster access.
11. Library should install much faster machines for faster access.

Limitations: This study limitation India and measures user's engagement in the number of user responses. The quality of user responses is not sufficiently studied. And the study relies heavily on the objective data from libraries' use of KVs and its impact on library services, cultural factors are not delved into. And this would probably generate more meaningful theoretical results. Further studies can be improved by including user inputs on libraries' KVs based service, surveying users' opinions and exploring cultural aspects of applying KVs in Library services. As To our sample, all the libraries are facilitated with Kendriya Vidyalaya Libraries facilities and libraries that provide KVs based services. More studies especially for school libraries in India are still needed.

Conclusion: Libraries play a vital role in meeting users' information needs. In this information era, university libraries use in day to day library operations to serve the library patrons effectively. The study concludes that, KVs training programs for library staff in Indian and Iranian university libraries to initiate regular training programs for library human resources to keep up with rapid developments.

Since, on the job training and workshop/ seminar are the most preferred modes of training by both Iranian and Indian library staff, KVs training through these two modes is preferable. It seems that both Indian and Iranian library staffs are interested in graining for library staff needs strong support from supervisors/managers. In addition, the development of training policy for both university libraries of India and Iran and modification of their library staff working hours are strongly recommended.

Bibliography:

1. www.kvsangathan.nic.in
2. www.kvclri.tripod.com/history.html
3. www.en.wikipedia/org/wiki/kendriya_vidyalaya
4. www.kvsstudent.blogspot.in
5. www.ict@school
6. Kendriya Vidyalaya Sangathan; (2013), Annual Report, New Delhi
7. Anup Sing,"ICT and its Impact on Library and Information Services: A case study of Kendriya vidyalaya Libraries." In International Seminar (4) 2015: 754-55.

USAGE OF DIGITAL TECHNOLOGY IN LIBRARY

Sanjay G. Khobragade, Research Scholer

Abstract: Revolution in information technology has changed every walk of life and education sector is not an exception. Libraries are the source of knowledge. Use of digital technology in library is the call of hour.

Introduction: A library is a collection of sources of information and similar resources, made accessible to a defined community for reference or borrowing. It provides physical or digital access to material, and may be a physical building or room, or a virtual space. Libraries may include books, periodicals, newspapers, manuscripts, films, maps, pr ints etc. Libraries range in size from a few shelves of books to several million items.

A Digital Library is a special library with a focused collection of digital objects that can include text, visual material, audio material, video material, stored as electronic media formats (as opposed to print, microform, or other media), along with means for organizing, storing, and retrieving the files and media contained in the library collection. Digital libraries can vary immensely in size and scope, and can be maintained by individuals, organizations, or affiliated with established physical library buildings or institutions, or with academic institutions. The electronic content may be stored locally, or accessed remotely via computer networks. An electronic library is a type of information retrieval system.

Libraries and New Digital Technologies:

There are spectacular examples of libraries embracing the latest digital technologies and reinventing themselves online. Glamorous avatar Emerald Dumont has a real–world counterpart who works in an Australian library. She is one of more than 400 real–world librarians working on virtual library services in the 3–D online environment Second Life. There are more than 4,000 visitors a day to Second Life's Information Island, where most of the libraries are located. Some Second Life libraries make their library collections accessible through external Web links while some have items especially made for Second Life. Librarians can volunteer to do a shift on a Second Life virtual reference desk, and visitors can join virtual book groups.

Libraries have also been experimenting with social networking sites such as mySpace and Facebook. For example, the State Library of Carolina has a mySpace site with many friends these friends include other cultural institutions, librarians, students of librarianship and members of the public.

These are not isolated examples but part of a growing movement of public libraries involved at the cutting edge of digital technology. Librarians have recognized the potential for Web.

While digital technologies are enabling new forms of engagement with libraries, they are challenging traditional library services, bringing changes that forecast the end of the catalogue, reference services, even the book. Cataloguing is a resource–intensive and expensive process. In the 1980s, most libraries switched from card catalogues to online catalogues and now the Library of Congress is considering discontinuing the cataloguing of materials using Library of Congress. A possible replacement for the catalogue is a Google–like interface with a single search box and relevance–ranked results based on keywords. Already, many individual libraries provide electronic access to hundreds of newspapers and millions of articles through subscriptions to electronic databases. Massive digitization projects currently underway, such as the Google Books Library Project and the Open Content Alliance, mean that by 2020, millions of printed books will be available in digital form on the Internet.

Libraries have traditionally provided reference services to library visitors. In recent years this service has extended to real–time online reference services, whereby people use online chat software to ask librarians questions and receive answers.

State of Indian Digital Libraries: Considering that India has been a late entrant into the arena of digital library creation and also considering that the pace at which digital libraries are being created is less than desirable, it is evident that there are

problems in digital library development in India. Integration of information technologies, digital library tools and software, models for resource development, IT training needs, content development and copyright management are some of the major issues related with the digitization of libraries in India. In developed countries, 60% to 70% of information is available in digital format whereas in developing countries like India, this availability is 2.5%. Thus, there is a need for a National Information Policy and for the training of library professionals to accelerate the transformation of traditional libraries to digital libraries in India.

The Digital Library of India Project: Digital Libraries have received wide attention in the recent years allowing access to digital information from anywhere across the world. They have become widely accepted and even preferred information sources in areas of education, science and others. The rapid growth of Internet and the increasing interest in development of digital library related technologies and collections helped accelerate the digitization of printed documents in the past few years. With a vision of digitizing a million books by 2020, the Digital Library of India (DLI) project aims to digitally preserve all the significant literary, artistic and scientific works of people and make it freely available to anyone, anytime, from any corner of the world, for education, research and also for appreciation by our future generations. Ever since its inception in November, 2002 operating at three centers, the project has been successfully digitizing books, which are a dominant store of knowledge and culture. We now host close to one tenth of a million books online with about 33 million pages scanned at almost 30 centers across the country. The scanning centers include academic institutions of high repute, religious and government institutions. In such a highly distributed environment establishing a nation of collaborative effort and distributing discrete chunks of work while maintaining uniform standards becomes a high priority task. Traditionally, digital libraries work in a closed environment and contain the process information and the content in a local repository. Although doing so increases the ease of server management and administration along with simpler resolution of process oriented issues, such an isolated set up does not scale up easily or promote collaboration across geographically distributed points of operation. This adds unacceptable delays in the implementation of the project. In projects like the DLI with such ambitious missions, a distributed environment becomes a requisite. There are discrete phases and chunks of work, which need not be collocated for operation. For example the process of scanning books can take place at one place while the image processing and web-enabling of the same could occur at a different place. Also with some planning both these tasks could go on concurrently at different places on different consignments of books in turn yielding a higher throughput. DLI project, have established a flexible, yet cohesive, process that automates the entire workflow in a distributed environment.

Conclusion: Thus, it can be concluded that digitization of libraries or using the digital technologies in library has started through out the world. India has also initiated in this direction. Project like DLI and others is evidence of the movement of library digitization in India. The processes of digital libraries have started in India but the pace is slow compare to other developed nations.

Suggestions: 1. Strong national policy for digitization of libraries is suggested. 2. Incorporation of the idea of digitization of libraries in the curriculum of library science is suggested.

References:

1. Tariq Ashraf & Puja Anand Gulati , Design, Development and Management of Resources for Digital Library Services, New Delhi Publication 1978.
2. Lori Mestre, Librarians Serving Diverse Populations Challenges & Opportunities 2010.
3. Tariq Ashraf, Annals of Library & Information Studies, Vol.- 53, Indian National Scientific Documentation Centre 2006.
4. Thanuskodi, S. Challenges of Academic Library Management in Developing Countries, 2013.
5. Ghosh, T.B. Application of recent advanced technology, Hamipur 2003.
6. Adeyinka Tella, Social Media Strategies for Dynamic Library Service Development,2015.
7. Ghosh, T.B. Application of RFID technology, 2007

"An overview on New Indian Currency"

Dr. Kavita K. Lende, S. N. Mor College, Tumsar Dist. Bhandara

Introduction: - Money is a powerful force, almost ecological in its sweep that circulates organically and electrifies virtually all parts of our life when this 'natural' force is artificially stopped, and an attempt is made to regulate this circulation. New Indian currency and note ban decision will bring an economic revolution in the country and this decision will change the lives of the poor and downtrodden in real terms, remove political corruption from society and make political funding transparent only 5percent of people actually have hold over almost 90percent of our economy. This means remaining 95percent do not get their due. People had stocked blacked money, there was hoarding etc. These things have stopped significally after demonetization and that will continue in the future as well. Demonetion is a transitional phase and this phase takes some times to settle in note ban decision is campaigning against black money and curbing means 'detection' of take Indian currency through bank channel.

Why need to change currency: - Demonetization decision was not sudden it merely started with bank account for all. Then linked bank accounts with adhar card. Then brought disclosure of bank account passport and aadhar no. in income tax return. Add to it the various data Timing and collection tools in the hands of income tax department. Then the income disclosure scheme and this masterstore. Truly a systematic change in the last 2 years. Taiming is also key 8 pm announcement means no possibility to make last moment transaction at jewelers shop or any impact on share market Guys just look at the timing, totally screwed the satta bazaar who are betting thousands of crores on the us elections results. Currency notes will be worthless from 12 am. This is a drastic change. It is for good. We can support this doesn't complain or frustrate it is our chance to raise India back to what it was..... 'Sone Ki Chidiya', it is our chance to support our country and let's all come together and fight back let us do for us and our coming generations. Change currency is revolutionary transforming for our coming generations, everybody should don't mind bearing this inconvenience for a better future.

Due to this change currency we are for empowerment of poor and for their rights. The various schemes launched by the government are aimed at empowering the poor. Corruption and black market is a big hindrance in removing poverty. Fake note currency is destroying the country, and other corruption and black money also destroying the country. So, Rs. 500 and Rs. 1000 notes will be invalid from November 8th midnight.

The Govt. Documentary: - In the last two years, The government has taken a number of steps to curb the menace of black money in the economy including setting up of a special Investigation Team (SIT), enacting a law regarding undisclosed foreign income and assets amending the Double Taxation Avoidance Agreement between India and Mauritius and India Cyprus and encouraging the use of noncash and digital Payments amending the Benami Transactions Act. and implementing the income Declaration Scheme 2016.

With view to curbing financing of terrorism through the proceeds of Fake Indian currency notes (FICN) and use of such funds for subversive activities such as espionage, smuggling of arms, drugs and other contrabands into India and for Black money which caste a long shadow of parallel economy on our real economy it has been decided to cancel the legal tender character of the high denomination bank notes of Rs. 500 and Rs.1000.

A denomination wise analysis shows that 5.42 lakh fake Rs. 100 notes worth Rs. 39.56 crore. 8.56 lakh Rs.500 notes worht Rs. 42.8 crore, and 4.7 lakh Rs. 1000 notes worth Rs. 47 crore were dispensed through banking channels (RBI Guid line, 28 Nov. 2016).

Why is this Scheme applied: - The incidence of fake Indian Currency notes in higher denomination has increased, for ordinary persons, the fake notes look similar to genuine notes, even though no security feature has been copied. The fake notes are used for antinational and illegal activities. High

denomination notes have been misused by terrorists and for hoarding black money. India remains a cash based economy; hence the circulation of fake Indian Currency notes continues to be a menace. In order to contain the rising incidence of fake notes and black money.

Conclusion:- Our Prime Minister of India, announcement of 8th November 2016, withdraw currency notes of denomination Rs. 500 and Rs. 1000 and the issue of notes worth Rs. 2000 and Rs. 500 clearly left the country in a shock form which it will take a while to recover. While analysts have poured in both criticism and admiration for the Govt. more, both sides do agree on the historic nature of the announcement. However, currency reforms like these are not exactly new since the Republic of India took birth and even before. Paper currency in the subcontinent has been periodically trans formed to reflect the needs of the time.

In short, Note Ban, Demonetization is a positive decision for Indians in long run. It creates so many problems, but we neglect it for the future better generation.

"Currency ban, this a once lifetime event" (RBI Governor)

Note ban will be beneficial for economic development of the country in the long period, the decision of note ban affects the economy in short period. As the 10 percent peoples blocks money. While the 90 percent of population suffers. Note Ban and Demonetization is a good decision, but planning and implementation is not proper way. So, at last the decision will increase the GDP in long period.

References -

1. http:// one promo code.com
2. www.firstpost.com
3. indian express.com
4. m.ndtv.com
5. The Hitvada Daily Newspaper.
6. Times of India Daily Newspaper.

Deep Breathing

Ms. Rachana Bhaskarrao Dumbhare, Research Scholar R. T. M. Nagpur University, Nagpur

Introduction: - The rhythm and the depth of your breath directly affect the state of your mind and the health of your body. According to yoga and ayurveda, breath is a carrier of Prana, the Energy, that gives life to the body. No breath, no life and no energy!

"For breath is life and if you breathe well you will live long on earth." - Sanskrit Proverb

"Breath better feel better instantly"

B – Break – give yourself permission to take 5 to 10 minutes.

R – Relax – consciously relax any where you feel tense.

E – Exhale – drop your breathing down to your belly.

A – Action/Acceptance – shift into action, exact what is out of your control.

T – Thoughts – stay in the moment separate facts from assumptions.

H – Help – its ok to ask. Create a support group. You are not alone.

E – Exercise – move the energy and clear your head. Go for a walk.

"You can search throughout the entire universe for someone who is more deserving of your love and affection than you are yourself and that person is not to be found anywhere. You yourself as much as anybody in the entire universe deserve your love and affection."

"If you truly love yourself you could never hurt another." - Buddha Indian Prince Founder of Buddhism

Gautam Buddha practiced deep breathing regularly to achieve peace of mind and concentration. He spread the importance of the deep breathing all over the world.

"Each sole is potentially divine. The goal is to manifest this divinity within by controlling nature, external and internal.

Do this either by work or worship or mental discipline or philosophy by one or more or all of these and be free. This is the whole of origin doctrines or dogmas or rituals or books or temples or forms are but secondary details." - Shri Vivekananda Swami

Nationalism was a prominent theme in Swami Vivekananada's thought. He believed that a country's future depends on its people, and his teaching focused on human development. He wanted "to set emotion machinery which will bring noblest ideas to the door step of even the poorest and the meanest."

Swami Vivekananda linked morality with control of the mind, see in truth, purity and unselfishness as traits which strengthened it. He advised his followers to be holly, unselfish and to have faith. He supported Brahmacharya (celibacy), believing it the source of his physical and mental stamina and eloquence. He emphasized that success was an outcome of focused thought and action; in his lectures on Raja Yoga he said, "Take up one idea. Make that one idea your life – think of it, dream of it, and live on that idea.

Let the brain, muscles, nerves, every part of your body, be full of that idea and just leave every other idea alone. This is the way to success that is the way great spiritual giants are produced."

The Vedanta philosophy - Swami Vivekananda

The only way to achieve success is regular practicing deep breathing and meditation.

Deep breathing is one of the most effective ways to start meditating and can be performed anywhere. The two key elements of any meditation practice are finding a focal point and letting go of any thoughts or emotions that arise. Focusing on your deep, rhythmic breath helps turn your mind inward and activates your parasympathetic nervous system, which promotes relaxation. "When the breath is made steady, the mind becomes calm like a still lake." "This is the fertile ground for meditation to blossom. Breath is key."

Practicing Deep Breathing

Step 1- Sit down in a chair or on the floor on a folded blanket or cushion. Keep your back straight from the base of your spine to your neck. This creates a straight path for energy to flow up your spine.

Step 2 - Place your hands on your thighs with your palms face up or down. Rest your feet flat on the floor if you are sitting in a chair. Cross your ankles or legs if you are seated on the floor.

Step 3 - Close your eyes to prevent your mind from being distracted by outer objects.

Step 4 - Breathe normally in and out through your nose for about one minute, observing your breath without judgment. Close your mouth and relax your facial muscles.

Step 5 - Allow your breath to slowly deepen as you inhale and fully inflate your lungs, counting silently to four. Feel your ribcage expand forward and to the sides as you breathe in.

Step 6 - Exhale to a slow count of four as you pull your navel point toward your spine. Make your in-breath and out-breath the same length. If thoughts or emotions arise, let them go and bring your attention back to your breath.

Step 7 - Continue deep breathing meditation for three to five minutes or for as long as you can sit comfortably with a calm, steady breath.

Benefits: Breathing correctly is not only important for living longer but also to have a good mood and keep performing at your best. Let us look at the benefits of deep breathing and why you should make it part of your everyday living.

1. Breathing Detoxifies and Releases Toxins - Your body is designed to release 70% of its toxins through breathing. If you are not breathing effectively, you are not properly ridding your body of its toxins i.e. other systems in your body must work overtime which could eventually lead to illness. When you exhale air from your body you release carbon dioxide that has been passed through from your bloodstream into your lungs. Carbon dioxide is a natural waste of your body's metabolism.

2. Breathing Releases Tension - Think how your body feels when you are tense, angry, scared or stressed. It constricts. Your muscles get tight and your breathing becomes shallow. When your breathing is shallow you are not getting the amount of oxygen that your body needs.

3. Breathing Relaxes the Mind / Body and Brings Clarity - Oxygenation of the brain reducing excessive anxiety levels. Paying attention to your breathing. Breathe slowly, deeply and purposefully into your body. Notice any places that are tight and breathe into them. As you relax your body, you may find that the breathing brings clarity and insights to you as well.

4. Breathing Relieves Emotional Problems - Breathing will help clear uneasy feelings out of your body.

5. Breathing Relieves Pain - You may not realize its connection to how you think, feel and experience life. For example, what happens to your breathing when you anticipate pain? You probably hold your breath. Yet studies show that breathing into your pain helps to ease it.

6. Breathing Massages Your Organs - The movements of the diaphragm during the deep breathing exercise massages the stomach, small intestine, liver and pancreas. The upper movement of the diaphragm also massages the heart. When you inhale air your diaphragm descends and your abdomen will expand. By this action you massage vital organs and improves circulation in them. Controlled breathing also strengthens and tones your abdominal muscles.

7. Breathing Increases Muscle - Breathing is the oxygenation process to all of the cells in your body. With the supply of oxygen to the brain this increases the muscles in your body.

8. Breathing Strengthens the Immune System - Oxygen travels through your bloodstream by attaching to hemoglobin in your red blood cells. This in turn then enriches your body to metabolise nutrients and vitamins.

9. Breathing Improves Posture - Good breathing techniques over a sustained period of time will encourage good posture. Bad body posture will result of incorrect breathing so this is such an important process by getting your posture right from early on you will see great benefits.

10. Breathing Improves Quality of the Blood - Deep breathing removes all the carbon-dioxide and increases oxygen in the blood and thus increases blood quality.

11. Breathing Increases Digestion and Assimilation of food - The digestive organs such as the stomach receive more oxygen, and hence operates more efficiently. The digestion is further

enhanced by the fact that the food is oxygenated more.

12. Breathing Improves the Nervous System - The brain, spinal cord and nerves receive increased oxygenation and are more nourished. This improves the health of the whole body, since the nervous system communicates to all parts of the body.

13. Breathing Strengthen the Lungs - As you breathe deeply the lung become healthy and powerful, a good insurance against respiratory problems.

14. Proper Breathing makes the Heart Stronger - Breathing exercises reduce the workload on the heart in two ways. Firstly, deep breathing leads to more efficient lungs, which means more oxygen, is brought into contact with blood sent to the lungs by the heart. So, the heart doesn't have to work as hard to deliver oxygen to the tissues. Secondly, deep breathing leads to a greater pressure differential in the lungs, which leads to an increase in the circulation, thus resting the heart a little.

15. Proper Breathing assists in Weight Control - If you are overweight, the extra oxygen burns up the excess fat more efficiently. If you are underweight, the extra oxygen feeds the starving tissues and glands.

16. Breathing Boosts Energy levels and Improves Stamina.

17. Breathing Improves Cellular Regeneration.

18. Breathing Elevates Moods - Breathing increase pleasure-inducing neurochemicals in the brain to elevate moods and combat physical pain.

Conclusion - A significantly increased oxygenation found in the person doing 30 minute deep breaths so for achieving all the benefits of deep breathing everyone should practice deep breathing and meditation regularly and enjoy stress less, joyful, happy and successful life.

Reference

1. The Vedanta Philosophy – Shri Swami Vivekananda
2. Raja Yoga – Shri Swami Vivekananda
3. Pranayama – V. K. S. Iyengar
4. Light of Yoga – V. K. S. Iyengar
5. Pranayama – Shri Janardan Swami
6. Yog Vigyan – Shri Swami Ramdev Maharaj

REPRESENTATION OF NIZAM'S CONTEMPORARY CULTURE OF HYDERABAD IN *WHITE MUGHALS*

Mr. Punyashil Shalikram Tembhurne, Late. N. P. W. Arts, Comm. And Sci. College, Lakhani Dist. Bhandara

Born in Scotland in 1965, William Dalrymple sought into fame at the young age of 22 with his highly acclaimed best seller book *In Xanadu.* Dalrymple has been a very prolific travel writer. Some of his important works are White *Mughals, City of Djinns, The Nive Lives, The Age of Kali, The Last Mughal.* White Mughals published in.(2003) It also won the Scottish book of the year Prize. The Scottish Book of the Year Prize, and was shortlisted for the PEN History Award, the Kiryama Prize and the James Tait Black Memorial Prize. The back cover of the book describes it as 'a remarkable tale of love adventure, harem, politics secret assinmetion court intrigue, religious disputes and espionage'. The book covers the incidents in the reign of Nizam ul Mulk , Nawab Mir Nizam Ali Khan, Nawab Mir Akbar Ali Khan, Sikander Jah, Nizam Nasir ud-Daula. The Nizam-ul-Mulk of Hyderabad was popularly known as the Nizam of Hyderabad. He was the monarch of the Hyderabad State.

Indian Nizam's culture is static as well as dynamic. This paper represents the exact Hyderabadi Nizam's Culture, Muslims religious culture and traditions. The Indian Mughal culture in the court of the Nizam of Hyderabad has a very long history. The celebration of Hyderabadi religious festivals and customs in India shows the importance of Indian Hydrabadi culture. It shows the marriage system of the different religious people of Hyderabad in the period Nizam's reign.

The Nizam-ul-Mulk of Hyderabad was popularly known as the Nizam of Hyderabad. He was the monarch of the Hyderabad State. He was the first Nizam of Hyderabad. After decline of the Mughal power, Maratha Empire captured its position. The Nizam himself had been invaded by the Marathas. The Nizam fought many battles with the Marathas including the battle of Palkhed, Udgir, Rakshasbhuwan, and Kharda. The Marathas won all the battles. The Nizam paid a regular tax (Chauth) to the Marathas.

White Mughal is a love story of James Kirkpatrick and Begum Khair-un-Nissa. James Kirkpatrick is the colonel in the residency of Hyderabad. The details study of the book reveals the Indian culture of the eighteenth century. Dalrymple's *White Mughal* represents the pure Indian culture of the eighteenth century. According to Rebecca Dorgelo, in the publicity materials, Dalrymple positions it (White Mughals) as concurrently a groundbreaking piece of historical research and a mindful return to what he represents as the unfairly-overlooked genre of narrative history, invoking a tradition of writers such as Stephen Runciman (139). Dalrymple depicts the characters of James Kirkpatrick and Khair un-Nissa. James Kirkpatrick is the hero of the book. In the novel British mix freely with the locals. James Kirkpatrick was unlike the other Residents of the East India Company. He was East India Company's Resident at the court of Hyderabad. He wore, Musselman's dress of the finest texture' (4). He even had hennaed his hands in the manner of a Mughal nobleman, and wore Indian mustachios' (4). According to Dalrymple, Kirkpatrick embraced Islam and became „a practicing Muslim' for getting married to Khair un-Nissa. Dalrymple penned the Indian marriage culture of Hyderabad of the eighteenth century by giving different characters. Many British Residency colonels married Muslim girls. Lieutenant Colonel James Dalrymple, the commander of the British troops in Hyderabad, was married to Mooti Begum, the daughter of the Nawab of Masulipatam. William Linnaeus Gardner, who started his career in the Nizam's army in 1798, was married to Begum Mah Munzel ul- Nissa, the daughter of the Nawab of Cambay. William Linnaeus Gardner converted to Islam for the sake of his marriage with Munzel ul -Nissa. One of the important features of the Hyderabadi culture highlighted in the White *Mughals* is marriage between Hindus and Muslims. Many Hindus converted to Islam and many Muslims converted to Hinduism.

The book *White Mughal* shows that the British mingle freely with the locals. The protagonist of the book James Kirkpatrick is mixed in the religious customs and festivals Dalrymple depicts the religious culture of Muslim vividly as. James Kirkpatrick participated in the life and yearly cycle of seasons and festivals of Hyderabad to extent that it was never to do again…he also took parties to join in the festivals; to break the Ramdan fast by eating 'iftar' with the Nizam or the Minister, to travel with the durbar up to the Shi'a shine of Maula Ali during its annual ur's (Festival day) and to present himself, head covered, at the city's Ashur Khana during Muharram. (125)

Dalrymple depicts the mutual understanding of the two religions. Muslim accepted water from the hands of Hindus. They ate each other cooked foods. Quoting Shushtari Dalrymple writes, 'They accepted water from the hands of Hindus, use the oil they bur from, eat their cooked foods-whereas they flee from all contact with the English, who at least in appearance are people of the Book and who respect religion and law'. (167)

Dalrymple describes in the words of Shushtari that the power of women in late Mughal in India is very significant. Each religion has some features of others. Hindu-Muslim co-existence in India make much mutual exchange of ideas and customs took place between the two cohabiting cultures, so that while Hinduism took on some Islamic social features such as the veil worn by upper caste Rajput women in public- Indian Islam also adapted itself to its Hindu environment. A process accelerated by the frequency with which Indian Muslim rulers tended to marry Hindu brides.(168)

Dalrymple has a power of narrative technique of religious festival. His depiction ability makes the reader spell bound. In the present book Dalrymple mentions the hero of the book James Kirkpatrick. Kirkpatrick and the Residency party arrived at Koh e-Sharif the crowds were already gathered. Dalrymple depicts vivid picture of the pilgrims who came from distance. They buy some eating food. As Dalrymple penned, 'The pilgrims milled around ,shopping in the temporary bazaars and eating the food and drinking the sherbet provided to everyone free of charge in the huge kitchen erected by Mah Laqa Bai and maintained at her own expense'. (237) 'Hindu came with coconuts to bring as offering to the shrine. Muslim brought sheep to slaughter. The beggars were in the lineup for moneys'. (237) According to Ghulam Husain Khan a historian as :

All of God's people go, from the Nizam and his Minister to the poor, the solders and the entertainers- even old women, of 90 or 100 years old, who hardly have the strength to walk yet still drage themselves to the festivities. About 5 lakh of people-Muslims and Hindus, followers of Vishnu and Shiva, Bramhins and Sadhus and Marwaris, as well as foreigners from Iran, Central Asia and Turkestan, Ottoman Turkey and Syria, Arabs and non-Arabs, and even the English- all of them come to this 'urs which none will willingly miss. They erect countless tents, and those that have built lodgings decorate hem with carpets and candles…Each of the major nobles endows mansions that are named after them.*(* 237)

The Maula Ali festival and Muharam were the two great celebrations of Hydrabadis of the eighteenth century. Both were Shi's celebrations, but different from each other. It is a very wonderful religious description of Hyderabad is depicted by Dalrymple. 'Maula Ali was essentially a pleasurable holiday, an escape from the teeming lanes and alleys of the old city of Hyderabad. Muharam was a celebration of the city itself, and especially of its internal divisions and diversity. Muharram was supposed to be mourning on the death of Imam Hussain, the son of Muala Ali and prophet's grandson at the Battle of Karbala on the tenth day of the month of Muharam.. .'(290)

Dalrymple penns the important of festival of Muharram celebration. He also narrates the character Abdul Lateef Shushtari was the witness of the Muharram festival. Dalrymple compares the Muharram with the great Hindu river festival Kumbh Mela Shushtari considered as, 'I have seen with my own eyes how the Muslims in India copy Hindu styles of mourning, fasting and prostrating themselves in the Ashur Khanas',(293) Shushatri wrote in his *'Tuhfat al'- Alam' as*:

The two groups compete in self-mortification, wounding their chests, and flagellating themselves

till the blood flows and they fall unconscious…More bizarrely still, the lower orders disguise themselves, going around in animal skins, some as camels, some as lions and so on, making grotesque gestures and setting up at crossroads and passages a standard [of their quarter], under which they light a great fire: there both men and women and these strange apparitions beat their breasts and dance- but never do they give any food to the hungry nor any drink to the thirsty!'(293)

According to Rabecca Dorgelo, through Kirkpatrick attempts not only to show how multiculturalism flourished in 18th century India but also a positive portrayal of the British in India: ...through his continued identification with his white Mughal characters, Dalrymple the historian, with his enthusiastic use of arguments about hybridity and multiculturalism, paves the way for a significant re-visioning of the British in India. (155)

REFERENCES:

1. Dalrymple, Kirkpatrick. *White Mughals.* New Delhi: Penguin Books, 2004. Print.
2. Dorgelo, Rebecca. *Travelling into History: The Travel Writing and Narrative History of William Dalrymple. PhD Thesis,* University of Tasmania, July 2011.
3. Web.3.*http:// www.mahabubnagar.tripod.com Accessed on 15th September, 2016.*

विस्थापन के सामाजिक परिणाम

डॉ. नलिनी बोरकर, समाजशास्त्र विभाग, कला, वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, जवाहरनगर, जि. भंडारा

आधुनिक युग में विकास की प्रक्रिया पूरे विश्व में जोरशोर से शुरू है। विकास यह एक निरंतर चलनेवाली एंव सभी समाजों में चलनेवाली प्रक्रिया है। आधुनिक युग में विकास की प्रक्रिया सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय तथा धार्मीक क्षेत्रों में भी उपयोग में लाई जा राही हैं। विकास इस प्रक्रिया के चलते बडेबडे औद्यौगिक प्रकल्प, बडे धरण, मॉइल्स, कारखाना आदी सुरू किये जाते है। इन बडे प्रकल्पों को साकार करने के लिए गांव के गांव उठवाये जाते है। जो लोग कई पिढीयोंसे वहां रह रहे थे उन्हे अचानक वहां से उठाकर कहीं दूर उनका पूर्नवसन किया जाता है। इसका अर्थ है की आधुनिक काल में विस्थापन एंव पूर्नवसन सह दो सामाजिक समस्यायें विकास की ही देन है।

विकास की संकल्पना को अधिक स्पष्ट करते समय सीर्स (1969) ने अपने विचार व्यक्त करते हुये कहा ''विकास को गरिबी, बेकारी, आर्थिक असमानता की पार्श्वभूमी पर देखना चाहीए। अगर यह तीन बातें अपनी उंचाई से कम लगे तो निशंशय ही यह देश की विकास की ओर अग्रेसर होने की परिस्थितीयां है।अगर इन मे से दो भी समस्यांये अधिक बुरी तरह से सामने आ रही है। जबकी तीनो ही समस्यांये अभी भी है तो इन हालातो में देश को विकसीत नही कहा जा सकता। चाहे फिर पर हेड आमदनी दुगनी क्यों न हो फिरभी विकास कहना आश्चर्यकारक होगा। (Mangit Singh-2010)

इस रिसर्च पेपर में यह जानने की कोशिश की जा रही है की क्या वाकई में विकास की प्रक्रिया से जन्मे विस्थापन ने समाज में कई समस्याओंको जन्म दिया है। जैसे पुर्नवसन, दरिद्रता, बेकारी एंव नाते संबंधो में दुरिया पैदा करना है।

विकास की संकल्पना :– विकास की प्रक्रिया केवल आर्थिक नही है अपितू विकास का मतलब समाज के सारे ही अंगो का विकास होता है। आर्थिक विकास याने देश एंव समाज के उत्पनो में आर्थिक वृध्दी है मगर सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षणिक, धार्मिक आदि क्षेत्रो में विकास होना ही संपूर्ण विकास की संकल्पना को अभिप्रेत है।

1) जॉन ड्रेब्नोस्की कहते है – ''विकास सह सामाजिक एंव आर्थिक वास्तविकताकी संख्यात्मक वृध्दी तथा गुणात्मक परिवर्तन की एक प्रक्रिया है। इस प्रक्रिया को सामाजिक एंव आर्थिक विकास की प्रक्रिया कहा जा सकता है। विकास की प्रक्रिया से शुध्द सामाजिक एंव शुध्द आर्थिक विकास संभव नही है। इसलिये इसे सिर्फ विकास कहना ही उचित है। (ड्रेब्नोस्की जे. 1966–7)

2) उब्ल्यु.डब्ल्यु. रोस्टोव कहते है – आधुनिक तंत्रज्ञान, उच्च औदयोगिकता साधनो की एंव सेवाओंकी उपलब्धता जिस देश में है उस देश को अधिक प्रमाण में विकसित कहा जाता है।

3) संयुक्त राष्ट्रसंघ के 1992 के अहवाल के अनुसार ''विकास की प्रक्रिया जटील है क्योंकी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय एंव प्रशासनीक नातों का समन्वय परिणाम याने विकास होता है''।

4) गुन्नार मिडील कहते है – तांत्रीक मुल्यों का विकास तथा आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्तरपर उसका प्रयोग करना याने विकास है।

उपरोक्त संज्ञाओ से यह विदीत होता है की विकास केवल आर्थिक विकास को नही कहा जा सकता अपितू सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी सभी क्षेत्रो के विकास इस प्रक्रिया में अभिप्रेत है। अंतःत यह कहा जा सकता है की, सामाजिक संरचना में एंसा परिवर्तन जो सभी वर्ग के मानव समूहो के जिवन में आता हो, आर्थ्थक क्षेत्र के अलावा, सामाजिक, राजकिय, शैक्षणिक आदी क्षेत्रो में भी विकास होना यही सही मायने में विकास होता है।

विकास के कारण निर्माण होनेवाली समस्यांये :– पिछले कई दशको से अनेक देशों में बडे बडे औद्योगिक क्षेत्र निर्माण किये गये। औद्योगिकरण किया गया। जंगलोकी जमीन तथा उपजाउ जमीन इन प्रोजेक्टस् के लिये उपयोग में लाई गयी। बडे बडे कारखाने से गंदा पाणी नदी नालों में छोडा जाने लगा है। जंगल संपत्ती को नष्ट किया जा रहा है। अधिक से अधिक नफा कमाने की लालच ने हमारे प्राकृतिक सौंदर्य को नष्ट कर दिया। पर्यावरण बाधीत हो गया।

देश का आर्थिक विकास होना जरूरी था मगर यह भी सोचना चाहीए था। इसलिये कई प्रदेश विकास से वंचित रहे है और प्रादेशिक विषमता की समस्या निर्माण हुयी है। विविध जलपरियोजनाओं को बनाने के लिए अनेको गांव उठवाये गये। लाखों लोग विस्थापित हुये और उनके पुर्नवसन की समस्या का निर्माण हुआ। आर्थिक विकास में समाज की गुणात्मक वृध्दी को ध्यान में नही लिया गया।

और देश में आर्थिक विषमता की समस्या भी निर्माण हुयी। इस समस्याओंमें एक अत्यंत महत्वपूर्ण समस्या विस्थापन एंव पुर्नवसन है जिसके परिणाम लाखों लोगो के जिवनपर और समाजपर भी इसका सिधा परिणाम हो रहा है।

विस्थापन एंव पुर्नवसन :– विस्थापन मुख्यतः दो कारणों से होता है, एक प्राकृतिक एंव दुसरा मानव निर्मित जब भुकंप, महापूर, भूस्खलन आदी प्राकृतिक आपदायें आती है तो विस्थापन होता है। मानवनिर्मित कारणों से होनेवाले विस्थापन को मानवी विस्थापन कहते है। आधुनिक युग में मानवनिर्मित विस्थापन अधिक मात्रा में हो रहा है। आधुनिक काल में विकास की प्रक्रिया को अग्रसेर रखने के लिये जलपरियोजना, औद्योगिकरण तेजीसे बढ रहे है जिसके चलते कई गांव उठवाये जा रहे है। जीससे वडी मात्रामें विस्थापन हो रहा है।

विस्थापन का अर्थ :– डॉ. जी. सत्यनारायण कहते है ''विस्थापन याने घर, जमीन, व्यवसाय छोड देना एंव पर्याय के रूप में दुसरा व्यवसाय नया घर, नये रिश्तेदार, नयी संस्कृती एंव पर्यावरण से समायोजन करना है।'' (सत्यनारायण जी. 1999:94)

जोस मुरीकन और जॉर्ज कहते है ''विस्थापन एक ऐसी संकल्पना है की, विकास के प्रकल्पों की खातीर वहॉ के मूलनिवासी लोगों को उस स्थान से उठाया जाता है। (जोस एम., जॉर्ज एम.के. 2003:26)

व्यापक दृष्टिकोण से विचार किया जाये तो कई पिढीयों से निर्माण हो रही सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक संरचना नष्ट की जाती है। याने सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक आदि राजकीय दृष्टी से लोगो को बेदखल करना ही विस्थापन है। विस्थापन मानव जिवन को जबरदस्त आघात पहुंचानेवाली प्रक्रिया है। विस्थापन से लोग भूमिहीन, बेघर तथा बेरोजगार हो जाते है। विस्थापन से लोगो को प्राकृतिक संसाधनो से वंचित किया जाता है। विस्थापना विकास के लिये किया जाता है। इसका मतलब ये है की, विकास विस्थापन को प्रेरीत करता है। शासकिय यंत्रणेव्दारा लोगो को उनकी अपनी जगह को छोडने के लिये मजबूर किया जाता है। विस्थापन के कारण सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक कौटूंबिक एंवम आर्थिक समस्यांये निर्माण हो रही है। नई जगह पर जाने के बाद वहॉ के माहौल से समायोजन बनाना पडता है। कम शब्दो में कहा जा सकता है की, मानवव्दारा विकास प्रकल्पो के लिये लोगों के पुराने सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक जीवन जिस प्रक्रियाव्दारा तबाह किया जाता है उसे विस्थापन कहते है।

भारत में विस्थापन एंव पुर्नवसन की समस्या :– देश का आर्थिक विकास करने हेतू बडे बडे जल प्रकल्प, कारखाने एंव माईल्स शुरू किये गये। इन सबसे देश का विकास जरूर हुआ लेकिन लाखों लोग विस्थापित भी हुये है। चिन मे 22 हजार 45 प्रतिशत जलप्रकल्प है। अमेरिका में 15 प्रतिशत, भारत में 9 प्रतिशत, जापान में 8 प्रतिशत जल प्रकल्प है। पूरी दुनिया में लाखों परिवार तथा 8 करोड लोग विस्थापित हुये है। भारत में भी आज यह एक बडी सामाजिक समस्या बन चूकी है।

भारत के कर्नाटक राज्य में बेल्लारी जिले में ''तुंगभद्रा जलप्रकल्प'' शुरू करने के लिये 1941 में 63 गांवो के 4 हजार परिवारोंके लोगों को विस्थापित कर दिया। पश्चिम बंगाल के 'दामोदर खोरे' जलप्रकल्प के लिये 32 गावों के 4 हजार 500 परिवारो के 93 हजार लोग विस्थापित हो गये। (Aglave P. Bhartiya Samaj Saranchna ani Samassya 2009 - 204) केंद्रिय जल आयोग के अनुसार भारत में 3600 बडे जल प्रकल्प है और अभी 1000 प्रकल्पों के बनाने का काम चल रहा है। इंडियन इन्स्टिटयुट ऑफ पब्लिक ऍडमिनिस्ट्रेशन ने 54 जल प्रकल्पो का अध्ययन किया उनके अनुसार इन प्रकल्पों की वजह से विस्थापित हुये लागों की संख्या 44 हजार 182 इतनी है। (Khadse B.K. Bhartiya Samaj avi Samajik Samassya 2004 - 169) जबलपूर के पास नर्मदा नदी पर बर्गी जलप्रकल्प है। इसे बनाते समय 101 गांवो के 70 हजार लोग विस्थापित हो गये। आंध्रप्रदेश जलप्रकल्प के अनुसार 1 लाख 40 हजार लोग विस्थापित हुये है। मध्यप्रदेश के निमाड प्रदेश के महेश्वर जलप्रकल्प के कारण 2 लाख लोग तथा बिहार में चांडिल प्रकल्प के चलते 20 हजार लोग विस्थापित हुये है। आंध्र और महाराष्ट्र की सिमापर इंचमपल्ली प्रकल्प के कारण 38 हजार 100 लोग विस्थापित हुये है। इसी तरह विदर्भ में अप्पर वर्धा, लोअर वर्धा, गोसी खुर्द, पेंच आदी जलप्रकल्पो की वजह से कई लोग विस्थापित हो गये है।

भंडारा जिले की गोसीखुर्द जलपरियोजना :– विदर्भ सिंचन विकास महामंडल के व्दारा भंडारा जिले में पवनी तहसिल में गोसीखुर्द गांव के पास वैनगंगा नदीपर 11.35 कि.मी. लंबाई तथा 22.50 मीटर की उंचाई का रोल्ड फिल आकार की जलपरियोजना तयार हुयी है। यह विदर्भ की सबसे बडी जलपरियोजना है। इस परियोजनाका पाणलोट क्षेत्र 34,462 वर्ग कि.मी. तथा पाणी जमा करने की क्षमता 1,146 लसलक्ष घनमिटर है। परियोजना की लंबाई 11.35 कि.मी.है। तथा दांए कॅनल की लंबाई 23 कि.मी. तथा बांए कॅनल लंबाई 107 कि.मी.

है। इस परियोजनासे 22,258 हेक्टर जमीन पाणी के निचे आयेगी। तथा इसकी वार्षिक सिंचन क्षमता 2,50,000 हेक्टर है। (www. indiaenvirormentportal .org.in /nodel/ 288951) इस परियोजनासे भंडारा जिले की 89 हजार 856 हेक्टर, नागपूर जिले की, 19 हजारा 481 हेक्टर, चंद्रपूर जिले की 1 लाख 41 हजार 463 हेक्टर जमीन की सिंचाई की जा सकती है।

विस्थापन :– इस परियोजनासे नागपूर जिले के 85 गांव, भंडारा जिले के 104 गांव चंद्रपूर जिले के 11 गांव और इनमें रहने वाले 14 हजार 109 परिवार एंव 62 हजार 79 लोग विस्थापित हो गये है। इस परियोजना के चलते 93 गांव पुरी तरह से खेती, घरबार से बाधित हो गये है। और 107 गांव अंशतः बाधित हो गये है।

पूर्नवसन :– गोसेखुर्द प्रकल्प के लोगो का पूर्नवसन शासन व्दारा किया जा रहा है। गोसेखुर्द पुर्नवसन विभाग नागपूर व्दारा प्राप्त हुये जानकारी के अनुसार नागपूर जिले के 8,312 परिवारोंका, भंडारा जिले के 6,000 परिवारोंका तथा चंद्रपूर जिले के 1,542 परिवारोंका पुर्नवसन कार्य तेजी से चल रहा है। (गोसेखुर्द प्रकल्प, पुर्नवसन विभाग कार्यालय नागपूर) गोसेखुर्द विस्तापितों की पूर्नवसन प्रक्रिया चालू है मगर विस्थापित सहयोग नही कर पा रहे है। उनका कहना है की शासन ने जमीन का मुहावजा सही नही दिया। जमीन तो सरकार ने ले ली अब खेती के अलावा हमे कुछ आता ही नही तो कोनसा रोजगार हम करें? जिस गांव में कई पिढीया गुजारी वही गांव, गलींया, मकान, खेतो सब छोडकर नये माहौल में जाने के लिए विस्थापित हीचकिचाते है। जिसकी वजह से उन्हे कई समस्याओं का सामना करना पड रहा है। तथा समान में भी यह नई समस्यांये निर्माण हो गयी है।

गोसेखुर्द के विस्थापितो के संदर्भ में निर्माण हो रही समस्यांये :– गोसेखुर्द जलपरियोजना को साकार रूप देने के लिए जिन गांवो की जमीने शासन ने ले ली है। उन्हे अब विस्थापितो का जिवन जीना पड रहा है। उन्हे कई समस्याओंका सामना करना पडता है। उनमे से कुछ महत्वपूर्ण समस्याये निम्नलिखित है।

1) कुटुंब विघटन – गोसेखुर्द जलपरियोजना की वजह से 14 हजार परिवार विस्थापित हुये है। सभी परिवारोंको दूसरी जगह जाना पडेगा इस वजह से परिवार के सामाजिक संबंध टूट रहे है। जमीन का जो मुहावजा मिला उससे भाई–भाई, बहन–भाई एंव मां बाप – बेटा, बेटी में झगडे हो रहे है। एक जमीन साथ में थी तो बडी लगती थी। मगा उसके बदले मिल रहे मामुली रक्कम की वजह से परिवार टुकडो में बॅटे जा रहे है। शादीसुदा बहने भाईयों से हिस्सा मांग रही है। तथा भाईयों को अपने आप से दूर कर रही है। परिवारों में कोर्ट कचेरी में झगडे चल रहे है। (महाराष्ट्र टाइम्स 14 सप्टें., पेज न. 1 एंव 8) जिससे सुखी परिवार आज विघटीत हो गये है।

2) **मानसिक परेशानी** – इस जलपरियोजनांओं में गांव, घर, खेत सब डुब गया। इस वजह से उन्हे मानसिक परेशानियोका सामना करना पड रहा है। उनकी मानसिक सुरक्षितता छिन गयी है। उनकी शारिरीक क्षमता भी इससे प्रभावित हो रही है। इस तरह विस्थापित मानसिक तौर पर कमजोर हो रहे है।

3) दरिद्रता एंव कर्ज में डुब जाना – किसान की सबसे बडी पुंजी उसकी खेती होती है। जो जलपरियोजना में चली गयी । उपजिविकाका कोई साधन नही रहा। उसपर मजूरी करने वाले भी बेरोजगार हो गये। लघुउद्योग, कुटीर उद्योग बंद हो गये। शासन ने जो मुआवजा दिया वो सभी बहन भाईयों मे समान रूप से बट गया। इसलिये कोई भी भाई नया उद्योग शुरू नही कर सकता। पैसा जैसे ही हात में आया धरणग्रस्तोंको अनेको शौक लग गये। आज हालात यह है की द्ररिद्र एंव बेरोजगारी की वजह से वहांके संपन्न किसान भी कर्जे में डुब चुके है।

4) बेरोजगारी – जमीन तो धरण में चली गयी। जमीन पे खेती करने के अलावा कोई काम आता नही इसलिये सारे लोग बेरोजगार तथा बेकार है। खेत पे रोज मजूरी करनेवाले मजूर भी अब बेरोजगार हो गये है।

5) स्वास्थ्य की समस्या – गोसेखुर्द का पानी गांवो में घुसकर फैलता रहा। वही पानी जमा रहने की वजह से उसपर मच्छर पैदा हो गये। इस वजह से गांवो मे मलेरीया, डेंगु, कॉलरा जैसे रोग फैल गये। इससे धरणग्रस्थ लोगोंकी आरोग्य की समस्यायें उत्पन्न हो गयी है।

6) शिक्षा विषयक समस्यायें – जलपरियोजना से बाधित गांवो के लोग गांव छोडने के लिये तैयार नही है। इसलिये शासन उनको भगाने के नये नये तरीके अपनाता है। उसकी गांव की बिजली बंद कर दी जाती है। जिससे विदयार्थी पढाई नही कर पाते। उस गांव को जानेवाली यातायात के साधनो पर रोक लगायी जाती है। वहां के विदयार्थीयों को दस–दस कि.मी. के स्कुलो में पैदल जाना पडता है। जिससे उनकी शैक्षणिक प्रगती रूक जाती है।

7) सांस्कृतिक समस्यायें – गोसेखुर्द प्रकल्प के परिक्षेत्र में रहने वाले लोगोकी एक विशिष्ट संस्कृती थी। पशु, पक्षी, वृक्ष जंगलोका ज्ञान, उनका विश्वास, ग्राम देवता, पुजास्थल सभी पाणी में डुब गया। इतने वर्षोसे जतन किया हुआ यह सांस्कृतिक खजिना, धार्मिक सथल इस तरह पानी में डुबते हुये देखना उनके लिये काफी दर्दभरा था जिससे उनकी सांस्कृतिक संमस्याये निर्माण हो रही है।

8) संघर्ष एंव तणाव – गोसीखुर्द धरणग्रस्त एंव महाराष्ट्र शासन दोने के बिच में संघर्ष की परिस्थितीया निर्माण हो गयी है। अपनी जमीन का उचित मुल्य, जहां उनका पूर्नवसन किया है वहां मुलभूत सेवा–सुविधांये मांगने के लिये पिछले 15 सालो से धरणग्रस्त लोग शासन से झगड रहे है। इसलिये मोर्चा, आंदोलन, उपोषण, जलसमाधी जैसी बातों का वो आधार लेते है। फिरभी उनके प्रश्नो के उत्तर अच्छे नही मिल पाते।

9) पर्यावरण विषयक समस्यांये – इस जलपरियोजना में लाखो हेक्टर जंगल तथा उपजावू जमीन जा चुकी है। जंगलो काटा गया है। जमीन पाणी के निचे चली गयी है। इस वजह से पर्यावरण की भारी हानी हुयी है।

विकास की खातीर :– इस तरह से गोसीखुर्द परियोजना के निर्माण के लिये कई परिवार तथा लाखों लोग विस्थापितो का जिवन जि रहे है। उनके जिवन में 1) सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक समस्यायें निर्माण हो गयी है। 2) इस जलपरियोजना से लोगो में आपस में प्यार, सृहृदयता नष्ट हो गई है। पैसा ही सबकुछ है, यह नया विचार उन्हे सताने लगा है। 3) उनके जिवन में संघर्ष, तणाव, परिवारोंका टुटना यह बाते रोज की हो चुकी है। 4) उनके लिये जो शासकिय योजनायें है उनका लाभ उन्हे नही मिल रहा है। 5) पुर्नवसन प्रक्रिया में कभी शासन की तरफ से तो कभी विस्थापितो की तरफ से सहयोग ना होने की वजह से रूकावटे आ रही है।

संदर्भ ग्रंथ :–

1 आगलावे डॉ.प्रदीप, 'भारतीय समाज संरचना आणि समस्या', साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, 2009.

2 आहुजा राम, 'भारतीय सामाजिक व्यवस्था', रावत पब्लिकेशन, दिल्ली, 1999.

3 खडसे भा. की., 'भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या', हिमालया पब्लीशिंग हाउस, नागपूर, 2004.

4 Jose Marickan & George, 'Development Induced Displacement', ISB, Banglore, 2003.

5 Satyanarayana G., 'Development: Displacement and Rehabilitation', Rawat Publication, Delhi, 1999.

6 Alvares, Claude, and Ramesh Billorey, 1987. Damming the Narmada: The Politics behind the Destruction. The Ecologist, 17(2/3): 62-74, 1987.

7 Asthana, Shobha, and Shri Prabhat Parashar, 1992. Public Participation in the Resettlement & Rehabilitation Programme of Sardar Sarovar Project. Florianopolis, Brazil: International Workshop on Involuntary Resettlement, 1992.

8 Dhagamwar, Vasuda, 1989. Rehabilitation: Policy and Institutional Changes Required. In Walter Fernandes and Ganguly Thukral (eds.), Development, Displacement and Rehabilitation: Issues for a National Debate. New Delhi, India: Indian Social Institute, 1989.

9 Hemadri, R. 1999. “Indian Experience on Displacement, Resettlement, and Development: People’s Perspectives”. Annexure to WCD Submission on Dams, Displacement, Policy and Law in India.

10 Singh, Mridula and assoc., 1992. Displacement by Sardar Sacrovar and Theri: A Comparative Study of Two Dams, Delhi, MARG.

11 दैनिक लोकमत, नागपूर.

12 दैनिक सकाळ, नागपूर.

13 दैनिक देशोन्नती, नागपूर

14 दैनिक लोकसत्ता, नागपूर.

15 दैनिक पुण्यनगरी, नागपूर.

''सिकलसेल से प्रभावित लोगों में उत्पन्न समस्यायें एवं समाजकार्य की मध्यस्थी''

प्रा. ज्योती जी. नाकतोडे, सहा. प्राध्यापक, आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा.
jyotinaktode73@ redifmail.com

प्रास्ताविक :– स्वास्थ्य, मानव का मूलभूत अधिकार है, जिसके अभाव में व्यक्ति का आंतरिक एवं बाहय विकास असंभव है। जीवन की गुणवत्ता एवं जीवन को सफल बनाने हेतु स्वास्थ्य का सही होना आवष्यक है, किसी भी देश की प्रगति उस देश में उपलब्ध कारखाने मशीन एवं यंत्र सामग्री पर निर्भर नही है, परंतु उस देश के लोगों के स्वास्थ्य पर भी निर्भर करती है। मानव जीवन में स्वास्थ्य का विशेष महत्व दिया गया है इसलिए (स्वास्थ्य) आरोग्य ही संपती (Health is wealth) यह कहा जाता है। आरोग्य एक ऐसी संपत्ती है जिसकी चोरी नही हो सकती। व्यक्ति के पास सभी सुख है, परंतु उत्तम स्वास्थ्य नही तो उसके लिए सभी सुख सुविधाएँ निरूपयोगी हो सकती है।

स्वास्थ्य एक ऐसा विषय है जिसके बारे में सर्व सामान्य शब्दों में कहा जाता है कि, रोगो की अनुपस्थिति माना जाता है परंतु यह व्याख्या अपूर्ण है। विश्व स्वास्थ्य संघटन के अनुसार, ''स्वास्थ्य पूर्णतः, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक तंदुरूस्ती की स्थिति केवल रोग या अपंगता का अभाव नही।''

विश्व में कोई भी देश या समाज रोगमुक्त नहीं है। रोग के प्रमाण कम–ज्यादा हो सकते है विकसित देशों की तुलना में अविकसित व विकासषील देशों में रोगो के प्रमाण ज्यादा है। रोग का संबंध उस व्यक्ति तक ही सिमित नही है। उसका संबंध परिवार, समुदाय, समाज व देश सभी से है। रोग के कारण देश का विकास प्रभावित होता है। रोग शरीर अथवा उसके किसी अंग की ऐसी अवस्था है जिसके कारण शरीर के कार्यो में व्यवसाय अथवा कार्यो का क्रम अव्यवस्थित हो जाता है।

सिकलसेल यह अनुवांशिक व रक्त संबंधी बिमारी है इसलिए इस बिमारी को सिकलसेल ॲनिमिया भी कहा जाता है। ॲनिमिया अर्थात, शरीर के रक्त में हिमोग्लोबिन की कमी होना रक्त में उपस्थिति लाल रक्त पेशी जो में हीमोग्लोबिन होता है, हड्डी में उपस्थित स्टेंम सेल में गडबडी के कारण लाल रक्त पेशी/कण के आकार में बदल होता है व यह दोष के कारण सिकलसेल ॲनिमिया हो जाता है। सामान्यतः रक्त में लाल रक्त पेशी का आकार गोल होता है, किन्तू अनुवांषिक दोष के कारण इसका आकार गोल न होकर अर्ध्दचंद्रकार हो जाता है। स्टेम सेल द्वारा तैयार होनेवाली लाल रक्त पेशी में होना वाला हीमोग्लोबिन में प्रोटीन अलग प्रकार का होता है ऐसा वैज्ञानिको ने सिध्द किया है। ऐसे हिमोग्लोबिन को हिमाग्लोबिन एस कहा जाता है। रक्त में इस प्रकार की अर्ध्दचंद्राकार लाल रक्त पेशी/कण होने से रक्त प्रवाह में अडथडा होता है व रक्त शरीर के महत्वपूर्ण अंगो तक नही पहुंच पाता है इसके साथ –साथ इनकी आयु भी कम होती है व इस प्रकार रक्त प्रवाह में अडचन व इसकी संख्या में कमी के कारण सिकलसेल पीड़ित व्यक्ति के कमर जोड हाथ, पैर, छाती इत्यादि में तीव्र दर्द होता है।

अध्ययन के उद्देश :– **1.** सिकलसेल रोग की पार्श्वभूमी का अध्ययन करना। 2. सिकलसेल प्रभावित लोगो की व्यक्तिगत एवं पारिवारीक जानकारी प्राप्त करना। 3. सिकलसेल प्रभावित लोगो की आर्थिक व सामाजिक जानकारी प्राप्त करना। 4. सिकलसेल प्रभावित लोगो की आरोग्यात्मक स्थिति का अध्ययन करना। 5. सिकलसेल नियंत्रण में कार्यकर्ता की भूमिका का अध्ययन करना। 6. सिकलसेल प्रभावित लोगो की उपचार के बारे में अध्ययन करना।

अध्ययन की उपकल्पना :– **1.** सिकलसेल प्रभावित लोगो के कुटुंब में तनाव व संघर्ष देखा जाता है। 2. परिवार की आर्थिक स्थिति निम्न स्तर की है। 3. सिकलसेल प्रतिबंध व उपचार के बारे में अपूर्ण जानकारी है।। 4. सिकलसेल प्रभावित लोगो की शारिरीक व मानसिक स्थिति में संबंध देखा जाता है। 5. समाजकार्यकर्ता की मध्यस्थतता से सिकलसेल प्रभावित लोगों के मन में बदलाव आता है।।

अध्ययनके क्षेत्र व विश्व :– प्रस्तुत अनुसंधान का विषय ''सिकलसेल से प्रभावित लोगों में उत्पन्न समस्यायें, एवं समाजकार्य की मध्यस्थी एक अध्ययन'' विशेष संदर्भ : भंडारा तालुका में करचखेडा गांव में सिकलसेल प्रभावित लोग है।। यह विषय सिकलसेल प्रभावित लोगों सें सम्बंधित हैे। इस विषय का अध्ययन क्षेत्र 'भंडारा तालुका में करचखेडा गांव' यह अध्ययन क्षेत्र है।

निदर्शन पध्दति :– प्रस्तुत अध्ययन के लिऐ दैव निदर्शन (Randam Sampling) का प्रयोग किया गया। प्रतिनिधीत्व पूर्ण निदर्शन के चुनाव में अनुसंधान कर्ता के

स्वयं के पक्षपात तथा मिथ्या झूकाव अथवा पूर्व ग्रह कि संभावना के बचने के लिए तथा सम्पूर्ण समग्री की प्रत्येक एकाई को समान रूप से चूने जाऐगा अवसर प्रधान करने के लिए देव प्रणाली द्वारा निदर्षन का चुनाव किया गया। देव निदर्षन (Randam Sampling) में लॉटरी तंत्र का वापर करके करचखेडा गाव में सिकलसेल प्रभावित 26 लोगों में से 20 लोगों को अध्ययन के लिए चुना है।

तथ्य संकलन पध्दति एवं तंत्र : – प्रस्तुत अध्ययन में तथ्य संकलन के लिए मुलाखात अनुसूची पध्दती का उपयोग किया गया। दुय्यम पध्दति में प्रकाषित व अप्रकाषित प्रलेखों का प्रयोग किया गया। जिसमे समाचार पत्र, पत्रिकायें, प्रकाषित आकड़े, पुस्तके, इंटरनेट एवं आषा वर्कर के पास उपलब्ध आकडेवारी का प्रयोग किया गया।

तथ्य संकलन तंत्र की पूर्व जांच एवं तथ्य संकलन :– तथ्य संकलन पध्दति के मुलाखत अनुसूचि तंत्र को तैयार करके उसकी पूर्व जांच की गयी। पांच उत्तरदाताओं से पांच अनुसूचि भरी गयी तथा उसमे से प्राप्त उत्तरों के आधार पर निरर्थक प्रष्नों को निकालकर आवष्यक लगने वाले प्रष्नों का समावेश किया गया।

अनुसंधान की प्ररचना/अभिकल्प :– अनुसंधान के लिए अंशतः वर्णनात्मक एवं अंशतः निदानात्मक प्ररचना का उपयोग किया गया।

तथ्य प्रक्रियनः– अनुसंधान में तथ्य संकलन करने के उपरांत तथ्यों का प्रस्तुतिकरण किया जाता है।। तथ्य प्रक्रियन अतंर्गत तथ्यों का संपादन, वर्गीकरण, संकेतीकरण, मास्टर चार्ट, सारणीयन, विश्लेषण किया है।

अनुसंधान की मर्यादा :– यह अनुसंधान भंडारा तालुका के करचखेडा गांव तक मर्यादीत है।

सारणी क्र. 1

कुटुंब में तनाव व संघर्ष दर्शक सारणी

अ.क्र.	विकल्प	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
1)	हाँ	06	30
2)	नही	14	70
	एकूणः	20	100

उपरोक्त सारणी के विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, करचखेडा गाव में 20 सिकलसेल रोगी में से 06 उत्तरदाताओ के कुटुंब में सिकलसेल रोग के कारन तनाव व संघर्ष होता है और उनका प्रतिशत 30 है, 14 उत्तरदाताओं के कुटुंब में तनाव व संघर्ष नही होता है और उनका प्रतिशत 70 है। अर्थात कुटुंब के सदस्य मिलजूल कर समस्याका समाधान करते है और खुष रहनेका प्रयास करते है।

उपरोक्त विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, सिकलसेल रोगी को कुटुंब में तनाव व संघर्ष नही देखा जाता और उसका प्रतिशत 70 है।

सारणी क्र. 2

मानसिक स्थितिपर परिणाम दर्शक सारणी

अ.क्र.	विकल्प	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
1)	पुर्णतः सत्य	14	70
2)	सत्य	04	20
3)	अनिश्चित	02	10
	एकूणः	20	100

उपरोक्त सारणी के विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, करचखेडा गाव में 20 सिकलसेल रोगी में से सिकलसेल बिमारी के कारन मानसिक स्थिति पर परिणाम हुआ है यह कथन को पुर्णतः सत्य मानते है और उनका प्रतिशत 70 है, 04 उत्तरदाता इस कथन के बारे में सत्य मानते है और उनका प्रतिशत 20 है, 02 उत्तरदाता इस कथन के बारे अनिष्चित है और उनका प्रतिशत 10 है।

उपरोक्त विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, अधिकांष उत्तरदाता के मत के अनुसार मानसिक स्थिति पर परिणाम होता है और उसका प्रतिशत 90 है।

सारणी क्र. 3

सिकलसेल रोग एक पिढी से दुसरे पिढी में न जाये इसकी खबरदारी दर्शक सारणी

अ. क्र.	विकल्प	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
1) 2) 3) 4) 5) 6)	प्रभावी व वाहक ने विवाह न करना विवाह पूर्व सिकलसेल जाँच करना गर्भावस्था में गर्भजल परिक्षण उपरोक्त सभी मालूम नहीं	02 03 03 02 06 04	10 15 15 10 30 20
	एकूणः	20	100

उपरोक्त सारणी के विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, करचखेडा गाव में 20 सिकलसेल रोगी में से सिकलसेल रोग एक पिढी से दुसरे पिढी में न जाये इसके लिए कोनसी खबरदारी ली जाये यह पुछे जाने पर 02 उत्तरदाताओ के अनुसार प्रभावी व वाहक ने आपस में विवाह नही करना चाहिए एवं उनका प्रतिशत 10 है, 03 उत्तरदाताओं के अनुसार विवाह पूर्व सिकलसेल की जाँच

करना चाहिए एवं उनका प्रतिशत 15 है, 03 उत्तरदाताओ के अनुसार गर्भावस्था में गर्भजल परिक्षण करना चाहिये और उनका प्रतिशत 15 है। 02 उत्तरदाताओं के अनुसार पिडीत कुटुंब ने दत्तक लेना चाहिए उसका प्रतिशत 10 है। 06 उत्तरदाताओं के अनुसार उपरोक्त सभी खबरदारी करनी चाहिऐ एवं उसका प्रतिशत 30 है, 04 उत्तरदाता इस बारे में कोई मत प्रगट नही करता एवं उसका प्रतिशत 20 है।

उपरोक्त विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, सिकलसेल रोग एक पिढी से दुसरे पिढी में न जाये इसके लिए जागृक है व उसका प्रतिशत 80 है।

सारणी क्र. 4

समाजकार्यकर्ता की मध्यस्थीसे कुटुंब समायोजन में मदत दर्शक सारणी

अ.क्र.	विकल्प	उत्तरदाताओं की संख्या	प्रतिशत
1)	पुर्णतः सत्य	06	30
2)	सत्य	11	55
3)	अनिष्चित	03	15
	एकूणः	20	100

उपरोक्त सारणी के विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, करचखेडा गाव में 20 सिकलसेल रोगी में से 20 उत्तरदाताओ के अनुसार समाजकार्यकर्ता की मध्यस्थी से कुटुंब समायोजन में मदत होगी इस कथन के बारे में 06 उत्तरदाता पुर्णतः सत्य है यह मत प्रगट करते है और उनका प्रतिशत 30 है, 11 उत्तरदाता यह कथन सत्य है यह बताते है और उनका प्रतिशत 55 है, एवं 03 उत्तरदाता इस कथन के बारे में अनिश्चिता दर्शाते है और उनका प्रतिशत 15 है।

उपरोक्त विश्लेषण से स्पष्ट होता है की, अधिकांश सिकलसेल रोगी के अनुसार समाजकार्यकर्ता की मध्यस्थी से कुटुंब समायोजन में मदत होगी यह मत प्रगट किया है और उसका प्रतिशत 85 है।

निष्कर्षः– 1. मजदूरी करनेवाले सबसे जादा 05 उत्तरदाता है और उनका प्रतिशत 50 है। 2. इलेक्ट्रोफोरेसिस जाँच सभी उत्तरदाताओं ने शासकिय अस्पताल भंडारा में की है और उसका प्रतिशत 100 है। 3. सिकलसेल पिडीत रोगी को वाहक रोगी की तुलना मे ज्यादा समस्या का सामना करना पडता है और उसका प्रतिशत 30 है। 4. सिकलसेल रोगी में अस बिमारी के बारे जागरूकता आयी है एवं बिमारी एक पिढी मेंसे दुसरी पिढी में न जाये इसलिये स्वतः योग्य निर्णय लेने का विचार प्रकट किया है और उसका प्रतिशत 75 है। 5. सिकलसेल रोग व समाज में गैरसमज का प्रमाण कम होता दिख रहा है और इसका प्रतिशत 45 है। 6. सिकलसेल रोग के कारन कुटुंब के आर्थिक स्थिति पर परिणाम हुआ है और उसका प्रतिशत 90 है। 7. अधिकांष उत्तरदाता शासकिय डॉक्टर से कम समाधानी है और उसका प्रतिशत 60 है। 8. सिकलसेल रोग एक पिढी से दुसरे पिढी में न जाये इसके लिए जागृक है व उसका प्रतिशत 80 है। 9. अधिकांष उत्तरदाता को समाजकार्यकर्ता की मदत मिलती है और उसका प्रतिशत 55 है। 10. अधिकांष सिकलसेल रोगी के अनुसार समाजकार्यकर्ता की मध्यस्थी से कुटुंब समायोजन में मदत होगी यह मत प्रगट किया है और उसका प्रतिशत 85 है।

सूचनाः– 1. सिकलसेल रोग के बारे में प्रत्येक गाव, शहर में जनजागृती कार्यक्रम आयोजीत किये जाने चाहिये। 2. उच्च माध्यमिक स्कूल एवं महाविद्यालय में सिकलसेल रोग, निदान षिबीर का आयोजन किया जाना चाहिए। 3. स्कूल व महाविद्यालय में सिकलसेल रोग पर चर्चासत्र का आयोजन किया जाना चाहिए। 4. सिकलसेल रोगी के लिए उपलब्ध शासकिय योजनाओं का प्रचार एवं प्रसार होना चाहिए। 5. जिल्हा अस्पताल के तरह तालुका अस्पताल में समाजकार्यकर्ता का पद होना चाहिए। 6. विवाह जोडते समय परिवार ने सिकलसेल जाँच को महत्व देना चाहिए। 7. परिवार ने सिकलसेल रोग के बारे में गोपनियता न रखते हुये इसपर चर्चा करनी चाहिए। 8. सिकलसेल रोग के नियंत्रन व प्रतिबंध के लिए व्यक्ति, कुटुंब, समाज इन सभी ने मिलकर काम करना चाहिए।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. मदन जी. आर., समाजकार्य, (विवेक प्रकाषन, पोस्ट बॉक्स 2169, दिल्ली, 1987)।
2. पार्क जे.ई., सामाजिक आरोग्य परिचर्या, (बनारसीदास, भनोत पब्लिषर्स 1167, प्रेमनगर, जबलपूर)।
3. मुकर्जी रवीन्द्रनाथ, सामाजिक शोध व सांख्यिकी, (विवेक प्रकाषन, जवाहरनगर, दिल्ली, 1998)।
4. सिंह बी.बी., सामाजिक अनुसंधान सर्वेक्षण एवं साख्यिकी, (राजीव प्रकाषन, लालकुर्ती, मेरठ कैंट)।
5. मेश्राम एस.एस., प्रत्यक्षिक सामाजिक संषोधन, (यष प्रकाषन, नागपूर, 2008)।
6. स्वर्णकार केषव, कम्युनिटी हेल्थ नर्सिंग, (एन.आर. ब्रदर्स, इन्दौर, 2003)।
7. मार्गदर्शक पुस्तिका– सिकलसेल आजार शंका व समाधान, (श्री नामदेव महाराज बहुउद्देषिय षिक्षण संस्था, वर्धा)।
8. मार्गदर्शक पुस्तिका– सिकलसेल संजिवनी, (महाराष्ट्र शासन, आरोग्य विभाग)।
9. आरोग्य पत्रिका– फेब्रुवारी 2009, ऑक्टो. 2010, डिसेंबर 2010, डिसेंबर 2011, फेब्रुवारी 2011, (महाराष्ट्र राज्य आरोग्य षिक्षण व संपर्क विभाग)।
10. समाचार पत्र– लोकमत, 15 मार्च, 2012
11. www.sicklecell.com
12. www.sicklecell.disease.org
13. www.articals.timeofindia.indiatimes.com

भारतीय राष्ट्रीयकृत बैंको के कार्य एवं प्रकार

इमरान कुरैशी, शोधछात्र, रा. तु. म. नागपुर विद्यापीठ, नागपूर

भारत में प्राचीन काल से आदान प्रदान की प्रक्रिया में मुद्रा का प्रमुख स्थान रहा है। पुराने समय में उपभोग से सम्बन्धित वस्तुओं की आवश्यकता बहुत कम होती थी। लोग वस्तुओं के विनिमय के माध्यम के रूप में मुद्रा का बहुत कम उपयोग करते थे। वर्तमान समय में मुद्रा एक सर्वोच्च शक्ति बन गई है और यह कार्य बैंकिंग प्रणाली के माध्यम से हो रहा है। आज बैंक हर आदमी की रोजमर्रा की आवश्यकताओं में गिनी जाती है। बैंक की परिभाषा क्या है तथा भारत में बैंकों के कार्य और बैंक के प्रकार कितने है, यह देखना प्रस्तुत शोधपत्र का प्रमुख उददेश्य है।

बैंक की परिभाषा :– बैंक यह संस्था आज हमारे रोजमर्रा के जिवन का एक आवश्यक अंग बन गई है। हमे बैंक इतनी परिचित है की, हम उसकी व्याख्या करने के बजाए उसके कार्यों से ही उसे अधिक जानते है। बैंक की व्याख्या करने का प्रयास कई विचारवंतो ने किया है। बैंक का स्वरूप और उसका कार्य दिनोदिन बढता जा रहा है। आज की बैंकों का स्वरूप प्राचिन काल की बैंकों की तुलना में काफी परिवर्तित हुआ है। और भविष्य की बैंक आजकी बैंक की तुलना में काफी ॲडव्हान्स बैंक हो सकती है। कहने का मतलब है की, काल के अनुसार बैंक का भी स्वरूप और कार्य बदलता जा रहा है। इसलिए बैंक की कोई भी एक व्याख्या सदा के लिए मान्य नही हो सकती। बैंक की कुछ व्याख्या निम्नप्रकार से कि गयी है।

फिण्डले शिरात के अनुसार, 'बैंकर वह व्यक्ति, फर्म या कम्पनी है जिसके पास व्यवसाय के लिए एक ऐसी जगह है जहॉ जमा या मुद्रा संग्रह या ड्राफ्ट और चैक से भुगतान या वसूल की जाने वाली राशियों से खाते खोले जाते हों, अथवा जहॉ स्टॉक, बॉण्ड और धातु के आधार पर मुद्रा के अग्रिम या ऋण दिये जाते हों और विनिमय पत्रों व ऋणों को कटौती और बिक्री के लिए अनुमोदित किया जाता हों। **क्राउथर** के अनुसार, ''बैंकर अपने तथा अन्य लोंगो के ऋणों का व्यवसायी होता है, अर्थात बैंकर का व्यवसाय अन्य लोंगो से ऋण लेना और उसके बदले में ऋण स्वीकार करना ताकि मुद्रा का संचय अथवा सृजन हो सके।'' **डेव्हीड हार्ट** के अनुसार, ''बैंकर वह व्यक्ति है जो अपने साधारण व्यवसाय के अंतर्गत मुद्रा प्राप्त करता है और जिसे वह उन व्यक्तियों के चैकों का भुगतान करके चुकाता है, जिनके द्वारा या जिनके खाते में वह मुद्रा जमा की गयी है''। **प्रोफेसर किनले** के अनुसार, ''बैंक एक ऐसी संस्था है जो व्यक्तियों की सुरक्षा का ध्यान रखते हुए, उन्हे आवश्यकतानुसार ऋण प्रदान करती है तथा लोग अपना पैसा उसमें जमा कराते है, जब उन्हे उसकी आवश्यकता नही होती।''

बैंक की उपरोक्त परिभाषा से यह स्पष्ट होता है, की बैंक वह संस्था है जो जनता से जमा के रूप में धन स्वीकार करती है। जनता को जमा धन वापस निकालने की सुविधा देती है। जनता को ऋण प्रदान करती है। उद्योगों और व्यवसायों को भी ऋण देती है और बैंकिंग व्यवसाय से सम्बन्धित अन्य कार्य करती है।

बैंक के कार्य :– वर्तमान काल में बैंकों के उत्थान के साथ ही उनके कार्यपध्दती में बढोत्तरी हुई है। अपनी प्रारम्भीक अवस्था में बैंक केवल मुद्राओं का अदला–बदली ही करते थे। धीरे–धीरे बैंकों ने ऋण देना तथा ऋण लेना शुरू किया तत्पशात् बैंकों में चैक व अन्य साख पत्रों का चलन प्रारम्भ हुआ। वर्तमान काल में आधुनिक बैंक निम्नलिखित कार्य करते है –

बैंकों के मौलिक कार्य :– इसके अंतर्गत व्यापारिक बैंकों के दो कार्य है। प्रथम – निक्षेप या जमाएं स्वीकार करना और व्दितीय – ऋण देना। इन कार्यों को बैंकों का प्राथमिक या परम्परागत कार्य कहा जाता है, क्योंकि ये कार्य बैंकों द्वारा पुरातन काल से होते आ रहे है, इसिलिए इन कार्यों को बैंकों के मौलिक कार्य भी कहा जाता है।

अ. निक्षेप स्वीकार करना :–' इस कार्य में बैंक इस तरह से धन निक्षेप के रूप में अर्जित करते है, जिनकी उसे आवश्यकता नही है। इस कार्य द्वारा बैंक जनता के पास पडी अनुपयोगी बचतों को एकत्रित करके उन्हे उपयोगी या उत्पादक कार्यों में लगाते है। बैंक विभिन्न प्रकार के जमाकर्ताओं को ध्यान में रखते हुए निम्नलिखित प्रकार के खाते खोलता है।

1. चालू खाता :– बैंकों में इस प्रकार के खाते व्यावसायी वर्ग खुलवाते है क्योंकिं उन्है। अधिकाधिक मात्रां में धनराशि का लेन–देन करना होता है। चालू खाते में रकम जमा करवाने तथा निकलवाने पर कोई प्रतिबंध नही होता है। इस प्रकार का खाता व्यापारी तथा उद्योगपती वर्ग के लिए अत्यन्त उपयोगी होता है। इस

खाते में जमा राशि पर बैंक कोई ब्याज नही देता, अपितु कुछ सेवा व्यय ग्राहक से वसूल किया जाता है।

2. गृह बचत खाता :– गरीबी रेखा से कम आय वाले लोगों को बचत सुविधा देने हेतु बैंक गृह बचत खाता खोलता है। इस खाते में बैंक अपने ग्राहकों को घर ले जाने हेतु एक गुल्लक देते है, जिसमें वह अपनी थोडी–थोडी बचत जमा करता रहै।। इस गुल्लक की चाबी बैंक के पास रहती है। समय–समय पर ग्राहक गुल्लक बैंक में ले जाता है, जिसमें जमा रकम निकालकर बैंक ग्राहक के खाते में जमा करता रहता है।

3. बचत खाता :– वर्तमान समय में इस खाते में सर्वाधिक धन जमा किया जाता है। इस खाते में सभी वर्ग के लोग धन जमा करते है। विभिन्न बैंकों में बचत खाता खोलने की न्यूनतम राशि अलग–अलग निर्धारित की गई है। इस प्रकार जमा की गयी राशि पर बैंक अपने जमाकर्ताओं को निश्चित दर पर ब्याज देते है। इस खाते में राशि एक ही दिन में कई बार जमा करवायी जा सकती है, परन्तु राशि निकलवाने पर कुछ प्रतिबन्ध अवश्य होते है। बैंक इस खाते से रकम निकलवाने हेतु चैक व आहरण पत्रों की सुविधा प्रदान करता है।

4. स्थायी या सावधि जमा खाता :– इस प्रकार के खातों में जमा धन राशि किसी निश्चित अवधि की समाप्ती पर ही वापस की जाती है। यह अवधि तिन माह से दस वर्ष तक की हो सकती है। अगर खातेदार को निश्चित अवधि की समाप्ति के पूर्व धन की आवश्यकता पडती है तो वह जमा प्रमाणपत्र के आधार पर बैंक से ऋण ले सकता है। अगर खातेदार अपनी रकम वापस लेना चाहता है तो बैंक उसे नीची ब्याज दर देकर रकम लौटा सकता है। इस प्रकार के खाते पर दी जाने वाली ब्याज का निर्धारण समयानुसार होता है।

5. अनिश्चितकालीन जमा खाता :– इस प्रकार के खाते में ग्राहक द्वारा अनिश्चित काल के लिए जो रकम जमा करायी जाती है वह केवल विशेष परिस्थिती में ही निकाली जा सकती है। ऐसे जमा खातों में खातेदार को ब्याज निकालने का अधिकार दिया जाता है। इस प्रकार के खातों पर बैंकों द्वारा अपेक्षाकृत उॅची दर से ब्याज चुकाया जाता है। हमारे देश में इस तरह के खाते प्रचलित नही है।

उपरोक्त जमा खातों के अलावा कुछ अन्य जमा योजनाऍं भी भारतीय बैंकों में चलायी जाती है, जैसे – आवर्ती जमा खाता, प्रतिदिन बचत योजना, मासिक ब्याज आय जमा योजनाऍं, निवृत्ती पेंशन योजना, अवयस्क बचत योजना, कृषक जमा योजनाऍं बीमा सम्बध्द बचत बैंक खाता इत्यादि।

ब. ऋण प्रदान करना :– बैंकों का दुसरा अत्यन्त महत्वपूर्ण कार्य ऋण प्रदान करना है। बैंक अपने ग्राहकों से जो भी जमायें प्राप्त करते है इसका एक भाग नगद रूप में रखकर शेष राशि ऋण के रूप में दे देते है। बैंक ऋणों पर जो ब्याज दर लेते है। वह निक्षेपों पर दी जाने वाली ब्याज दर से अधिक होती है। ये ऋण व्यापारियों, उद्योगपतियों, कृषकों, स्वयं नियोजित व्यक्तियों आदि को दिये जाते है। ये ऋण प्रायः अल्पकालीन व विशेष परिस्थितीयों में मध्यमकालीन होते है। अधिकांश ऋण उत्पाद कार्यो हेतु दिये जाते है। तथा ऋण देते समय बैंक ग्राहक की आर्थिक स्थिति व साख का सम्पूर्ण ब्यौरा प्राप्त करते है। बैंकों द्वारा निम्नलिखित तरह के ऋण प्रदान किये जाते है –

1. बिलों की कटौती :– इस तरह की ऋण पध्दति में बैंक सावधि बिलों की कटौती करके व्यापारियों को रकम उपलब्ध कराते है। सिर्फ व्यावसायिक बिलों की ही बैंकों द्वारा कटौती की जाती है। बैंकों द्वारा ली जाने वाली कटौती की रकम बिल अवधि, बिल की रकम तथा बिल की जोखिम पर निर्भर होता है।

2. ऋण तथा अग्रिम :– इस ऋण पध्दति में बैंक अपने ग्राहक को एक मुश्त धनराशि, पर्याप्त जमानत पर एक निश्चित अवधि के लिये देते है। ऋण की रकम ग्राहक के खाते में जमा कर दी जाती है, जिसे ग्राहक निकाल सकता है। यह ऋण ग्राहक को एकमुश्त या किस्तों में ब्याज चुकाना होता है। निश्चित अवधि के उपरान्त ऋण ना चुका पाने की स्थिती में जमानत के रूप में रखी गयी सम्पत्ति या धरोहर को बेचकर बैंक अपना ऋण वसूल कर लेता है।

3. अधिविकर्ष :– इसमें चालू खाता रखने वाले ग्राहकों को बैंक एक निर्धारित सीमा तक उनके खाते में जमा राशि से अधिक रकम निकालने की सुविधा प्रदान करते है, जिसे अधिविकर्ष कहा जाता है। यह सुविधा बैंकों द्वारा अल्पकाल के लिये दी जाती है। ग्राहक द्वारा निकाली गई ऐसी अतिरिक्त राशि पर बैंकों द्वारा ब्याज वसूला जाता है।

4. नकद साख :– प्रत्येक बैंक अपने पास नकद साख अवश्य रखते है, क्योंकि ग्राहकों के निश्चित समय पूरा होने पर धन की आवश्यकता होती है। बैंक अपने ग्राहकों को यह अधिकार देता है की निश्चित समय सीमा पूरी होने पर वह अपना धन वापस ले ले। ऋण लेने वाला

व्यक्ति बैंक में अपना खाता खोलता है, बैंक उसका ऋण खाता भी खोलता है। ग्राहक अपनी आवश्यकतानुसार निर्धारित सीमा तक राशि ऋण खाते से निकाल सकता है। ब्याज उसी रकम पर लिया जाता है जो ग्राहक द्वारा निकाली जाती है। नकद साख सदैव पर्याप्त धरोहर के आधार पर ही दी जाती है। यह धरोहर प्रायः अंश, ऋणपत्र, बॉण्ड्स, चल व अचल संपत्ति के कागजातों के रूप में होती है। इस ऋण व्यवस्था की शुरूवात स्कॉटलेंड में हुयी थी।

5. याचना ऋण :– बैंक में कभी–कभी अतिरिक्त जमा रकम बच जाने पर इस प्रकार की ऋण की व्यवस्था की जाती है। यह ऋण लोगों को बहुत कम मात्रा में प्रदान कीया जाता है। बैंक एसी रकम अपने प्रथम श्रेणी के ग्राहकों, अंश बाजार के दलालों या अन्य बैंकों तथा वित्तिय संस्थाओं को एक दिन, एक सप्ताह या एक पखवाडे के लिये उधार देते है। ऐसी रकम को बैंक बगैर सूचना दिये अथवा कुछ घण्टों की सूचना देकर ही ग्राहक से वापिस मांग सकता है, अतः इन्हे याचना ऋण के नाम से जाना जाता है।

क. अभिकर्ता सम्बन्धी कार्य :– बैंकों में अभिकर्ता सम्बधी कार्य भी किये जाते है। बैंक जमा स्वीकार करने तथा ऋण प्रदान करने के अलावा अपने ग्राहकों की सुविधानुसार अभिकर्ता के रूप में कार्य करते है, जिसके बदले में अपने ग्राहक से निर्धारित शुल्क वसूल करते है। अभिकर्ता के रूप में बैंकों द्वारा निम्नलिखित कार्य सम्पन्न किये जाते है –

1. चैक, बिल तथा अन्य साख पत्रों के भुगतान का संग्रहण – इसके अन्तर्गत बैंक ग्राहको द्वारा जमा कराये गये साख पत्रों तथा चैक, विनिमय बिल, ड्राफ्ट, प्रतिज्ञा पत्र, हुण्डियों आदि के भुगतानों को प्राप्त कर उनके खातों में जमा करते है, जिसके बदले मे वह एक निश्चित धनराशि लेते है।

2. चैक, बिल आदि का भुगतान तथा स्वीकृति – बैंक अपने ग्राहकों द्वारा लिखे गये चैकों का भुगतान करता है तथा ग्राहकों की ओर से बिल स्वीकार करने तथा उसका भुगतान करने का भी कार्य सम्पन्न करते है।

3. ग्राहक के आदेशानुसार भुगतान व प्राप्ती – इसके अन्तर्गत बैंक अपने ग्राहक के आदेशानुसार मकान किराया, ब्याज, चंदे, बीमा प्रीमियम आदि की निश्चित राशि का भुगतान करते है तथा ग्राहकों के लिए अंश व ऋण पत्रों पर लाभांश तथा ब्याज, का कार्य क्रियान्वित करते है।

4. मुद्रा का हस्तांतरण – बैंक अपने ग्राहकों की सुविधा के लिए एक स्थान से दूसरे स्थान पर राशि भेजने की व्यवस्था भी करते है। ये स्थानान्तरण तार द्वारा, डाक द्वारा, होता है। आज यह कार्य कोर बैंकींग के माध्यम से ऑनलाईन भी होने लगा है।

5. प्रतिनिधि सम्बन्धी कार्य – बैंक अपने ग्राहकों की ओर से अनेक पासपोर्ट, विदेशी विनिमय तथा दूसरी सुविधा प्रदान करने की व्यवस्था बनाते है।

6. क्रय–विक्रय सम्बधी कार्य – बैंक अपने ग्राहकों के लिये अंश, ऋण पत्र, बॉन्डस व अन्य प्रतिभूतियों के क्रय–विक्रय का भी कार्य सम्पन्न करता है।

ड. सामान्य उपयोगी कार्य :– बैंक उपरोक्त कार्यों के अलावा अपने ग्राहकों के लिये कई सामान्य उपयोगी कार्य भी करते है। यह कार्य इस प्रकार के है –

1. व्यापारिक व आर्थिक सूचनाओं व ऑकडो का संग्रहण – सामान्यतः प्रत्येक बडे–बडे बैंक अपने देश की आर्थिक एवं व्यापारिक गतीविधियों के सम्बन्ध में ऑकडे व सूचनायें एकत्रित करके, उनका विश्लेषण करके एवं निष्कर्ष निकाल कर उन्है। प्रकाशित करते है। इस कार्य हेतु बैंकों मे आर्थिक एवं सांखिकीय विभाग कार्यरत होते है।

2. सार्वजनिक ऋणों के लिए सहायता देना – इसके अन्तर्गत सरकार द्वारा ऋण संग्रह करने हेतु जारी की गयी प्रतिभूतीयों की बिक्री की व्यवस्था में भी बैंक मदद करते है। हालाकी यह कार्य देश के केन्द्रीय बैंक का होता है। लेकिन दूसरे बैंक उसके प्रतिनिधी के रूप में कार्य सम्पन्न करते है।

3. सुरक्षा से जुडे कार्य – बैंक अपने ग्राहकों की सुविधा के लिए उनके आभूषण व बहुमूल्य प्रतिभूतियों व अन्य गोपनिय प्रपत्रों की सुरक्षा का भी कार्य करते है। इस हेतु वे ग्राहकों को लॉकर्स की सुविधा प्रदान करते है।

4. आर्थिक स्थिती से अवगत कराना – बैंको के ग्राहक पूरी दुनिया भर में फैले होते है। उन्हे अपनी आर्थिक स्थिति की भी सूचना दी जाती है जिसके आधार पर ग्राहक अनेक प्रमुख सौदे निर्धारित करते है।

5. साख प्रमाणपत्र जारी करना तथा यात्री चैक – बैंक अपने ग्राहकों की सुविधा हेतु उन्हे देशी व विदेशी यात्री चैक तथा साख प्रमाणपत्र प्रदान करते है।

6. अभिगोपन सम्बन्धी कार्य – बैंक व्यापारिक कम्पनियों के अंश तथा ऋण पत्रों के अभिगोपन का भी कार्य करते है। अगर कम्पनी के अंश तथा ऋण पत्र नही

बिकते तो बैंक स्वंय खरीद लेता है। इस प्रकार कम्पनियों को पूंजी संग्रह करने में सहायता मिलती है।

7. वित्तिय सलाहकार – सभी बैंकों में वित्तिय सलाहकार रखे जाते है। ये समय–समय पर अपने ग्राहकों के साथ वित्तीय तथा आर्थिक विषयों पर विचार–विमर्श करते है। इसलिए बैंकों को वित्तीय सलाहकार केन्द भी कहा जाता है।

8. समाशोधन गृहों का प्रबन्ध – आपसी भुगतान के निपटारे में सहायतार्थ कई बैंक समाशोधन गृहों के प्रबन्ध का कार्य भी करते है। जैसे– भारत में स्टेट बैंक ऑफ इण्डिया तथा इसके सहयोगी बैंक देश में यह कार्य कर रहे है।

इस तरह वर्तमान काल में बैंकों के विभिन्न कार्य है।। बैंकों के इन कार्यों में दिनोंदिन इजाफा होता जा रहा है। वर्तमान काल में जिस तेजी से बैंकींग सुविधाओं का विकास हो रहा है, उसी तेजी से बैंकों के कार्यो का भी दायरा बढ रहा है। वर्तमान काल में बैंक कृषि विकास में सहायता, लघु उद्योगों को सहायता, कमजोर वर्ग के लोगों को सहायता, लघु व्यावसायियों को सहायता, पिछडे क्षेत्रों का विकास, औद्योगिक विकास में योगदान इस तरह के विभिन्न कार्य बैंक बडे पैमाने पर कर रहे है।

बैंक के प्रकार :– मुद्रा एंव पूंजी बाजार में मुद्रा एवं साख की बढती आवश्यकताओं ने विभिन्न प्रकार के बैंकों को जन्म दिया है, जिन्है। निम्न प्रकार देख सकते है। किसी भी देश की अर्थव्यवस्था पूर्ण रूप से बैंकों पर ही निर्भर करती है। आज बैंकिंग सेवाओं का विस्तार काफी व्यापक हो चुका है। बैंकों द्वारा जमा की गयी राशियों का स्वरूप तथा इनके द्वारा दिये जाने वाले ऋणों के उददेश अलग–अलग हो सकते है। उद्देश्यों एवं कार्यों के आधार पर बैंकों का विभाजन निम्न प्रकार से किया गया है –

1. **केन्द्रिय बैंक** – कोई भी ऐसा देश नही है जहॉ मौद्रिक एवं बैंकिंग प्रणाली को नियत्रिंत करने की आवश्यकता महसूस नही की जाती है। जिसके फलस्वरूप अपने देश में केन्द्रीय बैंकों की स्थापना करते है। केन्द्रीय बैंक देश का शीर्ष बैंक होता है। यह बैंक देश में मुद्रा निर्गमन का कार्य करता है, साख व्यवस्था को इस प्रकार नियन्त्रित करता है कि देश का आर्थिक विकास वांछित दिशा में किया जा सके। इसे बैंक की भी संज्ञा दी जाती है। जब बैंक अन्य किसी भी साधन से साख प्राप्त नही कर पाते तो केन्द्रीय बैंक ही उन्है। साख उपलब्ध कराता है। इस बैंक के द्वारा सरकारी धन का भी लेन–देन किया जाता है। विभिन्न आर्थिक व बैंकिंग आंकडो तथा सूचनाओं को भी केन्द्रीय बैंक द्वारा प्रकाशित किया जाता है। भारत में 'रिजर्व बैंक ऑफ इण्डिया', इंग्लैण्ड का 'बैंक ऑफ इंग्लैंड' तथा पाकिस्तान का 'स्टेट बैंक ऑफ पाकिस्तान' इत्यादि केन्द्रीय बैंक के उदाहरण है। भारत का केन्द्रीय बैंक 'रिजर्व बैंक ऑफ इण्डिया' की स्थापना सन 1935 मे की गई थी।

2. **व्यापारिक बैंक** – व्यापारिक क्षेत्र की वित्तीय आवश्यकताओं की पूर्ति करना व्यापारिक बैंक सामान्य बैंकिंग कार्य की प्रमुख भूमिका मानी जाती है। व्यापारिक बैंक सामान्य जनता, व्यापारियों, उद्योगपतीयों आदि से जमाएं प्राप्त करते है, जिस पर इनके द्वारा ब्याज दिया जाता है। इसी धन को ये बैंक और अधिक ब्याज दर पर व्यापारियों, सामान्य जनता, विभिन्न संस्थाओं आदि को ऋण के रूप में देते है। जमाएं प्राप्त करने और ऋण देने के साथ–साथ व्यापारिक बैंक विनिमय बिलों की स्वीकृती तथा कटौती, अधिविकर्ष सुविधा, नकद साख व्यवस्था, मुद्रा का हस्तान्तरण, प्रतिभूतियों का क्रय–विक्रय, प्रन्यासी एवं प्रबन्धन के कार्य, धन को सुरक्षित रखना, धन की सुरक्षा, चैक, बिल आदि का संग्रहण, यात्री चैक जारी करना, वित्तीय सलाह देना, व्यापार संबंधी आदेश व सूचनाओं को प्रकाशित करने की भूमिका निभाते है। भारत में व्यापारिक बैंकों के कार्यों को अधिक जनकल्याणकारी बनाने के लिए 14 बैंकों का प्रथम राष्ट्रीयीकरण 1969 में तथा 6 बैंकों का व्दितीय राष्ट्रीयीकरण 1980 में किया गया।

3. **औद्योगिक विकास बैंक** – इसके तहत औद्योगिक क्षेत्र की दीर्घकालीन तथा मध्यकालीन ऋणो की अर्थव्यवस्था हेतु औद्योगीक बैंकों को स्थापित किया जाता है। औद्योगीक बैंक दीर्घकालीन जमाएं स्वीकार करते है। तथा उद्योगों को प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष तरीके से मध्यम व दीर्घकालीन ऋण प्रदान करते है। विभिन्न औद्योगिक बैंकों द्वारा विदेशी मुद्रा में भी ऋण दिया जाता है। कुछ औद्योगिक बैंक विभिन्न कम्पनियों के अंश–पत्रों व ऋण–पत्रों के अभिगोपन का भी कार्य करते है। विभिन्न औद्योगिक इकाइयों को औद्योगिक बैंक प्राविधिक सहायता, प्रबन्धकों को प्रशिक्षण सम्बधी सुविधाएं मुहैया कराते है। भारत में भारतीय औद्योगिक वित्त निगम, भारतीय औद्योगिक विकास बैंक तथा भारतीय लघु उद्योग विकास बैंक इस प्रकार के बैंक कार्यरत है।

4. **कृषि विकास बैंक** – कृषि की साख व्यवस्था प्रदान करने हेतु प्रत्येक देश में कृषि बैंकों को स्थापित किया गया है। कृषि बैंक मुख्य रूप से तीन प्रकार के है–

प्रथम सहकारी बैंक, द्वितीय–भूमि बंधक बैंक या भूमि विकास बैंक तथा तृतीय–विशिष्ट कृषि वित्त संस्था है।

सहकारी बैंक कृषकों की आवश्यकताओं को पूरा करते है। इस बैंक के द्वारा किसानों को अल्प व मध्यकालीन ऋण प्रदान किया जाता है। भूमि विकास बैंक कृषकों को भूमि खरीदने, भूमि पर आवश्यक सुधार करने, कृषि के लिए यंत्र सामग्री खरेदी करने हेतु दिर्घकालीन ऋण प्रदान करते है। कुछ देशों में 'कृषि वित्त संस्थाओं' की स्थापना भी की गई है जो अन्य कृषि ऋण देने वाली संस्थाओं को ऋण उपलब्ध कराया जाता है। भारत में ' राष्ट्रीय कृषि एवं ग्रामीण बैंक', कृषि वित्त नगम लिमिटेड तथा ग्रामीण विद्युतीकरण निगम विशिष्ट कृषि वित्त संस्थायें है। देश में स्थापित 196 क्षेत्रीय ग्रामीण बैंक इसी प्रकार के बैंक है।

5. **विदेशी विनिमय बैंक** – प्रत्येक देशों में विदेशी मुद्राओं के आदान–प्रदान या विनिमय हेतु विदेशी विनिमय बैंको की स्थापना की जाती है। ये बैंक आयात–निर्यात के लिए विदेशी मुद्रा की व्यवस्था भी करते है। इसके अतिरिक्त देश के केन्द्रीय बैंक की स्वीकृति लेकर इन बैंकों द्वारा सामान्य बैंकिंग कार्यों को भी पूर्ण कराया जाता है। ये बैंक विदेशी मुद्रा के कोष अपने यहां रखते है तथा इन बैंकों की शाखाएं विदेशों में भी कार्यरत है।

6. **निर्यात–आयात बैंक** – विदेशी व्यापार को अनदेखा कर ऐसा कोई भी देश नही है जो अपने देश की अर्थव्यवस्था को बनाये रख सकता है। अतः निर्यातकों एवं आयातकों के लिए मध्यम व दिर्घकालीन साख सुविधा उपलब्ध कराने हेतु 'निर्यात आयात बैंक की स्थापना कुछ राष्ट्रों द्वारा की गई है। अमेरिका में सन 1945 के दौरान, जापान में सन 1959 में तथा भारत में सन 1982 कें दीर्घ व मध्यम कालीन आयात निर्यात साख उपलब्ध कराने के उद्देश्य से 'आयात–निर्यात बैंक' स्थापित की गई है।

7. **डाकघर बचत बैंक** – हमारे देश मे जनता की अल्प बचत को संग्रहीत करने में डाकघर महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। ऐसे ग्रामीण क्षेत्र जहां व्यापारिक बैंकों की शाखाएं नही है वहां 'डाकघर बचत बैंक' बचतों को एकत्रित करने में प्रमुख योगदान देते है।

8. **अर्न्तराष्ट्रीय बैंक** – विभिन्न देशों के मध्य व्यापारिक एवं वित्तीय लेन–देन को सुगम बनाने तथा पिछडे व विकासशील राष्ट्रों के विकास में आर्थिक व प्राविधिक योगदान देने के लिए अर्न्तराष्ट्रीय स्तर पर अनेक अर्न्तराष्ट्रीय बैंकों की स्थापना की गयी है। सर्वप्रथम 1944 में स्थापित 'विश्व बैंक' की स्थापना की गई। तत्पशात् उसके सहायक के रूप में सन 1956 में भूमिका निभाने हेतु ' अर्न्तराष्ट्रीय वित्त निगम' तथा सन 1960 में ' अर्न्तराष्ट्रीय विकास संघ' की स्थापना की गई। 'एशियाई विकास बैंकों' को सन 1930 में एशियाई राष्ट्रों द्वारा स्थापित किया गया था। सन 1945 में अर्न्तराष्ट्रीय मौद्रिक सहयोग तथा अर्न्तराष्ट्रीय व्यापार के विस्तार एवं संतुलित विकास हेतु ' अर्न्तराष्ट्रीय मुद्रा कोष' की स्थापना की गयी। 'यूरोपीय विनियोग बैंक' को सन 1957 मे यूरोपीय आर्थिक समुदायों द्वारा खोला गया था।

9. **देशी बैंकर्स** – भारतीय केन्द्रीय बैंकिंग जांच समिति के तहत 'देशी बैंकर अथवा बैंक वह व्यक्ति अथवा व्यक्तिगत फर्म है जो जमा स्वीकार करने, ऋण देने अथवा हुण्डियों में व्यवसाय करने में अपना योगदान देती है। देशी बैंकर वह असंगठीत इकाई है जो विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रों में अधिक ब्याज पर उत्पादक – अनुत्पादक, दीर्घकालीन – अल्पकालीन सभी प्रकार के ऋण की उपलब्धता करवाता है। भारतीय बैंकिंग कम्पनी अधिनियम के अंतर्गत इनकों बैंकों की संज्ञा नही दी जाती है एवं न ही अधिनियम के प्रावधान इन पर लागू किये जाते है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

1. अग्रवाल, बी. के., (1992), 'भारतीय अर्थशास्त्र', ग्वालियर, यूनिवर्सल बुक डिपो.
2. अग्रवाल दिपक, (2008), 'मुद्रा, बैंकिंग, लोकवित्त, अन्तर्राष्ट्रीय व्यापार', दिल्ली, हिमालया प्रकाशन.
3. कोली एल. एन, (2009), 'नेट–वाणिज्य, तृतीय प्रश्न–पत्र, आगरा, उपकार प्रकाशन.
4. गंगवाल सुभाष, (2004), 'भारत का विकास : दशा एवं दिशा', जयपूर, मंगलदीप प्रकाशन.
5. गोस्वामी राहुल, (2012), 'भारत में मुद्रा एवं बैंकिंग प्रणाली', नई दिल्ली, वंदना पब्लिकेशन.
6. जोशी शरद, (2005), 'पैसा, पैशाचे मूल्य आणि बॅन्क प्रणाली', नाशिक, ग्रंथनिर्मिती केंद्र.
7. देशमुख राम, (2004), 'अर्थशास्त्रीय संकल्पना', नागपूर, विद्या प्रकाशन.
8. देशमुख प्रभाकर, (2006), 'भारतीय अर्थशास्त्र', नागपूर, पिंपळापूरे प्रकाशन.
9. देशपांडे श्री. आ., (2004), 'भारतीय अर्थव्यवस्था', मुंबई, हिमालया पब्लिकेशन.
10. प्रतियोगिता दर्पण, (2009), 'सामान्य अध्ययन – भारतीय अर्थव्यवस्था', आगरा, उपकार प्रकाशन.
11. पाटील जे. एफ., (2002), अर्थसंकल्प, (अर्थशास्त्रीय लेख संग्रह), कोल्हापूर, फडके प्रकाशन.

गांधी विचारधारा में भारतीय जीवन दर्शन की खोज

हरगोविंद सी. टेंभरे, रिसर्च असोसिएट, महात्मा गांधी अभ्यासकेंद्र, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप (जवाहरनगर), शोधछात्र, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर. Cell-9673178424, Email :- hargovindtembhare@gmail.com

प्रस्तावना :– गांधीवाद एक व्यापक जीवन दर्शन है। इसका सम्बन्ध मानव जीवन के स्वरूप से है। गांधी एक विचार है और गांधीमार्ग एक संपूर्ण जीवन पद्धति है। एक ऐसी परिपूर्ण संस्कृति जिसमें स्थूल या सूक्ष्म के लिए न तो कोई स्थान है और न कोई भेद ही शेष है। उसमें न तो अहम् का विस्फोट है न दमन है, उसमें तो सर्वत्र केवल समन्वय ही समन्वय के दर्शन होते है। यही एक प्रमुख कारण रहा कि गांधीजी ने अपने विचारों को कभी भी वाद के रूप में स्वीकार नहीं किया। सत्य विचार, सत्य का आचरण और सत्यान्वेषण ही उनके जीवन का परम लक्ष्य था। असलियत तो यही है कि गांधीजी का संपूर्ण जीवन इसी छोटे लेकिन कठोर और कठिन व्रत पर आधारित था। उनकी सत्यनिष्ठा की तार्किक परिणति अहिंसा के अटूट सिद्धांत पर जाकर समाप्त होती थी। अपने चिंतन और कर्म के अंतर को समाप्त करने के बाद ही वह महात्मा की पदवी पा सके या यूं कहै। कि महात्मा कहलाये।

गांधीविचार का तात्पर्य एवं स्वरूप :– गांधीविचार, महात्मा गांधी (1869–1948) की विचार पद्धति का व्यापक नाम है।

अपने नाम से जुडे 'वाद' प्रत्यय के लिए महात्माजी ने खुद अलग–अलग समय पर अलग–अलग मत व्यक्त किया है।

25 मार्च 1931 में होने वाले कॉंग्रेस के करांची अधिवेशन के समय गांधीजी अपने कार्यक्रम का विरोध करते हुए लोगों को कहते थे कि –

''गांधी मर सकता है पर गांधीवाद अमर रहेगा।''

इस मत से यह बात तो स्पष्ट होती है कि स्वयं गांधीजी अपने सिद्धांतों को 'वाद' के रूप में स्वीकार करते थे। साथ ही वे 'गांधीवाद' जैसी कोई चीज नहीं मानते थे यह बात ही उतनी ही सत्य है।

ठीक पाँच साल बाद मार्च 1936 में गांधी–सेवा–संघ के सामने गांधीजी ने स्पष्ट रूप में कहा था –

''गांधीवाद नाम की कोई वस्तु है ही नहीं और न मैं अपने पीछे कोई संप्रदाय छोडना चाहता हूँ। मेरा यह दावा भी नहीं है कि मैने कोई नये तत्व या सिद्धांत का आविष्कार किया है। मैंने तो केवल जो शाश्वत सत्य है, उसको अपने नित्य के जीवन और प्रश्नों पर अपने ढंग से उतारने का प्रयास मात्र किया है। मुझे दुनिया का कोई नयी चीज नहीं सिखानी है। सत्य और अहिंसा अनादिकाल से चले आ रहे है। ऊपर मैंने जो कुछ कहा है, उसमें मेरा सारा तत्वज्ञान यदि मेरे विचारों को इतना बडा नाम दिया जा सकता है, समा जाता है। आप इसे 'गांधीवाद' न कहिये, इसमें 'वाद' नाम की कोई वस्तु नहीं है।''

सत्य और अहिंसा के बारे में वह कहते थे कि, दुनिया को सिखाने के लिए मेरे पास कोई नयी बात नहीं है। सत्य और अहिंसा उतने ही पुराने है। जितने पर्वत मैंने केवल इन दोनों को लेकर बडे से बडे पैमाने पर प्रयोग करने का प्रयास किया है। ऐसा करते समय मुझसे गलतियां हुई है। और इन गलतियों से मैंने सबक लिया है। इस प्रकार जीवन और उसकी समस्याओं ने मेरे लिए सत्य और अहिंसा पर आचरण के अनेक प्रयोंगों का रूप लिया है।

गांधीवादी वर्ण क्या है, मैं स्वयं नहीं जानता। मैं अज्ञात समुद्र में अपनी नाव खे रहा हूँ। मुझे बार–बार समुद्र की थाह लेनी पडती है। भला गांधीवादी भी कोई नाम में है? उसके बजाय अहिंसावादी क्यों नही? क्योंकि गांधी तो अच्छाई और बुराई, कमजोरी और मजबूती, हिंसा और अहिंसा का मिश्रण है जबकि अहिंसा में कोई मिलावट नहीं है।

कोई यह न कहे कि वह गांधी का अनुगामी है। अपना अनुगमन मैं स्वयं करूँ, यही काफी है। मुझे पता है, मैं अपना कितना अपूर्ण अनुगामी हूँ, क्योंकि मैं अपनी आस्थाओं के अनुरूप जी नहीं पाता। आप मेरे अनुगामी नहीं है। बल्कि सहपाठी है।, सहखोजी है और सहकर्मी है।

बापू के ये कथन इस बात को पुष्ट करते है। कि वे वाद के झगडे से मुक्त रहना चाहते थे। इतनी स्पष्ट बात होने पर भी गांधीदर्शन के मर्मज्ञों ने उनकी विचारधारा को 'वाद' के रूप में समझने का प्रयत्न किया है। गांधीजी के सिद्धांत के रूप में अभिव्यक्त विचारों को 'गांधीवाद' की संज्ञा दी गई है।

संक्षिप्त में 'गांधीवाद' से तात्पर्य उन सभी सिद्धांतों से है, जिसका समर्थन एवं प्रयोग गांधीजी ने किया है।

गांधीवाद को समझाते हुए श्री कमलापति त्रिपाठी कहते है। –

''यूरोप ने भारत को जिन समस्याओं और उलझन में डाल दिया था उसका प्रतिकार भारत ही कर सकता था। जगत की परिस्थिति यदि उपर्युक्त समस्याओं के हल की मांग कर रही थी, तो भारत की दशा भी उसी मांग की अपेक्षा कर रही थी। गांधीजी का उदय उसी मांग का परिणाम है। यही कारण है कि परिस्थितियों के अनुकूल पथ और पद्धति लेकर वे अवतरित हुए । वही पथ और पद्धति 'गांधीविचार' के नाम से जगत के सामने उपस्थित है।''

गांधीजी का व्यक्तित्व अनेक पक्षों में विकसित था। वे समाजसुधारक, शिक्षाशास्त्री, राजनेता, धर्मोपदेशक एवं अर्थवेता भी थे । अपने जीवन, समाज शासन के संगठन तथा विश्व के बारे में उनके अपने विचार थे, जिनका आचरण उन्होंने अपने जीवन काल में किया। गांधीविचार का आधार तर्क नहीं, स्वानुभूति होने के कारण मार्क्सवाद के समान कोई व्यवस्थित शास्त्रीय अध्ययन का आधार इसके पीछे नहीं था।

इस तरह गांधीजी ने स्वयं गांधीविचार की कोई निश्चित रूपरेखा तथा व्याख्या तो नहीं दी लेकिन, उनके दृष्टिकोण के पीछे कोई निश्चित विचारधारा का होना निर्विवाद सत्य है। गांधीदर्शन केवल राजनीति न होकर जीवन का स्वस्थ दृष्टिकोण है, जिसका आधार तर्क नहीं बल्कि विश्वास और संस्कार है। इस विश्वास को दृढ बनाने के लिए गांधीजी के अनुसार ईश्वर की प्रेरणा आवश्यक है।

गांधीविचार का तत्वज्ञान :– गांधीजी की विचारधारा सत्य और अहिंसा की साधना है। उनके अनुसार सत्य और अहिंसा की साधना से मनुष्य आध्यात्मिक उन्नति कर सकता है तथा पूर्णता को पहुँच सकता है। यह बात इस मत की पुष्टि करती है कि गांधीदर्शन मनुष्य कल्याण के लिए सांसारिक उन्नति को गौण और आध्यात्मिक उन्नति को मुख्य समझता है। गांधीदर्शन का यह प्रबल सिद्धांत है कि सत्य, अहिंसा और न्याय का आधार आध्यात्मिक ज्ञान और प्रेरणा है। यही मनुष्य जीवन का मूल उद्देश्य है। इसी उद्देश्य को मूलाधार रखते हुए गांधी विचारधारा समाज की आर्थिक, सामाजिक और राजनैतिक अव्यवस्था का संतुलित रूप तैयार करना चाहती है। गांधीदर्शन का सामाजिक और राजनैतिक आदर्श रामराज्य है। जिसमें महात्मा जी ने भक्तिमार्ग और प्रवृत्तिपरक कर्मयोग का समन्वय करके रामराज्य की स्थापना का मार्ग समाज को दिखाया है।

गांधीविचारधारा का अध्ययन :– गांधीजी का कार्यकाल (1915–1948) 30–35 वर्ष रहा। किसी भी विचारधारा का निर्माण निश्चित दिशा में दीर्घकाल के पश्चात ही संभव हो पाता है। भारत वर्ष में कई विचारधाराओं का उदय और अस्त हुआ है। ऐसी ही एक विचारधारा सूर्य के समान भारत वर्ष में जन्मी और विकसित होकर पूर्ण रूप से प्रकाशित भी हुई। वह विचारधारा है गांधी विचारधारा।

भारत सांस्कृतिक और आध्यात्मिक विचारधारा के लिए विश्व में विख्यात है। अवतारवाद में विश्वास भारतीयों की विशेषता है। धर्म का न्हास होते समय राम, कृष्ण, बुद्ध और महावीर ने जन्म लेकर पूरे समाज को अनिष्ट होने से बचाया था । यही मान्यता लेकर उनकी पूजा अर्चना भी भारतवासी करते है। इस कारण हम गर्व से कह सकते है। किं युगपुरूष महात्मा गांधी का जन्म देश की विभिन्न समस्याओं का हल करने के लिए ही हुआ था।

गांधीविचारधारा के सम्बन्ध में श्री कमलापति त्रिपाठी लिखते है। कि –

''इस युग में जब मनुष्य अपनी ही पशुता के अभिशाप में भस्म हो जाता है। गांधीजी ही एक ऐसे व्यक्ति है। जो मानव उज्वलांश के उदीपन का प्रयास कर रहे है।। आज मानव जगत की सबसे बडी समस्या यही है कि, मनुष्य पशुता से मुक्ति कैसे प्राप्त करें? गांधीजी ने इस समस्या को हल करने का प्रयत्न किया है।''

इस कारण ही गांधीजी को 'राष्ट्रपिता' की उपाधि प्रदान की गई है। उन्होंने सही मायने में पिता की हैसियत से और पूर्ण योग्यता से देश को भिन्न–भिन्न क्षेत्रों में अग्रेसर किया है। सरोजिनी नायडू के शब्दों में 'मिकी माउस' तथा चर्चिल के 'नेकेड फकिर' ने ऐसा कुछ कर दिखाया, जिसकी तुलना जगत के इतिहास में दुर्लभ है।

गांधीजी ने अपने कार्यकाल में जो कार्य सम्पन्न किये, उन सभी कार्यो का विस्तारपूर्वक मूल्यांकन संभव न होने के कारण उन कार्यों का अध्ययन ही यहाँ अभिप्रेत है। स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए गांधीजी का मूल हथियार था अहिंसा । इससे पूर्व अहिंसा साधुओं की अमानत मानी जाती थी। महात्मा जी ने पहली बार इसका प्रवेश राजनीति में कराया । इस तरह संसार की राजनीति में अहिंसा ने प्रमुख शक्ति का रूप धारण किया, जिसका उपयोग उन्होंने ब्रिटिशरो के विरूद्ध–युद्ध में किया और

युद्ध में उनकी जीत भी हुई । साथ ही पुरानी खादी नये फैशन के रूप में सामने आई।

गांधीजी ने अज्ञानावस्था में भटकते हुए भारतीयों के लिए ज्ञान का दीपक जलाकर जीवन की राह दिखाई । यद्यपि आज वह हमारे बीच तो नहीं है फिर भी उनकी विचारधारा हमारा पथप्रदर्शन करती रहती है और करती रहेगी । जीवन संग्राम में उन्होंने कई बार हार का स्वाद भी चखा और कई बार जीत को गले लगाया । लेकिन बापू ने जो रास्ता हमें दिखाया इस कारण भारतीय जनता हर हार के बाद उत्साह से काम करने का प्रयत्न करती रही और हार को जीत में परिवर्तित करने का प्रयत्न करती रही।

गांधीजी के प्रभाव के बारे में गांधीजी की विचारधारा के मर्मज्ञ इतिहासविद् पट्टाभि सीतारमैया कहते है। –

''गांधीजी की शिक्षा से नशेबाज ने नशा छोड दिया है। उनके आशीष से वेश्यागृज की वेश्या लक्ष्मी बन गई । दलितों का उद्धार हुआ। नारी जो कि घरेलू चल संपति के दायरे से ऊपर उठकर समाज के विवेकमय और उत्तरदायी सदस्य के रूप में परिवर्तित कर दिया । वे ग्रामों में पुनर्जीवन तो अवश्य चाहते थे लेकिन सभ्यता को आदित अवस्था की और लौटाना नहीं चाहते थे।

संदर्भ :–

१. मानव अधिकार की पहिली वार्षिक रिपोर्ट.
२. पॉप्युलेशन ॲन्ड डेव्हलपमेंट रिनीव्ह पार्क, सितंबर 2006.
३. सतिशचंद्र मित्कल, स्वामी विवेकानंद, 6 मई 2010.
४. हिमांशु जोशी, रचना संचयन, महेश दर्पण.
५. डॉ. रोहिताश्रव, समकालीनता और शास्त्रवता, विद्या प्रकाशन, कानपुर, 2006.
६. कमलापती त्रिपाठी, गांधीवाद एवं भारतीय दर्शन, 2001.
७. दैनिक भास्कर, गांधी जयंती विशेषांक, 2015.

महिला सशक्तिकरण वर्तमान संदर्भ में

मनीष जी. टेंभरे, शोधछात्र, रा. तु. म. नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर, manishkumartembhare10@gmail.com

प्रस्तावना :– देश के सर्वांगीण विकास के लिए महिलाओं का चौमुखी विकास आवश्यक है। महिलाओं एवं पुरूषों के बीच असमानता पूरे विश्व में व्याप्त है, अतः महिलाओं का जो हमारी जनसंख्या का आधा हिस्सा ही नहीं बल्कि जो सामाजिक परिवर्तन की धुरी भी हैं को यदि विकास की प्रक्रिया में शामिल नहीं किया जाता तो विकास स्थायी नहीं बन सकता। इसलिये महिलाओं और पुरूषों के बीच सभी प्रकार की असमानताओं को दूर करना महिलाओं को वास्तविक अर्थो में समान दर्जा दिलाना जैसा कि हमारे संविधान में निहित है, हमारे लिये बहोत महत्त्वपूर्ण है। अतः हमारा प्रयास महिलाओं के समग्र स्तर–सामाजिक, आर्थिक, कानूनी एवं राजनैतिक को पुरूषों के, स्तर के बराबर लाकर उन्हें राष्ट्रीय विकास की प्रक्रिया में शामिल करने पर केन्द्रित होना चाहिए। महिलाओं को जब तक पुरूषों के बराबर विकास में भागीदारी नहीं सुनिश्चित की जाती तब तक लोकतंत्र को सफलता एवं समतामूलक समाज की स्थापना एक दिवा स्वप्न सिद्ध होगा।

महिला सशक्तीकरण की परिभाषा :– महिला सशक्तिकरण से आशय यह है कि महिलायें अपनी क्षमताओं और शक्तियों का पूर्णरूप से उपयोग कर सके जिससे की स्वयं निर्णय लेने की स्थिति में आ जाएँ। महिला सशक्तिकरण का सही अर्थ तभी सम्भव हो पायेगा जबवह स–सम्मान उस लक्ष्य को प्राप्त करने का प्रयास कर सकती हो जिस लक्ष्य को वह पाना चाहती है। उसे बोलने का हक हो, आर्थिक आत्मनिर्भरता प्राप्त करने के पर्याप्त साधन उपलब्ध हो, समाज व राष्ट्रीय स्तर पर उसका सम्मान हो, उसे अपनी काबिलियत बढाने का अवसर मिले, देश की प्रगति एवं देश का गौरव बढाने में सहयोग का पूरा अवसर हो। समाज रूपी रथ में यदि एक प्रहिया पुरूष और दूसरा नारी हो तो उसे भी उतना ही सबल और सुयोग्य होना जरूरी है जितना पुरूष है। यही सबलता और सुयोग्यता महिला सशक्तिकरण है।

महिला सशक्तिकरण – संवैधानिक कानून :– आजादी की लडाई में महिलाओं का योगदान भी सराहनीय रहा। स्वतंत्रता आन्दोलनों में महिलाओं ने पुरूषों के कंधे से कंधा मिलाकर हिस्सा लिया। रानी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, कैप्टन लक्ष्मी सहगल, सावित्रीबाई फुले, एंनी बेसेन्ट, कस्तुरबा गांधी इत्यादी। अतः स्वतंत्र भारत के संविधान निर्माताओं ने समतामूलक प्रजातंत्र की नींव रखी जिसमें समानता के ध्येर्य की सर्वोपरि रखा गया और महिलाओं को आगे बढाने तथा उन्हें हर क्षेत्र में मौका, देने के विशेष प्रावधान किये गये।

अनुच्छेद 14 – भारत राज्य के सीमा क्षेत्र में कानून के समक्ष समानता व कानूनों के समान संरक्षण से किसी भी व्यक्ति को वंचित नहीं किया जाएगा ।

अनुच्छेद 15 (1) – राज्य किसी नागरिक के विरूद्ध केवल धर्म, मूलवंश, लिंग, जन्मस्थान अथवा इनमें से किसी के आधार पर कोई विभेद नही करेगा ।

अनुच्छेद 15 (3) – इस अनुच्छेद में राज्य की स्त्रियों और बालकों के लिए कोई विशेष उपलब्धि बनाने में कोई बाधा नहीं होगी ।

अनुच्छेद 16 (2) – केवल धर्म, मूलवंश, जाति, लिंग, उद्भव, जन्मस्थान, निवास या इनमें से किसी भी आधार पर किसी नागरिक के लिए राज्याधीन किसी नौकरी या पद के लिए न अपात्रता होगी न विभेद किया जाएगा ।

अनुच्छेद 19 (1) – समान रूप से प्रत्येक नागरिक को भाषण और अभिव्यक्ति की स्वतन्त्रता के अधिकार की आझादी देता है ।

अनुच्छेद 21 – प्राण व दैहिक स्वन्त्रता का अधिकार एवं किसी भी व्यक्ति की विधि के द्वारा स्थापित प्रक्रिया के अलावा उसके जीवन या उसकी वैयक्तिक स्वन्त्रता से वंचित नहीं किया जाएगा ।

अनुच्छेद 23 – मानव के अवैध व्यापार, बेगार और अन्य बलात श्रम के द्वारा शोषण के विरूद्ध संरक्षण प्रदान किया जाते है।

अनुच्छेद (25–28) – प्रत्येक नागरिक को धार्मिक स्वतंत्रता प्रदान की जाती है।

अनुच्छेद 39 – समान रूप से नर व नारी सभी नागरिकों को जीविका के पर्याप्त साधन प्राप्त करने का अधिकार हो । पुरूष व महिलाओं को समान कार्य के लिए समान वेतन की व्यवस्था हो ।

अनुच्छेद 51 – ऐसी प्रथाओं का त्याग करे जो स्त्रियों के सम्मान के विरूद्ध हो।

अनुच्छेद 243 – पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं की एक तिहाई आरक्षण प्राप्त है । भारतीय संविधान के द्वारा महिलाओं के अधिकारों की रक्षा के लिए विशेष प्रावधान किये गए है। जिसके परिणाम स्वरूप महिलाओं

को बराबरी का हक व अधिकार मिलने लगे है । भारत सरकार द्वारा महिलाओं के कल्याण के लिए अनेक अधिनियम बनाए गये है। सरकार द्वारा विभिन्न कार्यक्रम क्रियान्वित किये जा रहे है।

१. मातृत्त्व हित अधिनियम 1961 व 1976.
२. समान वेतन अधिनियम 1979.
३. महिला कर्मचारियों के लिए हॉस्टल उपलब्ध कराने 1972 में एक योजना के तहत अब तक हजार से भी अधिक हॉस्टल बने ।
४. पीडित महिलाओं के पुर्नवास के लिए प्रशिक्षण केन्द्र योजना 1977.
५. नारी प्रशिक्षण तथा रोजगार कार्यक्रम में सहायता 1986–87 में यह योजना लागू की गई।
६. महिलाओं के लिए विकास निगम 1986–97 में सभी राज्यों में महिलाओं का विकास निगम के गठन की योजना बनाई गई ।
७. महिला शिक्षा राष्ट्रीय शिक्षा नीति में व्यवस्था है कि शिक्षा को महिलाओं के स्तर में बुनियादी परिवर्तन लाने के साधन के रूप में प्रयोग में लाया जाएगा ।
८. राष्ट्रीय महिला आयोग – 31 जनवरी 1992 को इसकी स्थापना की गई । इसका उद्देश्य उन्नति की सुरक्षा करना है। इसी तर्ज पर राज्यों में महिला आयोगों का गठन किया गया है।
९. राष्ट्रीय महिला कोष – इसका गठन 30 मार्च 1993 को किया गया । इसका उद्देश्य गरीब महिलाओं की ऋण संबंधी आवश्यकताओं की पूर्ति करना है ।

विभिन्न पंचवर्षीय योजनाओं के माध्यम से महिलाओं को सशक्त बनाने का प्रयास किया गया है ताकि उनको अनेकानेक कानूनी व्यवस्थाओं से उनके अधिकारों का संरक्षण एवं विकास के माध्यम से सशक्त बनाया जा सके विश्वविद्यालय अनुदान आयोग द्वारा महिला अध्यापन केन्द्रों की स्थापना तथा विभिन्न शोध परियोजनाओं को विशेष प्राथमिकता दी जा रही है। दुनिया के सबसे बड़े लोकतांत्रिक देश में महिलाओं को सशक्त बनाने की दिशा में ठोस कदम उठाये गये है । महिला सशक्तिकरण के विमर्श की आर्थिक व राजनितिक सशक्तिकरण के साथ जोडना एक महत्त्वपूर्ण प्रयोग है । राजनीतिक सशक्तिकरण में कई महिलायें राजनीतिक शक्ति को प्रथम बार उपयोगकर्ता बनी है, जिससे कि उनकी सहभागिता एक वांछित न्यूनतम स्तर एक अवश्य हो सके एवं महिलाओं को इस कार्यक्रम का लाभ मिल सके परन्तु महिला विकास की इन नीतियों, योजनाओं एवं कार्यक्रमों को निचले स्तर तक पूरी ईमानदारी के साथ लागू किये बिना इन लक्ष्यों को प्राप्त कर पाना असम्भव प्रतीत होता है ।

सुप्रसिद्ध साहित्यकार चित्रा मुद्गल के अनुसार, ''पुरूष सत्ता सदैव स्त्री को भोग्या रूप में देखती रही है, औरत के शरीर में धड के नीचे के हिस्से को ही औरत की पहचान बनाये रखना चाहता है, पुरूष। धड के ऊपर कोई मस्तिष्क भी है यह मानने में उसे दिक्कत होती है। वह हर हाल में उस मस्तिष्क की अनदेखी करता है और उसे अपने अनुसार ढालने का प्रयास करता है। ''

महिलाओं की स्थिति को सशक्त बनाने के लिए विभिन्न कानून बने, उसके बाद भी आधी आबादी कहाँ है, यह हमें ज्ञात है। सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सेवा–संचार प्रणाली सभी जगह महिलाओं ने अपना स्थान बनाया है पहले यह सोचा जाता था कि अशिक्षित या ग्रामीण महिला के साथ ही दोयम दर्जे का व्यवहार होता है, परन्तु वर्तमान में यह सोच भी मिथ्या साबित हो रही है। स्त्री का महिला होना ही काफी है, उसके साथ होने वाले दोयम दर्जे के व्यवहार के लिए पर्दाप्रथा, सतीप्रथा, दहेज प्रथा, बालविवाह, विधवा पुनर्विवाह के लिए किये गए प्रयासों (समाज सुधारकों के और उसके पश्चात् बनने वाले कानूनों) से इसमें कमी जरूर आयी, परन्तु समाप्त नहीं हुई । हिन्दू उत्तराधिकार अधिनियम 1956 स्त्री अशिक्षा (प्रतिबंध) अधिनियम 1971 अनैतिक व्यापार निवारण अधिनियम 1956, छत्तीसगढ टोनही प्रताडना अधिनियम 2005 घरेलू हिंसा से महिलाओं की सुरक्षा अधिनियम 2005, कामकाजी महिलाओं के कार्यस्थल में यौन उत्पीडन से बचाव हेतु दिखावा कानून आदि का कवच महिलाओं को पहनाकर सशक्त बनाने की कोशिश की गयी परन्तु जब तक पुरूषों की सोच नहीं बदलेगी, अपने घर से इस कार्य की शुरूआत नहीं होगी तब तक यथार्थ में यह आधी आबादी सशक्त नहीं हो सकती ।

संदर्भ :

१. भारतीय नारी : वर्तमान समस्याएँ एवं भावी समाधान, डॉ. आ.पी. तिवारी, डॉ. पी.डी. शुक्ला.
२. भारतीय नारी अस्मिता और अधिकार, व्होरा आशारानी.
३. महिला जागृति और कानून, प्रकाश नारायण नाटाणी.
४. महिला विकास की नई दिशाएँ, पुष्पा मोतियानी.
५. महिला सशक्तिकरण दशा और दिशा, मनीष कुमार.
६. भारत का संविधान (मूलपाठ)
७. स्त्री विमर्श के विविध संदर्भ, सियाराम
८. नवीन क्षितिज में स्त्री विमर्श, सियाराम
९. वीरेन्द्र सिंह यादव, नई सहस्त्राब्दी महिला सशक्तिकरण

कुटुंब संरचनेतील बदलांचा परिणाम— वृध्दांची समस्या

डॉ. दिपक कृष्णराव पवार, समाजशास्त्र—विभाग प्रमुख, विमेन्स कॉलेज ऑफ आर्ट ॲन्ड कॉमर्स, 310—ब, नविन नंदनवन, नागपूर—09. Email:profdipakpawar@rediffmail.com Mob. : 9423405816

प्रस्तावना:— भारतीय संस्कृतीची वैशिष्टये आजही उल्लेखनीय आहेत. आपल्या भारतीय संस्कृतीत मानवी जीवनाचे चार आश्रम सांगितलेले आहेत. ब्रम्हचर्याश्रमात जीवनातील उपयोगी शास्त्र—पुराणे शिकून घेणे, गृहस्थाश्रमात सर्व कामांची पूर्ती करून घेणे, अर्थाजन करणे, वृध्दापकाळासाठी तरतूद करून ठेवणे आणि वानप्रस्थाश्रम म्हणजे वनात प्रस्थान करणे होणे, तर सर्वात शेवटचा आश्रम हा संन्यासश्रम होय. यामध्ये सर्व व्यावहारिक जीवनातून निवृत्त होवून ईश्वर चिंतनात मन गुंतवणे अशी व्यवस्था होती. बदलत्या काळानुसार भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतही बदल झालेला दिसून येतो. एकत्र कुटुंबपध्दतीचे विघटन होवून विभक्त कुटुंबपध्दती अस्तित्वात आली. साहजिकच विभक्त कुटुंबपध्दतीतील दोषही जाणवू लागले. वृध्द व निराधार व्यक्तिंचा सांभाळ एकत्र कुटुंबात सहजपणे होत असे पण विभक्त कुटुंबात व त्यातही ज्या कुटुंबातील स्त्रिया नोकरी करतात अशा कुटुंबात वृध्दांकडे लक्ष देण्यासाठी त्यांना पुरेसा वेळ मिळत नाही. गतिमान जीवनातील धावपळ, ताणतणाव, वाढती महागाई व मुलांच्या शिक्षणावर होणारा अवाढव्य खर्च यात भरडल्या जाणाऱ्या कुटुंबात वृध्दांची सोय होणे दिवसेंदिवस अवघड बनत चालले आहे.

वृध्दावस्था ही दुसरी बाल्यावस्था समजली जाते. दोन्ही अवस्थांमध्ये परावलंबित्व प्रकर्षाने जाणवते. परंतु याकडे पाहण्याचा दृष्किोन व वर्तणूक यांत फार तफावत आहे. मुलांच्या बाबतीत त्यांचे माता—पिता प्रेमाने व ममतेने त्यांचा सांभाळ व पालन—पोषण करतात. त्यात कौतुक, हळूवारवणा, जबाबदारीची जाणीव किंवा भावना व उत्कटता असते. परंतु मुलांवर जेंव्हा आई वडिलांच्या वृध्दावस्थेत त्यांचा सांभाळ करण्याची वेळ येते तेंव्हा कर्तव्य म्हणून नाईलाजाने ते स्विकारतात. वृध्दांचा सांभाळ अपरिहार्य म्हणून केवळ कर्तव्याच्या भावनेतून करतात. मुलांसाठी त्यांचे आई वडिल आधार बनतात. परंतु आई—वडिलांची काळजी घेताना दुर्देवाने मुले तसा आधार देवू शकत नाहीत जी आई—वडिलांची अपेक्षा असते.

व्यक्तिच्या उपयोगितेचा परिणाम त्याच्या कौटुंबिक किंवा समाजातील स्थानावर होताना दिसतो. मुळात वार्धक्यामुळे होणारे शारीरिक बदल व्यक्तिच्या कार्यक्षमतेवर निश्चितपणे परिणाम करतात. या बदलामुळेच हळूहळू आत्मविश्वास कमी होते. शरीर जसजसे दुर्बल बनत जाते, तसतसे शारीरिक आजार वाढायला लागतात. शारीरिक क्षीणतेमुळे दुसऱ्यांच्या आधाराची गरज वाढत जाते. वृध्दावस्थेसाठी योग्य आर्थिक नियोजन केलेले नसल्यास येणारी लाचारी क्लेशकारक ठरते. आर्थिक क्षमता कमी झालेली असते. त्यात वाढत्या शारीरिक तक्रारीमुळे त्यावर होणारा औषधोपचाराचा खर्च याची तोंड मिळवणी करताना मुलांकडून आर्थिक आधाराची अपेक्षा अपरिहार्य ठरते. यातूनच संपूर्ण कुटुंबाचे आर्थिक नियोजन बिघडून कौटुंबिक कुरबुरींना सुरूवात होते. वास्तविक वृध्दावस्थेमध्ये व्यक्तिला मानसिक समाधान व मनःशांती आवश्यक असते. याउलट कुटुंबातील संघर्षामुळे मानसिक अशांतता व उद्विग्नता वाढते. शारीरिक व्याधी, तक्रारी, आजार, आर्थिक समस्या व त्यात भर घालणारे कौटुंबिक कलह यातून विफलता, नैराष्य वाढताना दिसते. मानसिक संतुलन जसजसे बदलत जाते तसतसे शारीरिक—मानसिक समस्या वाढताना दिसतात.

शारीरिक क्षमते बरोबर व्यक्तिची कार्यक्षमता कमी होत असते. कुटुंबातील कामे किंवा स्वतःची कामे करण्याची क्षमता कमी होत असते. कुटुंबातील कामे किंवा करण्याची क्षमता कमी होते म्हणजेच परावलंबीत्व वाढते. यातून येणारी लाचारी मनस्ताप वाढविण्यासाठी कारणीभूत होते आणि याची परिणीती नैराष्यात होतांना दिसते.

वृध्दावस्थेची व्याख्या: — जीवनाचा प्रारंभ जन्मपासून होतो. जीवनाच्या अर्भकावस्था, बाल्यावस्था, कुमारावस्था, प्रौढावस्था व वृध्दावस्था या विविध अवस्थातुन व्यक्तीला जावे लागते. वृध्द हा शब्द संस्कृतमधील असून 'वृ' म्हणजे वाढ तर 'ध्द' म्हणजे परिपूर्ण अवस्था होय. म्हणजे वृध्वस्थेची व्याख्या अशी करता येईल की, ज्याची शारीरिक वाढ होण्यांची प्रक्रिया संपूर्ण झाली आहे आणि त्यानंतर हळूहळू ऱ्हास होतो या स्थितीलाच वृध्दावस्था असे म्हणतात.

हेन्री आणि क्युमिंग यांच्या व्याख्येनुसार, 'जीवनातील महत्वपूर्ण तसेच पूर्णतः उपयोगी आणि ज्या विषयी अभिलाषा असते अशा आरंभीच्या काळापासून दूर जाण्यांच्या प्रक्रियेला वृध्दावस्था म्हणतात.'' **एलिझाबेथ हरलॉक** यांच्या व्याख्येनुसार, ''वृध्दावस्था म्हणजे जीवनातील शेवटचा मावळणारा कालखंड होय.'' **डॉ.**

सुधा काळदाते यांच्या व्याख्येनुसार, ''वृध्दत्व म्हणजे नवीन परिस्थितीशी जुळवून घेणाच्या शरीराच्या सामर्थ्याचा ऱ्हास आणि त्यामुळे अंतर्गत स्थिती योग्य प्रकारे न सांभाळता येणे होय.''

''जेव्हा एखाद्या व्यक्तिची शारीरिक, मानसिक व बौध्दिक क्षमता कमी होत जाते त्या व्यक्तिला वृध्द म्हणण्यांस हरकत नाही.''

शेक्सपिअर म्हणतो, ''वार्धक्य हा जीवनाच्या नाटकातील शेवटचा अंक आहे, ज्यामध्ये गत आयुष्यातील महत्वाच्या घटनांची बेरीज–वजाबाकी संपते.''

वरील व्याख्यांवरून असे म्हणता येईल की ''ज्या अवस्थेतील काळामध्ये शारीरिक आणि मानसिक ऱ्हास क्रमशः पण हळूहळू होत असतो आणि ज्या काळात या ऱ्हासाची परिपूर्ती होऊ शकते अशा काळाला वृध्दत्वाचा काळ किंवा वय झाल्याचा काळ असे म्हणतात.'' वृध्दत्वाची व्याख्या देशपरत्वे आणि काळपरत्वे बदलत जाते. आंतरराष्ट्रीय मापदंडानुसार 65 किंवा त्यापेक्षा जास्त वय असलेल्यांना वृध्द समजले जाते. भारतीय संदर्भात 60 हे वय निवृत्तीशी संबंधित असेलेले दिसून येते. समाजात त्यांना ज्येष्ठ नागरीकत्व लाभते.

वृध्दांच्या समस्यांची कारणे :– आज प्रगत वैद्यकशास्त्र व आधुनिक सुखसोयी, तंत्रज्ञानातील प्रगती, प्रतिबंधक लसी, आहार उपचार पध्दती, साथीच्या रोगावर नियंत्रण यामुळे आयुर्मान वाढले आहे साहजिकच निवृत्तीनंतरचा जीवनकाळ ही वाढलेला दिसून येतो.

संपूर्ण जगात वृध्दांची संख्या सतत वाढत आहे. भारतात 1961 मध्ये वृध्दांची संख्या 29 दशलक्ष होती ती 2001 ला 76.6 दशलक्ष इतकी झाली आज जवळपास 8 कोटी आहेत. परंतु एकविसाव्या शतकाची पहिली पंचविशी येई तो हीच संख्या अठरा कोटी होईल असा अंदाज आहे. जगाच्या लोकसंख्येच्या साडेपंधरा टक्के लोकसंख्या भारतात राहते. त्यातील जवळपास चाळीस टक्के भारतीय दारिद्रय रेषेखाली जगतात. आयुमर्यादा सन 1901 मध्ये तेवीस वर्षे एवढी कमी होती ती आज पासष्टवर गेली आहे. तर 2017 पर्यंत ती सत्तर वर्षापर्यंत पोहोचेल म्हणजे वृध्दांची संख्या सतत वाढणार आहे. आयुर्मान वाढणार आहे. त्यामुळे ज्यांच्यावर अवलंबून रहावे अशा सक्षम व्यक्तिंच्या प्रमाणात घट होणार आहे. म्हणजेच परावलंबी व्यक्तिंची संख्या वाढणार आहे. वाढत्या वयासमवेत येणारे विविध दीर्घकालीन आजार वाढणार आहेत. सामाजिक स्तरावर वार्धक्यामध्ये व्यक्तिंना एकाकीपणा, दुर्लक्ष, असुरक्षितता यांना सामोरे जावे लागणार आहे. हा परिणाम प्रामुख्याने पाश्चात्य राष्ट्रात जास्त दिसतो. भारतात अजूनही समाज पूर्वापार चालीरितींनी बांधलेला आहे. एकत्र कुटुंबपध्दती, जेष्ठांबद्दलची नीतीमुल्ये अजूनही पाळली जातात. परंतु औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि पाश्चात्याचे अनुकरण जसे वाढले, तसे जटील स्वरूपाचे प्रश्न निर्माण होत आहेत.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या 1974 मध्ये प्रसिध्द केलेल्या अहवालानुसार 1970 मध्ये जगातील 60 वर्षापेक्षा जास्त वय असलेल्या वृध्दांची संख्या 291 दशलक्ष होती. जी एकूण लोकसंख्येच्या 8ः होती. ही सन 2000 मध्ये वाढून 585 दशलक्ष होण्यांची शक्यता आहे. जी एकूण लोकसंख्येच्या 9ः असेल. भारतात 1972 मध्ये 33 दशलक्ष लोक 60 वर्षापेक्षा जास्त वय असलेले होते. युनोने 1986 मध्ये प्रसिध्द केलेल्या अहवालानुसार 1980 मध्ये जागतिक वृध्दांची संख्या ही विकसित आणि विकसनशील देशात साधारणपणे समप्रमाणात विभागली गेली होती. मात्र यापुढे आशियाखंडात वृध्दांची संख्या झपाटयाने वाढणार आहे. भारतात 65 वर्षावरील वृध्दांची संख्या 1980 साली 4ः होती. ती 2000 मध्ये 5.6ः आणि 2025 मध्ये 9ः असेल. 1991 च्या जनगणनेनुसार वृध्दांची संख्या 550 लक्ष म्हणजे 6.5ः होती. 20 व्या शतकाच्या शेवटी ती 1770 लक्ष म्हणजे 12ः होईल. या झपाटयाने होणाऱ्या वाढीचा विकासात्मक योजनांवर परिणाम होतो. त्यामुळे भारत सरकारने वृध्दांसाठी एका नव्या राष्ट्रीय धोरणाची आखणी केली आहे. तर 1999 हे साल युनोने वृध्दांचे वर्ष म्हणून जाहिर केले होते.

1999 च्या नॅशनल सेमिनार ऑन एजिंगच्या निष्कर्षानुसार वार्धक्याने धोकादायक पातळी गाठली आहे. 1961 मधील 25.6 दशलक्षवरुन 2061 मध्ये वृध्दांची लोकसंख्या 340 दशलक्षापर्यंत पोचेल असा अंदाज आहे. या 100 वर्षात जगाची एकूण लोकसंख्या 5 पट वाढेल तर वृध्दांची संख्या 13 पट वाढेल. आज भारतात 70 दशलक्ष वृध्द राहतात. त्यातील 34 दशलक्ष महिला आहेत आणि त्यातील अर्ध्याहून अधिक विधवा आहेत.

आज वृध्द जगात सर्वत्र आहेत. त्यामुळे साहजिकच त्यावरील संशोधन प्रश्न आणि उत्तरे, धोरण, कार्यक्रम हे जगात सर्वत्र आढळतात. त्यामुळे प्रत्येक देशाची त्यांच्या लोकसंख्येतील वृध्दांबाबत वेगळी धोरणे व परिणाम असतात. पोर्तुगाल मध्ये तेथील वृध्दांना विशेष महत्त्व देण्यात आले असून त्यांना ज्यादा नोकऱ्या दिल्या जातात असे समाजशास्त्रज्ञ मारीया डी. लॉरेंडस बारटिक्स म्हणते. सर्वसामान्य लोकांना वृध्दत्व आणि त्यासोबत येणाऱ्या

अडचणीबाबत शिक्षित करणे आणि जागरुक करणे हे अधिक महत्त्वाचे आव्हान आहे असे ती मानते. बांगलादेशाने 1984 मध्ये वृध्दत्वावर एक राष्ट्रीय कार्यशाळा आयोजित केली. त्यामध्ये तेथील 60 वर्षावरील वृध्दांच्या सुरक्षिततेची संपूर्ण काळजी सन 2025 पर्यन्त घेण्याची योजना आखण्यात आली. त्यासाठी त्या देशातील वृध्दांच्या समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी तीन दिवसांची कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली. ब्रिटनमध्ये 1981 मध्ये केलेल्या एका पाहणीत मोठया संख्येने विविध वयातील वृध्दांची उंची आणि वजनाची माहिती गोळा केली. तेव्हा स्त्रिया आणि पुरुषांच्या उंचीत घट झाल्याचे निदर्शनास आले. हे सर्व अभ्यास, चर्चा, योजना हे वृध्दत्वावर केंद्रीत झालेले आहेत. हे वृध्द लोक त्यांच्या आरोग्य आणि पोषणबाबतीत सामाजिक, मानसिक आणि सांस्कृतिक घटकांवर अवलंबून आहेत.

वृध्दत्वांचा सामाजिक पैलू हा फार महत्त्वाचा घटक आहे. एका सुंदर जर्मन म्हणीप्रमाणे, ''एखादा प्रेम केला जाणारा वृध्द माणूस म्हणजे थंडीच्या दिवसातील उमललेली फुलं असतात.''

समाजशास्त्रात सामाजिक समस्यांचा अभ्यास केला जातो. वृध्दत्वाचा प्रश्न हा आधुनिक काळात समाजात गंभीर समस्या बनली आहे. वृध्द व्यक्ती या भावनिक दृष्टया निराधार असतात. त्यांचे आर्थिक, सामाजिक प्रश्न बिकट होतात. भारतात औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे बदलणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीत वृध्दत्व ही एक सामाजिक समस्या बनली आहे. ग्रामीण शेतीप्रधान समाज हळूहळू औद्योगिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगतीला वाट करुन देत आहे. पारंपारिक एकत्र कुटुंब व्यवस्थेचा ऱ्हास होवून छोटया स्वतंत्र कुटुंबपध्दती निर्माण होत आहे आणि जुनी मुल्ये जी कुटुंब आणि समाजाला महत्त्व देत होती ती बदलून नवीन मूल्ये अस्तित्वात येत आहेत. अशा बदलणाऱ्या मुल्यांमुळे वृध्द हे कुटुंबातील आणि समाजातील आपला दर्जा घालवून बसतील अशी भिती वाटते.

एन. सरस्वती यांनी भारतातील वृध्दांच्या कल्याणासाठी सरकारच्या धोरणांचा अभ्यास केला. त्यांचे निष्कर्ष असे दर्शवितात की वृध्दांचे समाजातील सहभागाचे प्रमाण कमी होत आहे. वृध्द कामगारांचा अर्थव्यवस्थेतील सहभाग निवृत्त होण्यांमुळे कमी होतो. आर्थिक ताण वाढतो. हळूहळू होणारी आर्थिक वृध्दी, वाढत्या किंमती आणि चलन वाढ, हळू पण निश्चित असा कौटुंबिक आधाराचा ऱ्हास जो संयुक्त कुटुंबपध्दती कमजोर झाल्यामुळे आणि मुले शहराकडे आणि विकसित भागाकडे स्थलांतरीत झाल्यामुळे झाला.

वृध्दांमध्ये स्वयंआरोग्य हे अतिशय महत्त्वाचे आहे. त्यातील व्यक्तिमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होतो. शारीरिक, मानसिक स्वास्थ्य, जागरुकता, पोषण, नियमित शारीरिक तपासणी व औषधोपचार हे स्वयंआरोग्याचे महत्त्वाचे घटक आहेत. वृध्दांच्या नातेवाईकांच्या आरोग्य इतिहासाची चर्चा केली असता आनुवंशिकतेतून येणारे आजार हा अनेकांमध्ये दिसून आला. मधुमेह, सांधेदुखी, रक्तदाब, अतिलठ्ठपणा हे अनुवंशिक आहेत. वार्धक्यात शरीरात अनेक बदल घडून येतात. वृध्दांचे आरोग्य निकोप असणे अवघड असते. अधुनमधून होणारे त्रास, आजार, त्यासाठी होणारा खर्च अटळ असतो.शारीरिक वेदना असहय असल्या तरी त्या सहन करण्याची वेळ वृध्दांवर येते. ही शारीरिक व मानसिक व्याधींची तीव्रता सहन करतांना वृध्दांना अतोनात सोशिकता दाखवावी लागते.

नोकरी अथवा व्यवसायातून व्यक्ती निवृत्त झाल्याने परिस्थितीत आमुलाग्र बदल होतो. कुटुंब, समाज आणि वृध्द यांच्यातील आंतरक्रिया वाढत्या वयाबरोबर कमी कमी होत जातात. निवृत्तीमुळे आर्थिक क्षमता कमी होते. कुटुंबातील बदलणारी भूमिका व त्यामुळे मिळणाऱ्या प्रतिष्ठेतही बदल होतो. ह्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम समाज व कुटुंबात मिळणाऱ्या मानसन्मानावर होतो. त्याचवेळी मुले शिक्षण पूर्ण करुन नोकरी व्यवसायाला लागलेली असतात. आतापर्यंत आर्थिकदृष्ट्या पित्यावर अवलंबून असलेली मुल स्वतः अर्थार्जन करुन स्वावलंबी होऊ लागतात. त्यांच्या विचारातही स्वातंत्र्य येते. कालांतराने वृध्दाना दुय्यम स्थान मिळू लागते हे सर्व नकळत परंतु निश्चितपणे घडते. अर्थात बदलणाऱ्या भूमिकांचा हा काळ असतो.

वृध्द पुरुषांना कुटुंबातील दुय्यम स्थान स्विकारतांना फार कठीण जाते. त्यातुन अस्थिरतेची भावना उत्पन्न होते. आर्थिक समस्यांमुळे मनासारखे करण्यांवर मर्यादा येतात. समाजातील अनिष्ठ प्रथेमुळे त्यांची कामे कितीही चांगल्या प्रकारे पार पाडली तरी त्यांना त्याचे श्रेय योग्य प्रमाणात दिले जात नाही. आपली उपयोगिता कमी झाल्यामुळे आपण इतरांवर भार होत आहोत. ह्या जाणिवेतून न्यूनगंडाची भावना यायला लागते.

आजची नवी पिढी निर्णय घेण्यांस समर्थ असल्याने वृध्दांनी त्यात हस्तक्षेप करु नये अशी त्यांची अपेक्षा असते. वाढती महागाई, मुलांच्या शिक्षणावर होणारा अवाढव्य खर्च पेलतांना त्यांची तारांबळ उडते. औषधोपचारावर होणारा खर्च उचलताना होणारी कुचंबना तरुण पिढीला

त्रासदायक वाटते. आर्थिक मदत करण्यास असमर्थ वृध्द दुर्लक्षित होत जातात. वृध्दांना दिली जाणारी वागणूक मनाला अस्वस्थ करणारी आहे.

आर्थिकदृष्टया भक्कम असणाऱ्या वृध्दांना समस्या नाहीत असे नाही. शारीरिक व्याधींनी ग्रस्त असणाऱ्या वृध्दांची सुश्रृषा कोण करणार हा मोठा प्रश्न कुटुंबातील व्यक्तींना भेडसावतो. शारीरिकदृष्टया ते मुलांवर अवलंबून असतात. परंतु त्यांच्यासाठी आवश्यक तो वेळ तरुण पिढीकडे असतोच असे नाही. तसेच शारीरिक कष्ट घेण्याची तयारी कुटुंबीय दाखवतील याची खात्री नसते. परंतु आर्थिक सबलतेमुळे समस्या कमी होतात. योग्य औषधोपचार व इतर ही काही निर्णय मनासारखे घेता येतात.

निम्नवर्गीय कुटुंबाची व्यथा वेगळी आहे. आयुष्यभर कष्ट करुन त्यांनी कुटुंबाची उपजिवीका केलेली असते. कुटुंबाचे उत्पन्न जरी कमी असले तरी कुटुंबाचा आकार मोठा, असे व्यस्त प्रमाण असते. मुलांच्यामध्ये शिक्षणांची उदासिनता दिसून येते. शिक्षणाच्या अभावामुळे नोकरीतून मिळणारे उत्पन्न तुटपूंजे असते. परंतु प्रसार माध्यमांच्या प्रभावाने अनेक प्रकारची प्रलोभने त्यांना लोभवतात. त्यातून पैसे मिळवण्यासाठी वाटेल त्या मार्गाचा अवलंब करण्यास ते तयार होतात. उत्पन्न व खर्च यांचा मेळ जमणे अवघड असते. अशावेळी वृध्दांचा भार नकोसा वाटणे किंवा त्यांच्याकडून आर्थिक मदतीची अपेक्षा करणे क्रमप्राप्त बनते. यातून उद्‌भवणाऱ्या संघर्षामुळे वृध्दावस्थेच्या काळात आवश्यक वाटणारी मनःशांती मिळणे कठीण होते. त्यांच्या हालअपेष्टा शब्दांकित करणे अवघड आहे.

वृध्दांच्या समस्या :— समाजशास्त्राच्या परीक्षेप्यातून वृध्दांच्या समस्यांचा अभ्यास करतांना असंख्य समस्या दिसून आल्या. या वयातील समस्यांच्या तीव्रतेनुसार त्यांचे परिणाम होतांना दिसतात. यातून उद्‌भवणाऱ्या समस्या व त्याचे परिणाम जीवनाची संध्याकाळ अधिकच उदास करते. या समस्यांचा बारकाईने अभ्यास करतांना त्यांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करता येईल.

शारीरिक व्याधी :— आयुष्यभर क्रियाशील असणार शरीर जसजसे झिजत जाते तसतसे ते थकत जाते. वयानुसार येणारे आजार आणि व्याधी शरीराची दुर्बलता वाढवतात. सांधेदुखीमुळे हालचालीवर परिणाम होतो. चाल मंदावते. काम करण्याची इच्छा होत नाही. क्षमता हळूहळू कमी होत जाते. त्याचबरोबर श्रवणक्षमताही हळूहळू कमी होते. साहजिकच वाचन, फिरणे, समवयस्कांच्याबरोबर मिसळणे, दूरदर्शन, रेडिओ, पेपर यासारख्या माध्यमांचा उपयोग कमी होतो. आधीच मदांवलेली पचनक्रिया दातांमुळे अधिक कमी होते. अन्न खातांना मिळणारे समाधान कमी होते. चर्वणक्रियेतील मर्यादेमुळे अन्नाविषयीच्या आवडीनिवडी बदलायला लागतात. मधुमेह, हृदयविकार, रक्तदाब यासारख्या आजारात आहारातील पथ्ये कटाक्षाने पाळावी लागतात. कुटुंबातील सर्वसाधारण आहार त्यांना चालतोच असे नाही. आजारातील तीव्रतेनुसार त्याचा आहार वेगळा बनण्याची आवश्यकता निर्माण होते अशावेळी आपल्या कुटुंबातील इतर सदस्यांना होणारा त्रास वृध्दांना जाणवतो.

स्पॉंडिलायसिस, सायटिका यासारखे आजार तीव्र स्वरुपाचे असल्यास रुग्णांची मोठया प्रमाणात काळजी घ्यावी लागते. कुटुंबांतील व्यक्तींना एवढा वेळ देता न आल्यास त्यातून परावलंबित्वाचाी जाणिव, हतबलता निर्माण करते. त्यातून चिडचिडेपणा, अस्वस्थपणा संभवतो. वृध्द व्यक्ती अधिकाधिक हट्टी व आग्रही बनतात. कॅंसरसारखा असाध्य आजार वेदनाकारक, क्लेशकारक तर असतोच पण त्याहूनही त्यांची उपचारपध्दती अत्यंत खर्चिक असते. सर्वसामान्य व्यक्तीला हे उपचार करणे अत्यंत अवघड असते त्यामुळे यावरचे उपचार कुटुंबातील आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात.

वरील सर्व शारीरिक व्याधी/समस्या आजार व उपचारांसाठी होणारा खर्च पेलण्याची आर्थिक ताकद जर मुलांमध्ये नसेल तर त्यातून शारीरिक यातनांबरोबर मानसिक हतबलता येते. आधीची शारीरिक व्याधीने ग्रासलेले शरीर व खचलेल्या मनाचे वृध्द कौटुंबिक कुरबुरीमुळे अधिकच खचतात. पुरुषांच्या तुलनेत वृध्द स्त्रियांमधील शारीरिक व्याधीचे प्रमाण जरी जास्त असले तरी कुटुंबातील त्यांची उपयोगिता अधिक काळापर्यंत टिकून राहते. घरातील लहानमोठी कामे, मुलांचा सांभाळ, स्वयंपाक यासारख्या कामात त्याचा सहभाग अगदी थकेपर्यंत असतो त्यामुळे वृध्द पुरुषांच्या तुलनेत वृध्द स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान वेगळे असते. आरंभापासून सोशिकता जपासलेली असल्यामुळे शारीरिक व्याधींना किंवा समस्यांना त्या अधिक चांगल्या रितीने तोंड देवू शकतात किंवा सामना करु शकतात. सदैव गौण स्थान स्विकारुन कार्य करणाऱ्या स्त्रियांना बदलत्या परिस्थितीनुसार बदलणं फारस अवघड नसतं. परंतु स्त्रियांमधील शारीरिकपेक्षाही मानसिक समस्या अधिक तीव्र स्वरुपाच्या असलेल्या दिसतात. गृहस्वामीनींची भूमिका सोडून सुनेच्या कारभारात रमणे त्यांना अवघड जाते. वास्तविक गर्भावस्था, बाळंपण व दुग्धसृजनाचा भार स्त्री

शरीरावर गंभीर परिणाम करतांना दिसतो. बाळंतपणे जितकी जास्त तितका शारीरिक ऱ्हास अधिक प्रमाणात होतो. कधीही भरुन न येणारा असा हा शारीरिक ताण असतो. शारीरिक समस्या व त्रास व्यक्तींची मानसिकता बदलण्यास कारणीभूत होतात.

आर्थिक तडजोड :— वृध्दापकाळासाठी अनेक समस्यांचे मूळ आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. उमेदीच्या वयात आपल्या वृध्दापकाळासाठी योग्य तरतुद करुन ठेवणे आवश्यक असते. अशी तरतुद केली असल्यास व्यक्ती निवृत्तीच्या काळातही सुखकर जीणे जगू शकतो. आर्थिकदृष्टया जोपर्यंत व्यक्ती स्वाभिमानी राहतो तोपर्यंत व्यक्तीच्या स्वाभिमानाला तडा जात नाही. शारीरिक व्याधी व आजार यांची योग्य काळजी घेतली जाते. स्वतःच्या आरोग्यावर किंवा इतर वैयक्तिक व कौटुंबिक खर्च व्यवहार स्वबळावर करता आल्यास इतरांवर त्याचा भर पडत नाही व खर्चाचे निर्णय व्यक्ती स्वतःच्या जबाबदारीवर घेऊ शकतो. अशावेळी त्यांना चिंता व काळजी करण्याची गरज नसते. आपल्या वैयक्तिक परंतु आवश्यक खर्चाबरोबर काही नैमित्तीक खर्च करावे लागतात. कुटुंबातील कार्ये, प्रसंग यासाठी होणाऱ्या खर्चाचा भार मुलांवर न टाकता आपणच केल्याने वादविवाद टळतात व मुलांमध्ये दिलासा व मदत मिळते. कुटुंबातील व्यक्तींचे एकमेकांशी रक्ताचे नाते असले तरी ते जोपासणे सोपे नसते. एकमेकांचे कौतुक करणे हा त्यातील एक चांगला मार्ग असतो. मुले, नातवंडे, सुना यांचे गोड कौतूक वडीलधाऱ्यांनी केल्यास सर्वांनाचा आनंद वाटतो व प्रेमाची भावना द्विगुणीत होते. आपला आर्थिक भार इतरांवर न पडता आपोआपच कौटुंबिक वातावरण खेळीमेळीचे राहण्यास मदत होते.

वृध्दावस्थेत योग्य तरतूद केलेली असेल तर आर्थिक समस्या कमीत कमी येतात आणि ही जर आर्थिक व्यवस्था केली नसेल तर वृध्दांसाठी अत्यंत आवश्यक असणाऱ्या औषधोपचाराच्या खर्चासाठी मुलांवर अवलंबून राहावे लागते. मुलांची आर्थिक परिस्थिती चांगली असेल तर ते वरील खर्चही करु शकतील परंतु आर्थिक परिस्थिती जेमतेम असेल तर मुले आर्थिक भार घेण्यास असमर्थ ठरतात. आधुनिक काळात लहान मुलांच्या शिक्षणावर होणारा खर्च व इतर कौटुंबिक खर्चाची तोड मिळवणी करतांना तरुणपिढीला जिकीरीचे वाटते. आधीच खर्चासाठी दबलेल्या मुलांना आपल्या आईवडिलांसाठी होणारा जास्तीचा खर्च पेलणे अत्यंत अवघड जाते. त्यातुन कौटुंबिक कुरबुरी व संघर्ष वाढत जातात व कौटुंबिक सामंजस्य धोक्यात येते.

कौटुंबिक तडतोड :— वृध्दांच्या सर्व गरजांची पूर्तता करण्याचे एकमेव ठिकाण म्हणजे कुटुंब होय. नातेसंबंधानी जोडलेल्या व्यक्ती एका छताखाली एकत्र राहतात त्यांना कुटुंब असे समजले जाते. या घरातील कार्य सर्वसंमतीने व सहकार्याने केली जातात. आपल्या संस्कृतीनुसार एकत्र कुटुंबात नात्यातील वृध्द, विधवा, परित्यक्या व निराधार व्यक्तींना आधार मिळत असे. ही पारंपारिक चालत आलेली प्रथा हळूहळू बदलत जावून आधुनिक काळात त्याचे स्वरुप पूर्णपणे बदललेले दिसून येते.

एकत्र कुटुंबपध्दती जावून विभक्त कुटुंबपध्दती अस्तित्वात आली व यामुळे कुटुंबातील वृध्द निराधार बनले व यातूनच अनेक समस्या उद्भवलेल्या दिसतात. वृध्दांची अवस्था एवढी केविलवाणी झालेली असते की त्यांना अशावेळी कुटुंबियांच्या आधाराची आणि प्रेमाची आवश्यकता असते. वृध्दांच्या शारीरिक तक्रारी कमी असल्याने स्वतःची लहानलहान कामे ते करु शकतात परंतु वृध्दावस्थैत शारीरिक तक्रारी कमी होण्यापेक्षा त्या वाढतच जातात, त्यामुळे काम करण्याची शक्ती कमी होते, यामुळे वृध्द दुराग्रही, हट्टी बनल्याने समायोजन करु शकत नाही. त्याचा कुटुंबियांना त्रास होतो. वृध्द व्यक्तीचे त्याच्या व इतर कुटुंबियांसोबत मतभेद होतात. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या व कटकटीमुळे त्यांना शांती मिळत नाही. मुले, मुली, सुन, भाऊ, नातु यांच्याशी मतभेद होतात. खर्च, कर्ज, संपत्तीची वाटणी याबाबत संघर्ष होतो. अल्प उत्पन्नामुळे नोकरी करणाऱ्या मुलांच्या—सुनेच्या ताब्यात रहावे लागते. वैचारिक भिन्नतेमुळे नव्या पिढीशी कुटुंबातील सदस्यांची खटके उडतात. वृध्द कुटुंबात समरस होऊ शकत नाही. कुटुंबात मानसन्मान, प्रतिष्ठा कमी होते. तारुण्यात पती—पत्नी संघर्ष असेल तर त्यांच्या मुलांकडे दुर्लक्ष होते. सुशिक्षित कुटुंबात सुन, मुलगा व वृध्दांत अनेक मुद्यांवरुन तणाव निर्माण होतो.

सामाजिक तडजोड :— मनुष्य समाजप्रिय प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय राहू शकत नाही. नोकरी किंवा व्यवसायानिमित्त्य मनुष्य नेहमी संपर्कात असतो. जोपर्यंत व्यक्तीची नोकरी व व्यवसाय आहे तोपर्यंत मनुष्याचे समाजाशी असलेले नाते घनिष्ठ असते. नोकरीत असतांना व्यक्तीला घराकडे, मुलांकडे लक्ष द्यायला वेळ मिळत नाही. ही सर्व जबाबदारी पत्नीकडे सोपविली जाते. आपल्या कामात इतके मग्न झाले असतात की स्वतःच्या आवडीनिवडीकडेही लक्ष द्यायला त्यांना वेळ नसतो.

ऑफीसमधील व्यक्ती सतत अवतीभोवती असणे याव्यतिरिक्त समारंभाला उपस्थित राहणे हा व्यक्तीला एकप्रकारचा समाजाकडून मिळत असलेला मानसन्मान असतो. यामुळे व्यक्तीला आनंद व मानसिक समाधान मिळते. परंतु निवृत्तीनंतर समाजाशी येणारा संपर्क जसजसा कमी होतो तशी व्यक्ती एकटी पडत जाते. सतत अवतीभोवती असणाऱ्या व्यक्ती विचारत नाही. शरीर साथ देत नसल्यामुळे फिरण्यावर मर्यादा येतात. या सर्वांमुळे वृध्द एकाकी होतात. वेळ कसा घालवावा असा प्रश्न त्यांच्यासमोर निर्माण होतो. मनात असुनसुध्दा सण–समारंभात, समाजात, कार्यक्रमात मिसळता येत नाही. यामुळे वृध्दांची कोंडी झाल्यासारखी स्थिती होते.

वेळेचे समायोजन :— नोकरी किंवा व्यवसाय यापासून निवृत्त झाल्यानंतर व्यक्तीला बराच वेळ रिकामा मिळतो. या मोकळया वेळेत काय करावे असा प्रश्न वृध्दांच्या समोर निर्माण होतो. बरेच वृध्द मंडळी नोकरीत जे करता आले नाही ते मोकळया वेळात करता येईल. जसे सामाजिक कार्य, वाचन, लेखन, भजन, किर्तन, तीर्थयात्रा, पत्ते खेळणे इत्यादी कार्यात मन रमवणे आवश्यक असते. यामुळे वृध्दांचा वेळ तर चांगला जाईलच व आयुष्यभर करत आलेला संसार मुलांवर सोपवून निवांतपणे राहता येते. परंतु याउलट काही वृध्दांना शरीर साथ देत नसेल तर किंवा कौटुंबिक जबाबदारी जसे मुलांचे शिक्षण, विवाह यामधून त्यांना बाहेर पडायला वेळ मिळत नाही.

मानसिक समस्या :— शारीरिक व्याधी, आर्थिक तडजोड, कौटुंबिक तडजोड, सामाजिक तडजोड, वेळेचे नियोजन या सर्वांचा परिणाम वृध्दांच्या मानसिकतेवर होतांना दिसतो. शारीरिक व्याधी वृध्दांना असहाय्य होतात त्यामुळे त्यांना चिडचिडपणा व नैराश्याचे प्रमाण जास्त आहे. असे जीवन जगण्यात काय? अर्थ अशी मानसिकता होते कारण ह्या व्याधींवर होणार अवाढव्य खर्च त्यांना व त्यांच्या कुटुंबियांना परवडत नाही. आपण एक प्रकारचे कुटुंबावर ओझे आहोत अशी भावना वृध्दांमध्ये निर्माण होते. खर्चाचे ओझे कुटुंबावर पडत असल्याने कुटुंबात होणाऱ्या कुरबुरी, संघर्ष वृध्दांना असह्य होतात.

निष्कर्ष : — आधुनिक काळातील बदलती परिस्थिती, कुटुंबाचे विघटन व आर्थिक ओढाताणीमुळे कुटुंबातील वृध्दांची योग्य सांभाळ करण्याची समर्थता प्रत्येक कुटुंबातून कमी होतांना दिसते. सर्वच वृध्दांना कुटुंबामध्ये त्रास असतो किंवा क्लेष होतात असे नाही. परंतु बहुतांश कुटुंबात असमायोजन दिसते. धावपळीचे जीवन, अर्थाजर्नासाठी घराबाहेर पडणे यामुळे स्त्रियांची शारीरिक व मानसिक ओढाताण होते. स्वतःच्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडतांना त्यांची होणारी शारीरिक दमछाक, आर्थिक ओढाताण व मानसिक कुचंबना यामुळे वृध्दांच्या गरजांची पूर्तता करण्याची क्षमता कमी झालेली जाणवते.

आयुष्यभर कुटुंबासाठी कष्ट केलेल्या व्यक्तींना वृध्दावस्थेचा काळ हा शांतपणे व आपल्या मनाप्रमाणे घालवता यावा ही इच्छा असते परंतु कालांतराने येणारी लाचारी, स्वतःतील नाकर्तेपणाची जाणीव सामाजिक अलिप्तता व त्यातच येणाऱ्या शारीरिक व्याधींनी वृध्दावस्थेचा काळ काहीसा त्रासदायक बनतो. बदलल्या परिस्थितीमुळे त्यांची मानसिकताही बदलते. हेकेखोरपणा वाढतो व विफलतेतून औदासिन्य व नैराश्य यायला लागते. वरील पार्श्वभूमीवर कौटुंबिक प्रेम असूनही असमायोजन होते.

एकीकडे वृध्दाश्रमातील व्यक्तींची संख्या वाढतांना दिसते तर दुसरीकडे कुटुंबात राहणाऱ्या वृध्दांची मानसिक कोंडी, दुर्लक्षित आयुष्यातील निर्माण होणारी पोकळी व हतबलता जाणवते. यामुळे वृध्द आगतिक बनतात. त्यांच्या व्यथा ऐकतांना मन विचलित होते. समाजाचा एक घटक आयुष्याच्या उतरणीवर असतांना त्याला जगण्याची उमेद लाभायला हवी. या देशात वृध्दांच्या सांभाळासाठी कायद्यात तरतूद करण्याची वेळ आलेली आहे. प्रेमाने नव्हे तर कायद्याने मुलांना आई–वडिलांना आश्रय द्यावा लागेल अशी वेळ आज आलेली दिसून येते. सामाजिक व कौटुंबिक विघटनाचे हे बोलके चित्र आहे. म्हणूनच या सामाजिक समस्येचा गंभीरपणे विचार व्हायला हवा तसेच त्यावर काही उपाययोजना काही करता येईल का? याचा विचार व्हायला हवा ही आजच्या काळाची गरज आहे. असे म्हणणे अयोग्य होणार नाही

संदर्भ ग्रंथ :

1) डॉ. आगलावे, प्रदीप – भारतीय समाज – प्रश्न व समस्या, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर–2009.

2) हडप, डॉ. गोविंद – वृध्दांच्या सामाजिक समस्या आणि ज्येष्ठांचे समुपदेशन, पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीब्युटर्स,
नागपूर–2006

3) गर्ग, सं. पा. (संपादक) – भारतीय समाजविज्ञान कोश, खंड–4, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे–2006

वृत्तपत्रे :

1) दैनिक लोकसत्ता – चतुरंग – शनिवार, दि.26 मार्च 2016, ''दिल्या घरची सुध्दा आहे म्हातारपणातील काठी'',
लेखिका ॲड. मनिषा तुळपुळे.

Website:

1) Shodhganga.inflibnet.ac.in:8080/...08_..

2) www.maayboli.com/nodp/26632

ग्रामीण महिला आणि स्वंय सहाय्यता गट

डॉ. राहुल भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

कोणत्याही राष्ट्राच्या चरित्र्याचे परिचायक त्यांच्या समाजात महिलांची स्थिती व प्रतिष्ठा कशी आहे? हेच असते. पं. जवाहरलाल नेहरू म्हणतात की, मला पूर्ण विश्वास आहे की, आज भारताची प्रगती तेथील महिलांच्या उन्नतीवरून मोजली जाऊ शकते. (आनंद प्रकाश सिंह – 2009) अठराव्या शतकाच्या उत्तराधीत भारतात महिलांची स्थिती अत्यंत दयनिय होती. ऐकोनिसाव्या शतकातील समाज सुधार आंदोलनाव्दारा आणि इंग्रजांच्या शासनकाळातील कायदयांमुळे स्त्रियांच्या परिस्थितीत किंचीत सुधारणा झाली. या सुधारवादी आंदोलनाचे नेतृत्व पूढे देशातील बुध्दजिवी वर्गाव्दारे केले गेले. राजा राममोहन रॉय, महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर इत्यादी समाजसुधारकांनी तत्कालीन समाजातील वाईट चालीरिती, अंध विश्वास यांना देर करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला.

आज स्वातंत्र्यप्राप्तीची 70 वर्षे होत आहेत. आपण सर्व स्वातंत्र्याच्या खुल्या हवेत श्वास घेतो आहे. 21 व्या शतकात प्रवेश करण्यासोबतच आम्ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही राष्ट्र असे बिरूद अभिमानाने मिरवतो. शेकडो वर्षाच्या गुलामगीरीतून सुटका होताच भारताने विज्ञान, तंत्रज्ञान, उद्योग, आर्थिक व कृषी व्यवस्था यांच्यामध्ये उल्लेखनिय प्रगती केलेली आढळते. आपण जिवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात प्रगती करीत आहोत परंतू तरीही पूर्ण समाधान नाही कारण समाजाचा एक महत्वपूर्ण भाग स्त्रिया त्यातही ग्रामीण स्त्रिया आजही गुलामी, अत्याचार, अन्याय, हिंसा निमूटपणे सहन करतांना आढळतात. त्यामुळे आपण केलेली ही प्रगती अपूर्ण ठरते. ग्रामीण क्षेत्र जोपर्यंत विकसीत क्षेत्रात सहभागी होणार नाही भारत पूर्णपणे विकसीत झाला आहे असे म्हणता येणार नाही.

ग्रामीण स्त्रियासमोरील आव्हाणे – भारतातील ग्रामीण स्त्रियांना अनेक आव्हांनांना सामोरे जावे लागते त्यात प्रामुख्याने पारंपारिक व सांस्कृतिक रूढी, परंपरा आणि स्त्रियांना करावी लागणारी भूमिका होय. त्यांना घराच्या चार भिंतीच्या आंतमध्ये ठेवले जाते. आर्थिक दृष्टया दूर्बल केले जाते. निरक्षरता, दारिद्रय, स्त्रि–पुरूष भेदभाव, धर्माचा समाजावर असलेला पगडा, पुरूषसत्ताक सामाजिक परिस्थिती 'ढोर–गवार–पशु–नारी' सब ताडण के अधिकारी असे धार्मिक ग्रंथात लिहीले आहे. त्यानुसारच भारतीय समाज स्त्रिला वागवित आला आहे. ग्रामीण स्त्रियांना तर हा अन्याय पिढयान पिढया सहन करावा लागत आहे. पुरूषांच्या बरोबरीने किंबहुना त्यापेक्षाही जास्त काम करूनही स्त्रिला मजूरी मात्र पुरूषांपेक्षा कमी दिली जाते. परिवार, कृषी यांना पुरूषांपेक्षा जास्त कामें करूनही त्यांना पुरूषांच्या बरोबरीचा किंवा आदराचा दर्जा मिळत नाही. कृषी व्यवसायात अशी कामे आहेत जसे पेरणी, रोवणी, निंदन व कापणी जी कामे केवळ स्त्रिया करतात परंतू त्यांना ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत अनउत्पादक घटक म्हणून गणले जाते. मागील काही वर्षापासून महिला गावाकडून शहराकडे पलायन करतांना आढळतात. हे पलायन रोजगारासाठी असते (वृंदा करात –2009) परंतू यातून नव्याच समस्या निर्माण होतात. त्यांना अत्यंत गलीच्छ वस्त्यांमध्ये राहावे लागते. त्यांच्या मुलांना शाळेमध्ये प्रवेश दिला जात नाही. जेव्हा त्या मजूरी करतात तेव्हा त्यांची मुले रस्त्याच्या बाजूला खेळत असतात. त्यात अपघात होवून अनेक मूले दगावतात. त्यांच्या आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात. जर मजूरी मिळाली नाही तर प्रसंगी त्या स्त्रियांना देह विक्रय करून कुटुंब चालवावे लागते. या पार्श्वभूमीवर गरीब, अकुशल, अशिक्षित व ग्रामीण स्त्रियांना जर त्यांच्या राहत्या गावात रोजगार उपलब्ध झाला तर त्यांना या समस्यांचा सामना करावा लागणार नाही व त्यांची आर्थिक, सामाजिक स्थिती सुधरण्यास मदत होईल.

भारतातील स्त्रियांची स्थिती सर्वच आधारावर निराशाजनक आहे. एका संशोधनावरून देशातील 40 टक्के विवाहीत महिला घरेलु हिंसा झेलत आहेत. पोषणाच्या संदर्भातही मुलीला मूलापेक्षा निकृष्ट अन्न दिले जाते. शहरी महिलापेक्षा ग्रामीण महिलांची स्थिती खराब आहे. पूरूषांच्या बरोबरीने काम करूनही त्यांना मोबदला व मान मिळत नाही.

स्त्रियांच्या या परिस्थितीला बदलण्यासाठी शासकीय स्तरांवर विविध योजना व कायदे तयार करण्यात आलेत. 2001 ला महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून राबविण्यात आले. याच दिशेने पाऊल टाकीत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देणारे व ग्रामीण महिलांना आत्मनिर्भर बनविण्याकरिता स्वंय सहाय्यता गट किंवा बचत गटाची संकल्पना मांडण्यात आली.

ग्रामीण स्त्रियांसाठी वरदान – स्वंय सहाय्यता समूह : आपल्या देशात स्वंय सहाय्यता समूह बॅंक संपर्क मॉडेल ला स्विकारले गेले आहे. या मॉडेलच्या आधारावर नाबार्ड ने 1992 मध्ये स्वंय सहाय्यता समूहाच्या माध्यमातून गरीब महिलांना लघुवित्त ची सुविधा उपलब्ध करून देणे, त्यांना संघटीत करणे, त्यांना बॅंकीग सेवेशी जोडणे इत्यादी प्रयत्न केले आहेत. या व्यवस्थेच्या अंतर्गत 10–12 महिलांचा एक समुह आपल्या लहान लहान बचतीच्या सहाय्याने एक राशी जमा करून राष्ट्रीयकृत बॅंकेत बचत खाते उघडतो. या राशीतून सदस्य उत्पादक व उपभोग संबंधी आवश्यकता पूर्ण करतात. काही निश्चित कालावधीनंतर बॅंक त्यांना लोन देते. त्यावर लघु सदस्य लघु उद्योग स्थापित करतात. पुढे लोन व्याजासहीत परत करून त्या उदयोगाव्दारे नफा कमवू शकतात. या स्वंय सहाय्यता गटांच्या मदतीने ग्रामीण महिला बचत, कर्जाचा सदुपयो, पैशाचा व्यवहार व वित्त अनुशासन शिकतात. त्यांच्यातील उत्पादकता, सौदा शक्ती, सहभागीता, निर्णयअधिकारांमध्ये वृध्दी होत असते. या अनुकुल परिवर्तनामुळे ग्रामीण स्त्रियांची आर्थिक दशा सुधारत असते. आंध्र प्रदेशात स्वंय सहाय्यता गटांमुळे ग्रामीण महिलांमध्ये दक्षता, योग्यता, कौशल्य यांची वाढ झाली. भारदा खण्ड (दुर्ग) येथील महिलांनी स्वंय सहाय्यता गटाच्या माध्यमातून कर्ज घेऊन अगरबत्ती व्यवसाय सुरू केला व पुढे बॅंकेचे लोन व्याजासकट परत करून नफा ही कमावला. कर्नाटक मधील स्वंय सहाय्यता गटाच्या अध्ययनात असे आढळून आले की, राज्यातील बऱ्याच गावामधील गरीबी, बेरोजगारी कमी झाली आहे ज्याचा फायदा महिलांना होत आहे.

स्वंय सहाय्यता गटाच्या कार्याचे तुलनात्मक परिक्षण :– स्वंय सहाय्यता गटाच्या माध्यमातून स्त्रियांना बॅंकेचे व्यवहार, आर्थिक स्वावलंबन शिकविले. त्यांच्यात उद्दमशिलता निर्माण केली. दारिद्रय, अशिक्षीतपणा, वाईट चालिरिती, बेरोजगारी सारख्या समस्यांवर स्वंय सहाय्यता गट रामबान उपाय ठरलेला आहे. द्रारिद्रय निर्मूलनासाठी कौशल्य व क्षमता निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे भारत सरकारने महिलांना विविध व्यवसायात कुशल बनविण्यासाठी राष्ट्रीय प्रादेशिक व्यावसायीक प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना केली या केंद्रामध्ये कशिदाकारी, ब्युटी पार्लर, फळे व भाजिपाल्यांवर प्रक्रिया करणे, कपडे व बॅग शिवणे इत्यादी कामे शिकविले जातात (अनिता मोदी –2009) प्रशिक्षण मिळाल्यानंतर महिलांमध्ये आत्मविश्वास व आत्मनिर्भरता निर्माण होते. अशा प्रकारे महिलांना सशक्त बनविणे, स्वावलंबी बनवणे व त्यांना मुख्य प्रवाहात जोडणे यासाठी स्वंय सहाय्यता समूहांचे योगदान वादातीत आहे.

या सर्व सकारात्मक बदलाशिवाय स्वंय सहाय्यता समूहाच्या माध्यमातून प्राप्त लघु वित्ताचे सार्थक व उत्पादक उपयोग करण्यासाठी महिला वर्गावर ओझे अधिकच वाढते शिवाय वेळेवर या कर्जाचे व्याज भरायचे कर्तव्य सुध्दा करायचे असते. अशा वेळी त्यांच्यावर वाढणारा दबाव नियंत्रित करण्यासाठी प्रभावी पावले उचलली जाणे आवश्यक आहेत. काही अत्यंत गरीब वर्ग कोष जमा करू शकत नाही त्यामुळे स्वंय सहाय्यता गटाचे फायदे त्यांना मिळू शकत नाहीत. अशा वर्गाला सुध्दा हे फायदे मिळावेत त्यासाठी अशी तरतूद असावी की, राशी किंवा कोष जमा करण्याची आर्थिक कुवत गटाजवळ नसेल तरी त्यांना बॅंकेकडून आर्थिक सहाय्य मिळावे. काही वेळा बॅंकेने दिलेले कर्ज कमी प्रमाणात असल्यामुळे महिलांना उद्योग–व्यवसाय योग्य पध्दतीने चालविता येत नाही म्हणून त्यांची क्षमता लक्षात घेऊन त्यांना आर्थिक कर्ज मंजूर करण्यात यावेत.

बऱ्याच वेळा असे होते की, बॅंकेने कर्ज दिले, उद्योग सुरू झाला परंतु नफा मिळत नसल्याने केवळ कर्जाचे हप्तेच भरण्यात वेळ जातो आहे व फायदा काहीच नाही अशा वेळी महिलांना वित्त प्रबन्धन, उद्योगशिलता, उत्पादनांचे वितरण, व्यवस्थापन इत्यादींचे प्रशिक्षण व्यापक स्तरांवर दिले जावे. गावात तळागाळातील तांत्रीकव बाजारेपण संबधीत सुविधांचा विकास व्हावा. स्वंय सहाय्यता गटांचा प्रभाव वाढविण्याकरिता विविध सर्वेक्षणांची व्यवस्था दीर्घकाळासाठी केली जावी. ज्यांना या सर्व योजनांची माहिती असते तोच त्याचा अधिक लाभ घेतो. ग्रामीण क्षेत्रातील नेत्यांनी सुध्दा या योजनांचा लाभ स्वतःकरिता करून घेतला. परंतू सामान्य गरीब जनता अजूनही या लाभापासून वंचित आहे.

परंतू मागील दशकातील अनूभव नकारात्मक तथ्य समोर आणतात. स्वंय सहाय्यता समूहांच्या कार्यावर प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. एडवा व्दारे आंध्र प्रदेशात केल्या गेलेल्या सर्वेक्षणात हे पाहिले गेले की, राज्यातील 25 टक्के स्वंय सहाय्यता गट जो एस सी / एस टी होते ते पूर्णतः निष्क्रीय होते. कारण कृषी संकट असल्यामुळे सदस्य पैशाची बचत करू शकले नाही. (वृंदा करात – 2008)

सुरूवातीला सरकार स्वंय सहाय्यता समूहांना 20,000 रू. अनुदान देत होती. जे सर्व सदस्य आपसात वाटून

टाकायचे. बऱ्याच स्त्रिया गटातून रक्कम उचलायच्या की पुढे परत करता येईल परंतू त्यांची आर्थिक स्थिती त्यांना रक्कम परत करण्यास बाधीत करायची. समान अनुदानात कटौती करून प्रथम 15,000 नंतर 10,000 व नंतर 5,000 करण्यात आले. तरी काही स्वंय सहाय्यता समूहांना कोणतेच अनुदान मिळाले नाही. मात्र सरकारने परिणाम जाणून घेताच 40 करोड रूपये खर्च केले. नफा न कमावणाऱ्या गटांना कुठलाच अर्थ उरत नाही. दुसरीकडे स्त्रियांची बचत कोणत्याच उद्योगशिलतेवर खर्च न येता गरजेपोटी खादय, आरोग्य यामधेच उपयोगात आणली जाते. आंध्र प्रदेश, तामिलनाडू, कर्नाटक राज्यात स्वंय सहाय्यता गटाव्दारे लघुव्यवसाय निर्माण करणाऱ्या गटांची संख्या नगण्य आहे. (वृंदा करात – 2008) स्वंयरोजगार करणाऱ्या महिलांची संख्याही खूप कमी आहे. ग्रामीण मजदूर महिला 70 टक्के आहेत. हा वर्ग संकटकाळात या रकमेचा उपयोग करतो. उद्योगाकरिता नाही.

स्वंय सहाय्यता समूहांव्दारे निर्मित वस्तुंना बाजारेपण पर्यंत नेण्याची समस्या सरकारपुढे आहे. सुयवातीला आंध्र प्रदेश सरकारने डी डब्ल्यु सी आर ए च्या उत्पादनासाठी डी डब्ल्यु सी आर ए बाजारांची निर्मिती केली होती. (वृंदा करात – 2008) परंतु बाजार पेठांवर मोठया कंपनीचा अधिकार असल्याने हे समूह टिकू शकले नाही. हैदराबाद मध्ये सध्या ही परिस्थिती आहे की, डी डब्ल्यु सी आर ए बाजारामध्ये 250 पैकी 20 स्टॉल फक्त डी डब्ल्यु सी आर ए समूहांव्दारे चालविले जातात.

बॅकासाठी स्वंय सहाय्यता समूह लाभदायक ग्राहक नाहीत. त्यामुळे 12–18 टक्के व्याज दराने स्वंय सहाय्यता समूहांना कर्ज दिले जाते. नाबार्ड च्या मते बॅकाचे स्वंय सहाय्यता समूहांवर कर्ज 3,900 करोड आहे. असे समजले की सर्व 10 लक्ष समूहांनी हे कर्ज घेतले तर 15 स्त्रियांच्या एका गटातील प्रत्येक स्त्रिवर 3,900 रू. कर्ज आहे. तरीही गरीबांसाठी हे गट विशेष वित्तीय सेवा देणारे एक संघटन आहे.

काही फंडीग एजेंसीज स्वंय सहाय्यता समूहाच्या जरीयाने यांच्या निर्मीतीनंतर काही अटींवर सहाय्यता देतात. कर्नाटक सारक्ष्या राज्यात आंगणवाडी सेविकांना जास्तीत जास्त स्वंय सहाय्यता समूह निर्माण करण्याचे लक्ष्य दिले जाते. आंध्र प्रदेशामध्ये स्वंय सहाय्यता समूहाव्दारे चालविली जाणारा मध्यान्त भोजन योजना यशस्वी झाली आहे. आंध्र प्रदेश व महाराष्ट्र सरकारने एक सरकारी आदेश जारी केलेला आहे. ज्याव्दारे स्वंय सहाय्यता समूहांना हिंदूस्थान लिव्हर सारख्या कंपनी सोबत मिळून ग्रामीण बाजारात त्यांचे उत्पादन कमीशन च्या स्वरूपात विकायचे आहेत. केरळ मधील सरकारने ही असाच प्रयत्न केला आहे.

काही सकारात्मक कार्यक्रमही या समूहांव्दारे केले गेले आहेत. बरेच लघु उद्योग या समूहांव्दारा पुर्नजिवित झालेत. बंगाल मध्ये मिदनापूर जिल्हयात 30,000 स्वंय सहाय्यता समूह स्थानिय बाजारांमध्ये उत्पादन बनवून देत आहेत. तरीही सुधारणांना बराच वाव आहे. स्वंय सहाय्यता समूहाच्या नितिमध्ये बदल झाले पाहिजेत–

1. स्वंय सहाय्यता समूहांना देण्यात येणाऱ्या कर्जांना व्याजदर कमी असावा.
2. प्रशिक्षणाची व्यवस्था करून उत्पादीत मालाला बाजारपेठ उपलब्ध करून दयाव्यात.
3. उद्योगासाठी लागणारी लागत उपलब्ध करून दयावी आणि वितरणासाठी मदत करावी.
4. ग्रामीण कर्जात वाढ व्हावी.
5. दलित व आदिवासी महिलांच्या स्वंय सहाय्यता समूहांसाठी विशेष प्रावधान असावे.

स्वंय सहाय्यता समूहांच्या सफल क्रियान्वयनामध्ये अनेक बाधा आहेत. त्या दूर केल्यास व हे समुह सुचारू रूपाने कार्यान्वीत केल्यास महिलांच्या स्थिती व दशेसमध्ये सुधार करणे संभव आहे. असे केल्यास देशाला वास्तविक अर्थाने समृध्द, विकसित व समतामुलक राष्ट्राच्या श्रेणीमध्ये आणले जाऊ शकते.

संदर्भ सूची :–

1. 'परिवर्तन एवं विकास का समाजशास्त्र' – डॉ. जी. आर. मदन – विवेक प्रकाशन, 2011.
2. 'नारीवाद' – वी.एन. सिंह – जनमेजय सिंह – रावत पब्लीकेशन, 2013.
3. 'उदारीकरण, भूमण्डलीकरण एवं दलित' – रावत पब्लीकेशन, 2009.
4. 'भारतीय नारी – संघर्ष और मुक्ती' – वृंदा करात – ग्रंथ शिल्पी (इंडीया) प्रा.लि., 2008.
5. 'पंचायती राज एवं महिला सशक्तीकरण' – अनिता मोदी – बुक एनक्लेव जयपूर (भारत), 2009

शिक्षणाच्या सबलीकरणातील शिक्षकांची भूमिका आणि आव्हाने

प्रा. जयमाला लाडे, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, मिलिंद महाविद्यालय, मुळावा ता. उमरखेड जि. यवतमाळ.

प्रस्तावना :– माणसाची जडण घडण शिक्षणामुळे होत असते. शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि प्रज्ञा यांचा सुरेख संगम असतो. शिक्षण ही सामाजिक समता आणि स्वातंत्र्य ह्याचे संरक्षण आणि संवर्धन करणारी शक्ती होय. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात कि "व्यक्तीला जाणीव करून देते ते शिक्षण होय." तसेच '' शिक्षण ही शोषण मुक्तीची पायवाट आहे.''

उच्च शिक्षण हे व्यक्तिमत्वाच्या उच्च विकासाचे साधन आहे. तसेच लोकशाही सुदृढ करण्याचे साधन आहे. म्हणून सर्वांना उच्च शिक्षण प्राप्त झाले पाहिजे. पूर्वी शिक्षणाचा दर्जा उच्च होता. आताच्या तुलनेत शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार त्यावेळेस झालेला नव्हता, त्याकाळी शाळा व महाविद्यालय मोजकेच होते. मात्र शिक्षणाचा दर्जा हा फार उच्च होता. शाळा – महाविद्यालयात भौतीक सुविधांचा अभाव होता. मात्र शिक्षकवर्ग प्रामाणिक व निस्वार्थ समाज निष्ठेने विद्यार्थ्यांना शिकवायचे, समाजात त्यांना मानाचे स्थान होते.

परंतु आज परिस्थिती संपूर्णपणे बदलत आहे. गेल्या दोन दशकात मानवाच्या जीवन उत्कर्षा बाबतीत व शिक्षणाच्या कार्याबाबतीत मानव जीवन जेवढया गतीने बदलले तेवढयाच गतीने शिक्षण प्रणाली न बदलल्यामुळे अपेक्षांची परिपूर्ती ज्या प्रमाणात व्हावी तशी झाली नाही. जागतीकीकरणानंतर बदलल्या जागतिक संक्रमणासाठी शैक्षणिक व्यवस्था अधिक सक्षम करण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. भारतात शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण आणि 15 ते 35 वयोगटातील शैक्षणीक सक्षमीकरण हे दहाव्या पंचावार्षिक योजनेचे उद्दीष्ठ राहीले आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात शिक्षणाच्या सबलीकरणासाठी शिक्षकांपुढे असलेली आव्हाने आणि शिक्षकांची भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शिक्षण व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप:– आज परिस्थीती संपूर्णपणे बदलली आहे. शिक्षणाचे स्वरूप व्यापक झालेले आहे. शिक्षक जीवन प्रक्रियेचे अविभाज्य आणि एक प्रभावी माध्यम असल्यामुळे शिक्षणाव्दारे जीवनातील अपेक्षांच्या साफल्यांची मानव अपेक्षा करीत आहे. त्यामुळे गेल्या दोन दशकात मानवाच्या जीवन उत्कर्षा बाबतीत व शिक्षणांच्या कार्याबाबतीत मानव जीवन जेवढया गतीने बदलले तेवढयाच गतीने शिक्षण प्रणाली न बदलल्यामुळे अपेक्षांची परिपूर्ती ज्या प्रमाणात व्हावी तशी झाली नाही.

भारत उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत हळूवारपणे वाटचाल करीत आहे. पण आज आपला मूळ उच्च शिक्षणातील वाट्यात सरासरी प्रमाण फक्त 18.8 आहे. यात पुरूषाचे प्रमाण 20.9 तर महिलांचे प्रमाण फक्त 16.5 इतके कमी आहे.

इ.स. 2010 मध्ये जगाचे उच्च शिक्षणाचे प्रमाण 29 टक्के होते. आज ते 35 टक्के च्या वर आहे. भारतातील आज उच्च शिक्षणाचे प्रमाण 18.8 टक्के हे जगाच्या तुलनेत फार कमी आहे. 2007 मध्ये शिक्षणाचे सरासरी प्रमाण अमेरिका 83, अर्जेंटिना 68, स्विडन 71, कॅनडा 62 आहे. या आकडयावरून शिक्षणाच्या बाबतीत भारत जागतिक तुलनेत मागे आहे.

शिक्षणाचे सरासरी प्रमाण प्रचंडे वेगाने वाढविणे क्रमप्राप्त आहे. या महत्वपूर्ण क्षेत्रात भारत सरकारने 2020 पर्यंत उच्च शिक्षणाचे प्रमाण 30 टक्के पर्यंत वाढविण्याचे उद्‌दिष्ठ ठेवून वाटचाल सुरू केली आहे. हे समाजाने, राजकीय पुढा–याने व विशेष म्हणजे शैक्षणिक क्षेत्रातील लोकांनी विचारात घेवून त्या दृष्टिने वाटचाल करणे आवश्यक वाटते.

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगिण विकासासाठी प्राथमिक ते उच्च शिक्षणाच्या विविध टप्प्यावर त्याची जडणघडण होत असते. त्यामुळे प्रत्येक शैक्षणिक टप्प्यावरील गुणवत्ता वृध्दिंगत करण्याची सर्वस्वी जबाबदारी 'शिक्षक' या घटकांशी संबंधित आहे. शिक्षणाची गुणवत्ता ही बहुयामी संकल्पना असून याचा संबंध काळानुसार बदलत आहे. वर्तमान काळातील बदल विचारात घेवून आणि प्रस्तुत काळातील गरजा लक्षात घेवून त्या–त्या दृष्टिने तयार करण्यात येणारी युवा शक्ती शिक्षण आणि प्रशिक्षणाव्दारे राष्ट्रीय विकास प्रक्रियेत सामावून घेण्याच्या दृष्टीने तयार करणे महत्वाचे आहे.

शिक्षण आणि प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून काही मूलभूत गुणवत्तापुर्ण मनुष्य बळाची निर्मिती होईल.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या संकल्पनेनुसार यशस्वी प्रशिक्षणार्थी त्यांनाच म्हणता येईल. जेंव्हा त्यांच्यामध्ये ज्ञान, कौशल्ये, स्वावलंबन आणि सर्वांगिण विकासात्मक गुणांची वृध्दि होईल.

देशाचा विकास देशातील शैक्षणिक गुणवत्तेवर अवलंबून असतो. ज्या देशाची शैक्षणिक गुणवत्ता आणि व्यवस्था अधिक सक्षम आणि गुणवत्तापुर्ण आहे अशा

देशांनी मनुष्यबळा आधारे विकासाचे प्रतिमान जागतिक पातळीवर साध्य केले आहे. त्यामुळे बदलत्या शैक्षणिक प्रवाहानुसार शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी अंतर्गत आणि बहिर्गत प्रोत्साहन वाढता विद्यार्थी सहभाग, उच्च शिक्षणातील क्षमतांचा वापर, आधुनिक माहिती व तंत्रज्ञान, नैतिक मूल्य, नेतृत्वगुण आणि शैक्षणिक सुधार इत्यादी घटकांवर भर देणे अपेक्षित आहे.

भारत सरकारनी नुकतेच '' राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2016'' तयार केले आहे. देशात प्राथमिक क्षेत्रातल्या सर्वात महत्वाच्या मानल्या जाणा–या '' बालकांचा मोफत आणि सक्तीचा शिक्षण हक्क अधिनियम 2009'' (आर.टी.आई.)हया अधिनियमात बदल करून केंद्र सरकारने 'नवीन शिक्षण धोरण–2016' (एनपीई) अमलात आणले आहे. त्यात कसा बदल अपेक्षीत आहे ते पाहणे सुध्दा गरजेचे आहे.

शिक्षण हक्क अधिनियम 2009 मध्ये काही महत्वाच्या तरतुदी आहेत. जसे– पहिली ते आठवी पर्यंत मोफत शिक्षण, विहित अंतराच्या आत शासनाची शाळा, घटनेतील मूल्यांचा आदर करणारा शालेय अभ्यासक्रम, कोणत्याही प्रकारच्या शारीरिक किंवा मानसिक शिक्षेला मज्जाव, आठवीपर्यंत त्याच वर्गात रोखून ठेवण्यास मनाई, सातत्यपूर्ण आणि सर्वंकष मूल्यमापननातून शैक्षणिक प्रगती, आर्थिक–सामाजिकदृष्टया कमकुवत मुलांसाठी सर्व खाजगी शाळांमध्ये 25 टक्के आरक्षण इत्यादि काही महत्वाची तरतुदी आहेत. देशातील काही तज्ञांनी या कायद्याला 'ऐतिहासिक' म्हणुन गौरवले आहे. 'नविन शिक्षण धोरण–2016' मध्ये अनेक बदल करण्यात आले आहेत. जसे एकाच वर्गात रोखून न धरणे, पर्यायी शाळांमध्ये बदल हयासारखे बदल झालेले आहेत. परंतु या बदलामुळे समाजातील तळागाळातल्या वर्गावर परिणाम पडू शकतो. शिक्षण ही निर्वात पोकळीत घडणारी प्रक्रीया नाही. समाजातील विविध शिक्षणेत्तर निर्णय आणि शिक्षण व्यवस्थेतील निर्णय एकमेकांवर प्रभाव टाकत राहतात. त्यामुळेच हया नविन शैक्षणिक धोरणाचा विचार करावा लागतो.

भारतातील शैक्षणिक स्थिती :– भारत हा मोठी शैक्षणिक व्यवस्था असलेला जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. भारतीय शैक्षणिक व्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणात शैक्षणिक अनुदानाच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य सरकार शैक्षणिक संस्थाना आर्थिक सहाय्य करते.

भारतात बहुतांशी सार्वजनिक आणि अनुदानित शैक्षणिक संस्था आहेत. विविध राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये शैक्षणिक पायाभूत सोयींची उपलब्धता विषम आढळते. भारतात सरासरी 73 टक्के प्राथमिक शाळा उपलब्ध आहेत. याचा अर्थ 27 टक्के गावांमध्ये प्राथमिक शाळाची उपलब्धता नाही. भारतात केवळ 19 टक्के गावांमध्ये माध्यमिक शाळा आहेत. ग्रामीण भारतात सरासरी उच्च माध्यमिक शाळांचे प्रमाण 1.34 टक्के आहे. थोडक्यात ग्रामीण भारतात उच्च माध्यमिक शिक्षणाची सोय अत्यल्प आहे. ग्रामीण भारतात केवळ 0.30 टक्के पदवी शिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे. याचाच अर्थ भारतातील उच्च शिक्षण केवळ शहरी भागात केंद्रित आहे. प्रौढ शिक्षण केंद्र सुध्दा ग्रामीण भागात केवळ 7 टक्के एवढेच आहे. तसेच ग्रामीण भारतात औद्योगिक प्रशिक्षण शाळांचे प्रमाण तर खूपच चिंताजनक आहे. केवळ 0.07 टक्के प्रशिक्षण संस्था अस्तित्वात आहेत.

वरिल प्रमाणे भारतातील शैक्षणिक स्थिती पाहता असे म्हणता येईल की, भारत देश जागतिक महासत्ता होण्याच्या उंबरठ्यावर असतांना एक भयावह वास्तविक स्थिती आहे. त्याचप्रमाणे संशोधन क्षेत्रातील भारतातील होत असलेली घसरण ! 1970 च्या दशकात भारताचे दर्जात्मक संशोधन जागतिक तुलनेत 3 टक्के होते. याच जोरावर भारताने विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिक क्षेत्रात उंची गाठली. आज भारत विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्रात 5–6 व्या क्रमांकावर आहे.

कोणत्याही देशाचे संशोधन हे विकासात्मक प्रगतीचेच साधन असते. स्वातंत्र्यानंतर एप्रिल 1975 मध्ये भारताने आपला पहिला मानवनिर्मित उपग्रह आर्यभट्ट रशियाच्या अंतराळ केंद्रावरून झेपावला होता. परंतु आज आपले स्वतःचे अंतराळ प्रक्षेपण केंद्र आहेत. एवढेच दुसऱ्या राष्ट्रांचे ही उपग्रह प्रक्षेपित करीत आहे. मंगलयान या सारखे उपग्रह भारताने बनविलेले आहे. डॉ. होमी भाभा, डॉ. अब्दुल कलाम यासारखे शास्त्रज्ञ ही भारताचीच देण आहे.

भारताची माहिती व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील कामगिरी भरीव होत आहे. कृषी क्षेत्रात सुध्दा विविध संशोधने होत आहेत. मात्र सामाजिक क्षेत्रातील संशोधनाचा दर्जा पाहिजे तसा नाही. त्यामुळे आजच्या काळात सामाजिक क्षेत्रात दर्जेदार संशोधनाची गरज आहे.

भारत सन 2002 मध्ये जागतिक स्तरावर 2.3 टक्के व 2007 मध्ये 2.2 टक्के एवढेच दर्जात्मक संशोधनात सहभाग देतो व अलीकडे 2012–13 मध्ये हे प्रमाण 1 टक्के वर आलेले आहे. त्यामुळे संशोधन क्षेत्रात भारताने लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. कारण संशोधनावरच

त्या देशाचा मूलभूत विकास अवलंबून असतो. जागतिक दर्जाच्या संशोधनाच्या बाबतीत तुलना केल्यास भारताचे 1 टक्के संशोधन अगदीच कमी आहे. त्यामुळे महासत्ता होतांना दर्जात्मक संशोधनात वाढ करणे ही भारतासाठी काळाची गरज झालेली आहे.

शिक्षकांची भूमिका :– गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्रक्रिया म्हणजे अध्ययन–अध्यापन प्रक्रियेतील सुधारणा होय. या प्रक्रियेतील शिक्षक हा हृदय असून तंत्रज्ञान अथवा इलेक्ट्रॉनिक मिडीया शिक्षकांचे स्थान घेऊ शकत नाही. कारण शिक्षण ही दोन घटकातील संवादात्मक प्रक्रिया आहे. त्यामुळे शिक्षकांची तयारी, त्यांचे अनुष्ठान आणि त्यांच्या मुल्यमापनास प्राधान्य आवश्यक आहे. आधुनिक समाजाच्या रचनेसाठी शिक्षकांची जबाबदारी वाढत आहे. प्रशिक्षण ही प्रक्रिया विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातील संवादाव्दारे पुर्ण होते. त्यामुळे शिक्षक यांच्यातील संवादाव्दारे पूर्ण होते. त्यामुळे शिक्षक हा सर्वगुण संपन्न असणे आवश्यक आहे. म्हणजेच तो कामाशी प्रामाणिक, अभ्यासू, जिज्ञासू, वक्तशीर, शिस्तप्रिय आणि व्यासंगी असला पाहिजे.

शिक्षक प्रशिक्षण संस्थाची जबाबदारी वाढत असून शैक्षणिक सबलीकरणासाठी योग्य कौशल्य देणाऱ्या, नव–नवीन संशोधन पद्धतींचा वापर करण्याची, माहिती व तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणाऱ्या आणि अद्यावत ज्ञानाचा विस्तार करणाऱ्या शिक्षक प्रशिक्षण संस्था उच्च शिक्षणाच्या सुधार प्रक्रियेत महत्वाच्या आहेत.

शिक्षकांसमोरील आव्हाने :– आजच्या काळात शिक्षणक्षेत्रात शिक्षकांची भुमिका महत्वपुर्ण आहे. आजच्या आधुनिक शैक्षणिक अभ्यासक्रमात नव्या तंत्रज्ञानामुळे नवी माहिती मुलांना कशी द्यायची किंवा अभ्यास विषय मुलांपुढे कसा मांडायचा यांच्या नवनवीन परिणामकारक पध्दतीचा वापर करायला हवा. विद्यार्थ्यांची अभिरूची आणि मनाचा कल लक्षात घेवून योग्य ते साधनांचा वापर केल्याने अध्यापन परिणामकारक होण्यास मदत होते. विद्यार्थ्यांना शिक्षण देतांना अधून–मधून त्यांच्या अध्ययनाच्या प्रगतीची नोंद ठेवली पाहिजे. जो अभ्यासक्रम शिकवायचा आहे त्याचा मुलांना सामाजिक, व्यावसायिक जीवनाशी संदर्भ ठेवून सांगितले पाहिजे अशा तऱ्हेने शिक्षकांची भूमिका ही व्यापक आहे.

शिक्षकी पेशा हा केवळ चरितार्थाचे साधन नव्हे तर एक सामाजिक कर्तव्य आहे. शिक्षक विद्यार्थ्यांचा मित्र, मैत्रीण, मार्गदर्शक आणि तत्वज्ञ असतो. शिक्षकाला एकाच विषयाचे ज्ञान असुन चालत नाही तर त्याला अनेक विषयाचे ज्ञान असणे काळाची गरज आहे. त्यासाठी शिक्षकाने सतत अध्ययनशील तसेच संशोधनवृत्तीचा असणे महत्वाचे आहे.

आजच्या काळात शिक्षणव्यवस्थेत तसेच समाजव्यवस्थेत अनेक बदल होत आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या जडणघडणीत, त्यांच्या विचारात बदल होत आहेत. विद्यार्थ्यांचे अनेक प्रश्न निर्माण होत आहेत. उदा. रॅगिग, आत्महत्या, स्पर्धा (जिवघेणी), नैतीक मूल्यांचा ऱ्हास, व्यसनाधिनता हयासारखे गंभीर प्रश्न निर्माण होत आहेत. हया सगळया गोष्टींचा विचार करता शिक्षकाला एक चांगले समुपदेशक बनणे आवश्यक झाले आहे. शिक्षकाला शिक्षकाची आणि पालकाची दोन्हीही भूमिका वठवाव्या लागतात.

आजच्या काळात शिक्षण व्यवस्थेतील बदलामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये गुणात्मक बदल झालेला आपणास दिसुन येते. शिक्षक हा शैक्षणिक क्षेत्रातील महत्वाचा घटक असून या व्यवस्थेतील शिक्षण, संशोधन व संस्कार देणारा महत्वाचा कणा आहे. 21 व्या शतकातील सर्वच विद्यार्थी तंत्रज्ञान, दुरदर्शन, संगणक व मोबाईल या घटकांचा वापर करीत असल्यामुळे त्याच्यावर फार मोठा परिणाम होत आहे. त्यांच्या ज्ञानाच्या क्षेत्रात वाढ होत आहे. विद्यार्थी ज्ञान आणि तंत्रज्ञान हयात ॲडव्हान्स होत आहे. त्यामुळे शिक्षकांना सुध्दा अपडेट होण्याची गरज आहे.

त्याच प्रमाणे देशातील उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे हे सुध्दा शिक्षकांसमोरील एक आव्हान 80 टक्के विद्यार्थी अजूनही उच्च शिक्षणाकडे का वळत नाही. याचे विचार–मंथ करून प्रत्यक्षात ते तरावे लागेल. तसेच शाळा, महाविद्यालय, विद्यापिठ व शैक्षणिक संस्थामध्ये मूलभूत संशोधनात प्रत्यक्षात सहभागी होवून आपल्या कार्याने व ज्ञानाने संशोधनात प्रत्यक्षात सहभागी होवुन आपल्या ज्ञानाने व कार्याने संशोधनात भर घालून संशोधन प्रकल्प कार्यान्वित करावे लागतील. अशा अनक जबाबदारींना एक नैतिक कर्तव्य समजून ते पार पाडणे म्हणजे आपण स्वतः होवुन स्विकारलेल्या समर्पीत व पवित्र कार्यातील अमुल्य योगदान ठरेल.

शैक्षणिक दृष्टीने आणखी एक महत्वाचे आव्हान शिक्षकांसमोर हे आहे की, जागतिक अर्थव्यवस्थेत 2020 पर्यंत 56 दशलक्ष प्रशिक्षीत तरूणांची गरज असेल त्यावेळी भारतात जवळपास 47 दशलक्ष युवाशक्तीचे आधिक्य असेल असे रिपोर्ट ऑन एज्युकेशन स्किल डेव्हलपमेंट ॲन्ड लेबर फोर्स 2013–2014 मध्ये स्पष्ट म्हटले आहे. म्हणजेच जागतिक पातळीवर निर्माण होणाऱ्या

मनुष्यबळाचा पूरवठा भारतासारख्या देशातून शक्य आहे. परंतु त्यासाठी आवश्यक कुशल व प्रशिक्षीत मनुष्यबळाची निर्मिती करणे शैक्षणिक दृष्टीने आव्हानात्मक आहे. म्हणून मुलांना व्यावसायिक, कौशल्य योग्यतापूर्व, समाजभिमुख शिक्षणाप्रती मुलांमध्ये जाणीव निर्माण करणे हे शिक्षकांपुढील आव्हान आहे. त्याचप्रमाणे भारतात उच्चशिक्षणाचा दर्जा कसा वाढविता येईल यावर कृती करणे, विद्यार्थ्यांना अद्यावत शिक्षण तंत्राशी अवगत करणे, शिक्षणाचा गुणात्मक दर्जा वाढविणे व उच्च शिक्षणाला संशोधनाभिमुख बनविणे हयासारखे अनेक आव्हाने शिक्षकांसमोर आहेत.

संदर्भ सूची :–

1. ''योजना'' विशेषांक जानेवारी, 2016
2. डॉ. प्रा. मेश्राम, पोर्णिमा, ''भारतातील उच्चशिक्षण व्यवस्थेचे बदलते स्वरूप'' व्हॅल्युम III, इंटरनॅशनल इंटरडिसीप्लेनरी कॉन्फरन्स, चंद्रपूर – फेब्रु. 2016.
3. दरक, किशोर, 'नव्या धोरणात शिक्षण हक्काची दशा', लोकसत्ता 11 ऑगष्ट 2016.

भारतीय उपखंडातील विकसित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशातील सोशल नेटवर्किंग साईट्स उपयोगाचे मूल्यांकन

आनंद टी. मालेवार , संशाधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
श्री. सुनिल बी. कान्होलकर, ग्रंथपाल, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

प्रस्तावना :– ग्रंथालये त्यांच्या घटक आणि सेवांमध्ये डिजीटल आणि ऑनलाईन स्वरूपात सतत वाटचाल करित आहेत. सध्या वेब 2.0 च्या युगात ग्रंथालयीन सेवा ऑनलाईन पुरविल्या जात आहेत आणि म्हणून ग्रंथालये त्यांच्या उपयोक्त्यांसाठी अधिकच सोयीचे ठरत आहेत. ह्यामुळेच प्रत्यक्ष किंवा वास्तविक वेळेत ग्रंथालयीन सेवा पुरविण्यासाठी ग्रंथालय कर्मचारी सक्षम होतांना दिसत आहेत. सोशल नेटवर्किंग साईट वापरण्याच्या प्रमाणात अधिकच वाढ झालेली दिसून येते. फेसबुक किंवा ट्विटर किंवा इतर सोशल नेटवर्किंग साईट्स वापरणाऱ्या व्यक्तींच्या संख्येत नियमित वाढ होत आहे.

व्याख्या : कॅम्ब्रीज शब्दकोशनुसार "लोकांना संप्रेषण आणि माहितीचे किंवा छायाचित्रांचे आदान–प्रदान करण्यासाठी तयार करण्यात आलेली वेबसाईट." (According to Cambridge Dictionary – "A website that is designed to help people communicate and share information, photographs, etc. with a group." Danah M. Boyd and Nicole B. Ellison (2007)

अशी वेब आधारित सेवा जी व्यक्तींना परवानगी देते, (1) बांधील प्रणाली अंतर्गत सार्वजनिक अथवा अर्ध–सार्वजनिक चरित्र उभारणे. (2) अशा इतर वापरकर्त्यांची यादी तयार करणे जे सारखे कनेक्शन वापरतात. (3) त्यांच्या कनेक्शनची यादी आणि इतरांनी प्रणाली अंतर्गत तयार केलेले कनेक्शन पाहणे आणि गाठणे. (A web-based services that allow individuals to (i) construct a public or semi-public profile within a bounded system, (ii) articulate a list of others with whom they share a connections and those made by others within the system.)

अगदी साध्या शब्दांत सांगावयाचे झाले तर सोशल नेटवर्किंग सेवा म्हणजे एक प्रकारची ऑनलाईन सेवा, व्यासपीठ किंवा साईट आहे की, जी लोकांमध्ये आपसांत सामाजिक सहसंबंध प्रस्थापित झाल्यावर त्यावर प्रकाशझोत टाकते. सोशल नेटवर्किंग सेवा प्रत्येक वापरकर्त्या व्यक्तीचे प्रतिनिधित्व, त्याचे सामाजिक अनुबंध आणि अतिरिक्त सेवेचे प्रकार ठरविण्यात मदत करते. सोशल नेटवर्किंग साईट वापरकर्त्यांना कल्पनाशक्ती, उपक्रम, प्रसंग, घटना, आवड इत्यादी बाबींना करण्यासंबंधी त्यांच्या व्यक्तीगत नेटवर्कमध्ये उपयोग करण्यास परवानगी प्रदान करते. सध्याच्या आधुनिक युगामध्ये नवीन व्यक्तींना भेटने तसेच डेटींगच्या माध्यमातून नातेसंबंध तयार करणे इत्यादींसाठीही सोशल नेटवर्किंग साईटचा उपयोग होतांना दिसतो. आपणांस अशाच काही प्रसिद्ध सोशल नेटवर्किंग साईट्स पाहावयास मिळतात.

- ✓ http://www.facebook.com
- ✓ http://www.twiter.com
- ✓ http://www.pinterest.com
- ✓ http://www.linkedin.com
- ✓ http://www.plus.google.com
- ✓ http://www.tumblr.com
- ✓ http://www.stumbleuopon.com

सोशल नेटवर्किंग साईट्स विविध मार्गांनी उपयोगात आणल्या जातात. त्या शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमध्ये संप्रेषणाचे माध्यम म्हणून वापरल्या जातात. विद्यार्थ्यांकडून सोशल नेटवर्किंग साईट्स विस्तृत प्रमाणात उपयोगात आणल्या जातात शिवाय आता शिक्षकवर्ग सुद्धा अशा सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या माध्यमातून संप्रेषण करित आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथालय कर्मचारीसुद्धा अशा सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या माध्यमातून आपल्या ग्रंथालयीन सेवा पुरविण्यास आता सज्ज झाले आहेत.

समस्या सुत्रण :– सध्याचा काळ अशा कालखंडाशी एकरूप झालेला आहे की, ज्यामध्ये ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांना प्रत्येक नावीन्यपूर्ण संशोधनाचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. जगात प्रामुख्याने कोणकोणत्या नेटवर्किंग साईट्स उपयोगात आणल्या जातात? याविषयीची माहिती ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांना माहिती असणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत अध्ययनात उपरोक्त प्रश्नाचा गुंता सोडविण्याचा तसेच जगात आणि विशेषतः भारतीय उपखंडातील विससित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात कोणकोणत्या सोशल नेटवर्किंग साईट्स अधिक उपयोगात आणल्या जातात, हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

व्याप्ती :– प्रस्तुत अध्ययन सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या वाढीचे मूल्यांकन करणे आणि त्याचे भारतीय उपखंडातील विससित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशातील

उपयोगाचे प्रमाण जाणून घेणे यावर आधारित आहे. या अध्ययनात मागील दोन वर्षात (2015–2016) भारतीय उपखंडातील विससित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या उपयोगाच्या प्रमाणाचा समावेश केलेला आहे. जसे भारत, श्रीलंका, मालदीव आणि भूतान.

उद्देश:– 1. जागतिक पातळीवर सोशल नेटवर्किंग साईट चे उपयोग आणि झालेली वाढ जाणून घेणे. 2. भारतीय उपखंडातील विससित अर्थव्यवस्था असणाऱ्या देशात सोशल नेटवर्किंग साईटचे उपयोग आणि झालेल्या वाढीचे मूल्यांकन करणे.

संशोधन पद्धती :– प्रस्तुत अध्ययनात StatCounter (http://gs.statcounter.com/) च्या माध्यमातून माहिती गोळा केलेली आहे, जी एकमेव आणि सर्वात मोठी वेब विश्लेशन माहिती पुरविणारी साईट आहे.

मर्यादा :– सध्या जगात आजमितीस 1 अब्ज 11 कोटी 80 लक्ष 21 हजार 435 वेबसाईट कार्यरत आहेत (त्या प्रतिसेकंद वाढत आहेत). त्यापैकी निम्म्यापेक्षा जास्त वेबसाईट्सवर StatCounter ट्रॅकिंग कोड स्थापीत केले गेले असून प्रत्येक महिन्यात 15 अब्ज पेक्षा जास्त हिट नोंदविले जातात.

पूर्व अध्ययनांचा आढावा :– नवीन सोशल नेटवर्किंग साईट्सच्या असलेल्या प्रमाणात सतत भरभराट होत आहे आणि अस्तित्वात असलेल्या साईट्समध्येही बदल घडून येत आहेत. इंटरनेटच्या क्षेत्राचे भवितव्य फार बेरंग दिसून येत आहे. बर्घ आणि मॅककेन्ना (2004) असे सांगतात की, "इंटरनेटच्या माध्यमातून संप्रेषण म्हणजे सामाजिक देवाण–घेवाणच्या व्यर्थ प्रकाराचे पारंपारिक प्रत्यक्ष संवादाशी तुलना करणे होय." काही अध्ययने या विपरित सांगतात की, ह्या सोशल नेटवर्किंग साईट्सनी प्रत्यक्षात लोकांमधील संप्रेषण सुधार केलले आहेत, असे म्हणणे म्हणजे भविष्यकाळात त्या लांब काळासाठी आहेत. मानल्याप्रमाणे कदाचित त्या सारख्या साईट्स नसाव्यात, तथापी त्यांच्या लोकप्रियतेप्रमाणे त्यांच्यात चढ–उतार असू शकतो. परंतु सत्य असे आहे की, हे तंत्रज्ञान आपले मार्ग बदलत राहाते. आज आशयाचे आणि संबंधांचे महत्वाचे प्रेरक म्हणून इंटरनेटचे सामाजिक पैलू टिकून राहातील, असे ल्युओ (2007) ठासून सांगतात. हेम्पेल (2005) आणि डायर (2007) यांना असे लक्षात आले की, लोक सोशल नेटवर्किंग साईटच्या माध्यमातून आपले सध्या अस्तित्वात असलेले नातेसंबंध टिकवून ठेवतात तसेच दुसरे नातेसंबंध घडवून आणतात. लोक त्यांची सामाजिक उत्पादकतेची अभिवृद्धी वर्णन करतात आणि गमावलेल्या मित्रांशी नातेसंबंध पुनर्प्रस्थापित करण्यासाठी आणि त्यांच्या प्रोफाईलद्वारे मित्रांशी बोलण्यासाठी किंवा पाहण्यासाठी सोशल नेटवर्किंग साईट्सचे उपयोग करतात. पीटर, स्काऊटेन आणि बाल्केनबर्ग यांनी 2006 मध्ये Friendster, Myspace आणि Facebook सारख्या सोशल नेटवर्किंग साईटचे अध्ययन केले. ह्या वेबसाईटला किशोरवयीन मुले वारंवार कशा भेटी देतात याबद्दल माहिती शोधायला सुरवात केली. त्यांना असे आढळले की, किशोरवयीन मुले संबंधीत साईटला आठवड्यात सरासरी 3 वेळ भेट देतात आणि अंदाजे अर्धा तास त्यावर वेळ घालवतात. 2007 च्या शेवटी myspace.com ह्या साईटवर इतर कोणत्याही सोशल नेटवर्किंग साईटच्या तुलनेने 80 टक्के खाती उघडण्यात आलेली होती. 2006 मध्ये facebook.com उपयोगकर्त्यांची संख्या 1 कोटी 20 लक्ष इतकी होती. ज्यामध्ये 2007 मध्ये वाढ होऊन ती संख्या 2 कोटी 10 लक्ष इतकी झाली. एलीसन आणि त्यांच्या सहयोगी लेखकांनी 2007 मध्ये असा निष्कर्ष काढला की 94 टक्के पदवीधर विद्यार्थी फेसबुकचा उपयोग करून त्यांच्या 150–200 मित्रांसोबत दरदिवशी 10–30 मिनिटे ऑनलाईन संप्रेषण करित होते. परंतु मजेशीर बाब अशी होती की, त्यांच्या ऑफलाईन संपर्कातील बहुसंख्य फेसबुक मित्र वैयक्तिक होते.

विश्लेषण आणि चर्चा:–

भारतीय उपखंडातील उपयोग:–

वार्षीक विकास (2015–2016) :– जागतीक पातळीवरील सोशल नेटवर्किंग साईट्स चे उपयोग असे स्पष्टपणे सांगते की फेसबुक वापराचे प्रमाण 2015 मधील 83.5 टक्क्यांवरून 2016 मध्ये 86.18 टक्क्यांपर्यंत वाढलेले असून ती प्रथम स्थानी आहे. पिन्टेरेस्ट (pinterest) ही जागतिक स्तरावरील दुसऱ्या क्रमांकाची सोशल नेटवर्किंग साईट ठरलेली आहे. ही साईट जागतिक स्तरावर दुसऱ्या क्रमांकाची ठरली असली तरी तिचे उपयोगाचे प्रमाण सन 2015 मधील 6.57 टक्क्यांवरून 2016 मध्ये 6. 07 टक्क्यांवर आलेले आहे. ट्विटर चे आपले स्थान तिसऱ्या क्रमांकावर असून तिचे 2015 मधील उपयोगाचे प्रमाण 5.32 टक्के होते त्यात पून्हा 2016 मध्ये घसरण होऊन 4.25 टक्केपर्यंत खाली आलेले असून पाठोपाठ टम्ब्लर (Tumblr) चे प्रमाण 1.93 आणि 0.43 टक्के असे आहे. अधिक माहिती आलेख क्रमांक 1 मध्ये दर्शविलेली आहे.

आलेख क्रमांक 1 : वार्षिक विकास

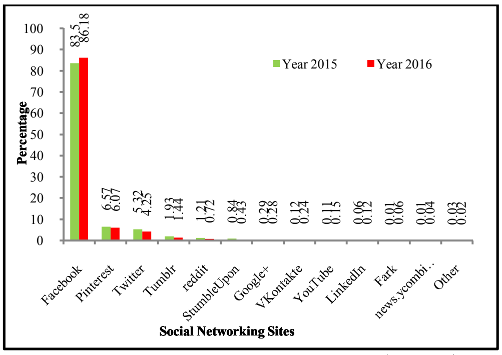

संयुक्त विकास (2010—2016) :— सोशल नेटवर्किंग साईट्स चे एकत्रित विकास सन 2010 ते 2016 च्या दरम्यान घेतलेला आहे. डेटा स्पष्टपणे सांगतो की, फेसबुक ही सर्वात जास्त उपयोगात आणली जाणारी सोशल नेटवर्किंग साईट आहे. तिचे उपयोगाचे प्रमाण 2010 पासून ते आतापर्यंत (2016) 75.31 टक्के आहे. दुसऱ्या क्रमांकावर पिन्टेरेस्ट (pinterest) ही साईट असून तिच्या उपयोगाचे प्रमाण 6.66 टक्के इतके आहे. मागोमाग तिसरा, चौथा, पाचवा, सहावा आणि सातवा क्रमांक अनुक्रमे ट्विटर, स्टम्बलअपॉन, यूट्युब, टम्ब्लर, रेडिट यांचा लागतो. अधिक माहितीसाठी आलेख क्रमांक 2 पाहता येईल.

आलेख क्रमांक 2 : संयुक्त विकास

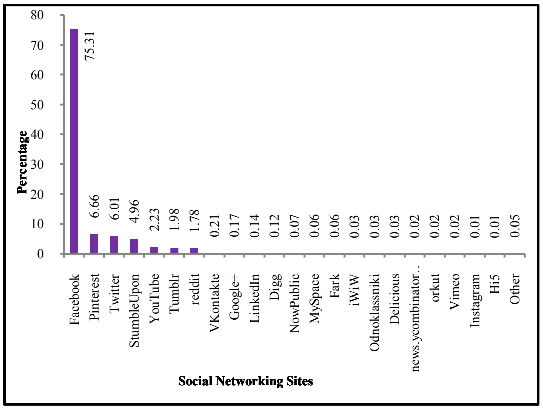

भारतीय उपखंडातील उपयोग (2015—2016)

भारत :— भारतीय उपखंडामध्ये भारत हा मोठी लोकसंख्या असलेला एक देश असून भारतीय उपखंडाच्या एकूण लोकसंख्येपैकी 75.18 टक्के लोक एकट्या भारतामध्येच राहातात. स्वाभाविकतः सोशल माध्यम वापरणारे जास्तीतजास्त लोक भारतातच असतील. डेटाचे आकलन केल्यावर असे लक्षात येते की, सन 2015 मधील फेसबुक हे माध्यम वापरणाऱ्यांचे प्रमाण 94.74 टक्के आणि 2016 मध्ये ते प्रमाण वाढून 96 टक्के इतके झाले. ट्विटर हे माध्यम वापरणाऱ्यांचे प्रमाण आधी 1.76 टक्के होते तर ते 2016 मध्ये उलट कमी होऊन 1.32 टक्क्यावर घसरले, तरीसुद्धा ट्विटर हे दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. इतर माहिती आलेख क्रमांक 3 वर दर्शविलेली आहे.

आलेख क्रमांक 3 : भारतातील उपयोग

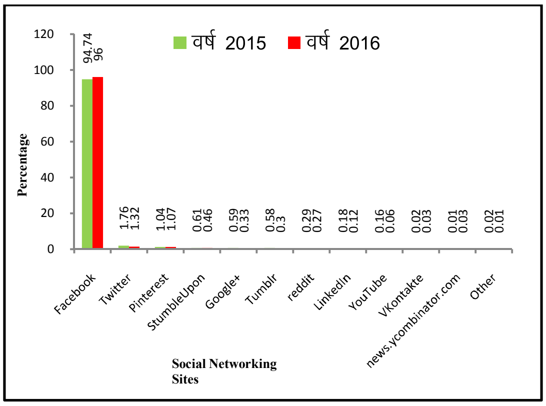

श्रीलंका:— श्रीलंका हा भारतीय उपखंडातील लोकसंख्येच्या बाबतीत 5 व्या क्रमांकावरील देश आहे. भारत पाठोपाठ ह्या देशातसुद्धा फेसबुक अत्यंत लोकप्रिय साईट आहे, असे म्हणता येईल. फेसबुक उपयोग करणाऱ्यांची संख्या 2015 मध्ये 92.4 टक्के इतकी होती त्यात 2016 मध्ये आणखी भर पडून ती 95.05 टक्के इतकी झाली. ह्या देशात ट्विटर ही सुद्धा सोशल नेटवर्किंग साईट उपयोगात आणली जाते. तिचे प्रमाण फेसबुकपेक्षा अत्यल्प आहे. तिचे 2015 मधील प्रमाण 3.1 टक्के होते परंतु 2016 मध्ये ते प्रमाण आणखी कमी होऊन 1.87 टक्के इतके राहीले होते. विस्तृत विश्लेषण आलेख क्रमांक 4 मध्ये दिलेले आहे.

आलेख क्रमांक 4 : श्रीलंकेतील उपयोग

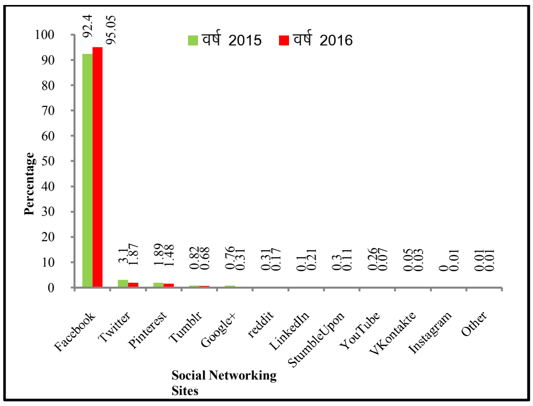

भूतान :— भूतानमध्येही फेसबुकची लोकप्रियता खुप जास्त आहे. 2015 मध्ये तिच्या उपयोगकर्त्यांची संख्या 91.45 टक्के होती तर 2016 मध्ये हेच प्रमाण 95.36 टक्के इतके वाढले. पाठोपाठ दुसऱ्या क्रमांकावर ट्विटर असुन

2015 मध्ये तिचे प्रमाण 3.03 टक्के होते तर 2016 मध्ये ते प्रमाण घसरून 1.28 टक्के इतके खाली आले. इतर माहिती आलेख क्रमांक 5 मध्ये दिलेली आहे.

आलेख क्रमांक 5 : भूतानमधील उपयोग

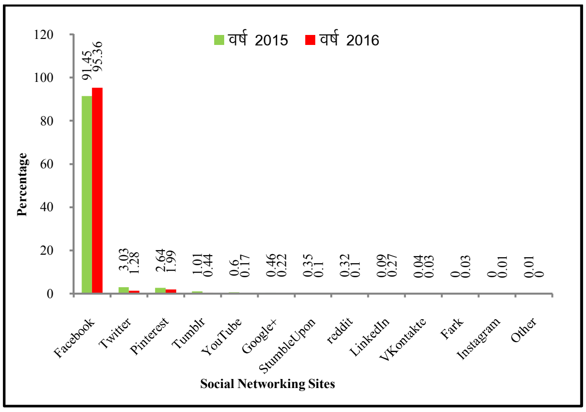

मालदीव :– मालदीव हा भारतीय उपखंडातील लोकसंख्येने सर्वात लहान असलेला देश आहे. मालदीवमध्ये 2015 मध्ये फेसबुक उपयोग करणाऱ्यांची संख्या 92.68 टक्के इतकी होती तर 2016 मध्ये तिचे उपयोगाचे प्रमाण उलट कमी होऊन 90.3 टक्क्यावर खाली आले. 2015 मध्ये ट्विटर दुसऱ्या क्रमांकावर होते व त्याचे प्रमाण 3.2 टक्के होते तर 2016 मध्ये ते तिसऱ्या स्थानावर 3.39 टक्के ह्या प्रमाणात होते. 2015 मध्ये पिन्टेरेस्ट तिसऱ्या स्थानावर होते तर तिने 2015 दुसऱ्या स्थानावरच्या ट्विटरला मागे टाकत 2016 मध्ये 3.73 टक्के प्रमाणानुसार दुसऱ्या स्थानावर पोहचले. आलेख क्र. 6 मध्ये ह्याविषयी अधिक माहिती दिलेली आहे.

आलेख क्रमांक 6 : मालदीवमधील उपयोग

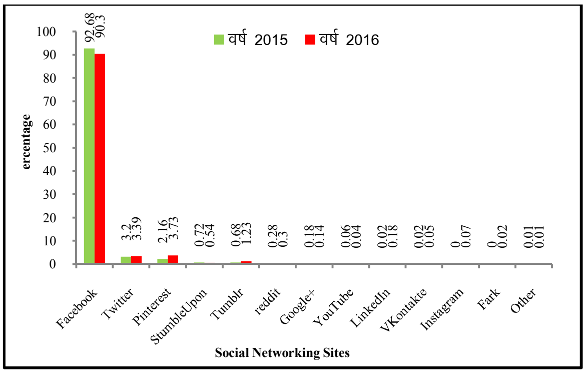

निष्कर्ष:– सदर अध्ययनातून खालीलप्रमाणे निष्कर्ष काढले जाऊ शकतात, 1. कोणत्याही धर्माची, स्त्री–पुरूष आणि कोणत्याही वयाची व्यक्ती असो, त्या सोशल नेटवर्किंग साईटचा उपयोग करून एकमेकांशी वैचारीक किंवा वैज्ञानिक मंचच्या माध्यमातून जुळलेल्या असतात. इंटरनेटवर प्रत्येक कार्याचे केन्द्रबिंदू म्हणून अशा सोशल नेटवर्किंग साईट तयार असतात. 2. फेसबुक ही अग्रेसर असलेली सोशल नेटवर्किंग साईट भारतीय उपखंडातील विकसित अर्थव्यवस्था आसणाऱ्या प्रत्येक देशात उपयोगात आणली जाण्याचे प्रमाण सर्वोच्च आहे. तिने सर्व विश्वच व्यापून टाकले आहे. भारतीय उपखंडातील विकसित अर्थव्यवस्था असलेल्या देशातील 90 टक्केपेक्षा जास्त व्यक्ती फेसबुक ह्या सोशल नेटवर्किंग साईटचा उपयोग करतात तसेच गेल्या दोन वर्षातील आकडे असे सांगतात की, फेसबुक ही साईट पारस्पारिक संप्रेषणामध्ये अग्रेसर ठरलेली आहे.

संदर्भ

1. http://www.combridge.org
2. (Accessed on 15.11.2016)
3. http://www.gs.statcounter.com
4. (Accessed on 15.11.2016)
5. Boyd, D. & Ellison, N. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. Journal of Computer-Mediated Communication, 2007, (13) 1, P. 210.
6. Lone, Mohammad Ishaq & Wani, Zahid Ashraf, Social Networking Sites: Use Metrics at a Global Level. Building Participatory Library Sevices in Digital Era (PLANNER 2012), Gangtok, 1-3 March, 2012.

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी आणि संपादन प्रेरणेचे शैक्षणिक संपादनाच्या संदर्भात अध्ययन

चंद्रप्रकाश प्रेमलाल बनकर, पीएच. डी. संशोधक –शिक्षणशास्त्र विभाग, रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रास्ताविक :– शिक्षणाने मनुष्य पशुत्वाकडून मनुष्यत्वात येतो आणिमानवाचा सर्वांगिण विकास होतो यात कोणतीही शंका नाही. शिक्षणांचे मानवी जीवनात असामान्य महत्व आहे. व्यक्तीमध्ये सुयोग्य दिशेने होणा–या वर्तन–परिवर्तनास शिक्षण असे म्हणतात. कोणताही देश शिक्षण व नागरिकांचे उद्‌बोधन याशिवाय प्रगती करु शकत नाही. एखादयाचे व्यक्तिमत्व घडविण्यासाठी साधारणपणे शिक्षण व शालेय शिक्षण प्रामुख्याने महत्वाची भूमिका बजावते.

समाजातील सर्व प्रकारच्या गटातील व स्तरावरील मुलां–मुलींना शिक्षण देता यावे यासाठी प्राथमिक शिक्षणानंतर स्थापन करण्यात आलेली एक पुढची पायरी म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय.हे शिक्षण कुमार अवस्थेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी दिले जाणारे विशेष शिक्षण होय. या अवस्थेत विद्यार्थी हे जास्त संवेदनशील, उच्चमहत्वकांक्षी असतात. त्याची अभिरुची ही भिन्न–भिन्न असते म्हणून अध्ययन कार्य हे त्यांच्या आवडीनूरुप असावे लागते. जेणे करुन विद्यार्थी आपले कौशल्ये दाखवून त्या क्षेत्रात प्रगती करुशकतील.

व्यक्तीमध्ये जर कार्य करण्याची जिद्‌द, इच्छाशक्ती, सातत्य, आशा असेल तर चांगल्या सवयींची जडणघडण आपोआपच होते. 'सवय म्हणजे एका विशिष्ट पध्दतीने प्रतिक्रिया देण्याची कृती करण्याची व्यक्तीची ताकद होय.' अभ्यास करण्यासाठी योग्य सवयींची रूजवण झाली तरच ज्ञान संपादनामध्ये वाढ होत असते. आधुनिक युगात अध्ययन ही शिक्षणक्षेत्रातील अतिशय गुतांगुतीची प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया चांगली व्हावी यासाठी केवळ अध्यापक जबाबदार नसून, अभ्यास सवयींवर तिचे यश अवलंबून असते. विद्यार्थ्यांच्याअभ्यास सवयींमध्ये त्यांची अभ्यासाची वेळ ठरविण्याची योग्यता, अभ्यासाचे नियोजन, एकाग्रता, टिपणे घेण्याची पध्दती, मनन, पाठांतर, विद्यालयात शिकवलेल्या ज्ञानाचे पुनरावलोकन करणे, नियमित पुस्तक वाचणे, संदर्भ ग्रंथ वाचणे इत्यादी अनेक गोष्टी समाविष्ट होतात. याचाच अर्थ असा की, अध्ययन प्रक्रिया अभ्यास सवयींवरही तितकीच अवलंबून असते. वेगळया शब्दात सांगायचे म्हणजे, अध्ययन हे चांगल्या अध्यापनपध्दतीबरोबरच समाधानकारक अध्ययनावरही अवलंबून असते.विद्यार्थांतील सुप्त गुण कोणते ? क्षमता कोणत्या ? आणि त्यात विसंगती कां आहे ? हे शोधण्यासाठी सामान्यतः शिक्षक व पालक दोघेही उत्सुक असतात. अभ्याससवयी हया अध्ययनात महत्वाची भूमिका बजावतात.

विद्यार्थी वाढत्या वयाबरोबर ती निरनिराळया प्रकारच्या व्यक्तीच्या सहवासात येतात व त्यांचे अनुभव वाढत जाते. या सामाजिक संबंधातून मुले काहीनवे शिकत असतात. जे त्याच्यांजवळ नसते ते ती संपादित करतात, स्फूर्ती घेतात, ही घेण्याची क्रिया म्हणजेच संपादित प्रेरणा होय. संपादन प्रेरणा म्हणजे स्वतःच्या क्षमतांना आव्हान देणारे काम स्विकारण्याची तयारी होय. हेन्री मरे, मॅकलेलॅंड व ॲटकिन्सन या मानसशास्त्रज्ञांनी संपादन प्रेरणेचे महत्व प्रस्थापित केले आहे. या प्रेरणेचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला या विषयावर आजही संशोधन सूरु आहे. संपादन प्रेरणा प्रबळ असणा–या व्यक्ती जिद्‌दी, महत्वकांक्षी असतात. वाटेल तो धोका पत्करुन अडचनींवर मात करुन अवघड कामे पेलण्याची ईर्षा त्यांच्यापाशी असते. एखादा विद्यार्थी परिक्षेत दुस–या क्रमांकाने उतीर्ण झाला की, समोर प्रथम क्रमांक मिळविण्यासाठी रात्रंदिवस अभ्यास करतो, क्रिकेटविर सचिन तेंडूलकर यांनी क्रिकेटमध्ये केलेली शतके, धावसंख्या, धावांची सरासरी, घेतलेले झेल इत्यादीं कितीतरी बाबतीत पूर्वीचे उच्चांक ओलांडून विक्रम केला आहे. संपादन प्रेरणेशिवाय हे शक्य झाले असते का ? राष्ट्रीय व आंतराष्ट्रीय स्पर्धामध्ये धावणे, पोहणे, गोळाफेक, नेमबाजी, उंचउडी इत्यांदीं कौशल्यांमध्ये अनेक स्पर्धक अथक प्रयत्न करीत असतात. यामागचे रहस्य म्हणजे संपादन प्रेरणा होय.

अभ्यास सवयीं वसंपादन प्रेरणे प्रमाणेच विद्यार्थ्यांच्या जीवनात त्यांनी प्राप्त केलेल्या शैक्षणिक संपादनाचे अनन्यसाधारण असे महत्व असते. शालेय स्तरावर विद्यार्थ्यांना विविध विषय शिकविले जातात. या शालेय विषयात विद्यार्थ्यांना कितपत ज्ञान मिळविले, त्यांची प्रगती कशी आहे हे माहित करुन घेण्यासाठी विविध प्रकारच्या परीक्षा घेतल्या जातात. या परीक्षेत प्राप्त केलेल्या गुणांकांनाच शैक्षणिक संपादन असे म्हटले जाते. शैक्षणिक संपादन हा विद्यार्थ्यांच्या जिवनाचा एक आज महत्वपूर्ण भाग मानला जातो. विद्यार्थ्यांनी विशिष्ट परिंक्षणामध्ये प्राप्त केलेले ज्ञान, कौशल्य, क्षमता इत्यादींचे मूल्यमापन करुन

दर्शविलेले गुणांक म्हणजे शैक्षणिक संपादन होय. विद्यार्थ्यांच्या यशामध्ये एक महत्वपूर्ण घटक म्हणून शैक्षणिक संपादनाकडे पाहिले जाते, आजच्या स्पर्धेच्या काळात तोच विद्यार्थी स्पर्धेत टिकून राहतो ज्याचे शैक्षणिक संपादन चांगले आहे. यासाठी शिक्षक, पालक, विद्यार्थी सगळेच वाटेल ते प्रयत्न करतात. जेणेकरुन ते योग्य संपादन प्राप्त करुशकतील. कारण शैक्षणिक संपादनास विद्यार्थ्यांच्या भावी जिवनात अतिशय महत्वाचे स्थान असते.विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर अभ्यास सवयीं वसंपादन प्रेरणेचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे परिणाम होतो काय ? त्यानुसार विद्यार्थ्यांचे संपादन जाणून घेण्याच्या दृष्टिने सदर अध्ययनाची निवड केली आहे.

अध्यनाची आवश्यकता व महत्व :— शिक्षणाचा उद्देश चांगल्या सवयींनी युक्त अशा चारित्र्य संपन्न व्यक्तींचा निर्माण करणे आहे. ही भूमिका फार महत्वपुर्ण ठरते. कोणत्याही शिक्षकास असे वाटत नाही की, त्याचे विद्यार्थी वाईट सवयींनी पिडीत असावे. शैक्षणिक दृष्टिकोनातून चांगल्या अभ्यास सवयी लावणे फायदेशीर असते त्यामुळे विद्यार्थी आपल्या शैक्षणिक जीवनात यशस्वी होऊन त्यांचे नैतिक चारित्र्य सुधारते. चांगल्या अभ्यास सवयींचा विकास करणे ही एक शैक्षणिक समस्या ठरते म्हणूनच विविध लेखक, संशोधक व मानशास्त्रज्ञानी अभ्यास सवयींचा व शैक्षणिक संपादनाचा सबंध आपल्या संशोधनपर लेखात दर्शविलेला आहे.

संपादन प्रेरणा अध्ययन—अध्यापन प्रक्रियेत महत्वाची भूमिका बजावतात. विद्यार्थ्यांना त्याच्याबद्दलच्या सकारात्मक दृष्ट्रीकोण निर्माण करण्यास मदत करते. संपादन प्रेरणा ही विद्यार्थ्यांच्या वर्तणाला चालना देणारी एक आंतरिक शक्ती आहे, याकरिता शालेय वातावरण प्रेरणदायी असले पाहिजे. आधुनिक काळ हा स्पर्धात्मक असून विज्ञान व तंत्रविज्ञान या क्षेत्रातील प्रगतीचे अवलोकन केल्यास आधुनिक युगात विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक संपादन उच्च गुणवत्तेचे असणे गरजेचे आहे, अशावेळेस केवळ शालेय संस्थेवर निर्भर न राहता विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासाकडे लक्ष देणे आवश्यक झाले आहे. आपली मते व इच्छा विद्यार्थ्यावर न लादता त्यांची प्रवृत्ती, कल लक्षात घेवून त्यांना मार्गदर्शन करता यावे या उददेशाने या अध्ययनाचे विशेष महत्व ठरेल.

विद्यालयात वेगवेगळया स्तरातून विद्यार्थी येत असतात. त्यात सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक विविधता असलेल्या स्तरातून विद्यार्थी येत असल्याने त्यांच्या अभ्यास सवयी व सपांदन प्रेरणा सुदधा भिन्न असतात. शिक्षक सर्व वर्गातील विद्यार्थी समान स्तराचे आहेत असे गृहीत धरुन अध्यापनाचे कार्य करीत असतो पण अध्यापनाचे कार्य एकसारखे होत नाही हे तो विसरुन जातो. त्याचा परिणाम शैक्षणिक सपांदनावर होतो.

आज दिवसेंदिवस शिक्षणप्रणालीत बदल होत आहे. सर्वत्र शिक्षणाचे बाजारीकरण झालेले आहे आणि आधुनिक युगात व्यक्तिच्या कौशल्यापेक्षा त्याच्या संपादित गुणास अधिक महत्व दिले जात आहे. विविध परिक्षा तंत्राच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांना प्राप्त संपादनाचे मूल्यमापन करण्यात येते.आधुनिक युगात विद्यार्थ्यांचा शैक्षणिक संपादन लक्षात घेवूनच त्याला प्रत्येक क्षेत्रात नवीन संधी प्रदान करण्यात येत आहेत. एखादा विद्यार्थी कितीही हुशार आणि विशिष्ट कार्यात कौशल्यपूर्ण कार्य करीत असला तरी त्याची शैक्षणिक संपादन लक्षात घेवूनच त्याला संधी दिली जाते. विद्यार्थ्यांनी मिळविलेले संपादन हे त्याचे भवितव्य मानले जाते आणि त्याच्या जोरावरच तो आपले भविष्य घडवू शकतो, म्हणूनच शैक्षणिक संपादनाचे महत्व खूप महत्वपूर्ण आहे.

अशा प्रकारे प्रस्तुत अध्ययनात माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या अभ्यास सवयीं,संपादन प्रेरणा व शै्क्षणिक संपादनचा मागोवा घेवून हया तिन्ही चलांमध्ये असलेला संबंध शोधून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करता यावे या हेतूने समस्येची निवड केली आहे.

संबंधित साहित्याचे अध्ययन :— संदर्भ साहित्याचा आढाव्याचा संशोधन प्रक्रियेत संशोधनाच्या प्रारंभापासून तर अहवाल लेखनापर्यंत एक मार्गदर्शक म्हणून उपयोग होत असतो. संबंधित साहित्य म्हणजे आपल्या संशोधन विषयांसंबंधी माहिती ज्यात आहे असे सर्व साहित्य होय.

चांगल्या अभ्यास सवयींचा विकास करणे, ही एक शैक्षणिक समस्या ठरते. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनावर परिणाम करणा—या अन्य घटकाप्रमाणेच अभ्यास सवयीं वसंपादन प्रेरणा हे प्रमुख घटक आहेत. सॅम्युअल टी. एस., गिरीजा पी., पलसाने एम. एन., मुखोपाध्याय एम. एन. व सज्सज्वाल डी. एन., बोर्डिया साधना यांनी अभ्यास सवयीं वशैक्षणिक संपादन यांचा सार्थक सहसंबंध दर्शविला आहे. त्याचप्रमाणे R. Aisha, Kiran A. & Malik N.H. (2002),Vijayalakshmi, (2006),Brown and Dubois (1964) ; Agarwal and Saini (1969); Sinha (1972); Ansari (1980); Misra (1992);Mehta and Malhotra (1993); Samual O. Salami (2008) Shahanaz Begum (2013) यांनी सुध्दा अध्ययनात अभ्यास सवयीं वशैक्षणिक संपादन यांचा सार्थक सहसंबंध दर्शविला आहे.

David C. Meclelland यांनी (1951) मध्ये संपादन प्रेरणेचा सिध्दांत सिध्दांत प्रतिपादित केला. त्यामुळे शिक्षा शास्त्रज्ञांना हया दिशेने विचार करण्यास बाध्य केले. संपादन प्रेरणा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनात महत्वाची भूमिका बजावतात. उच्च संपादन प्रेरणा असणारे विद्यार्थी आत्मविश्वासू असतात. Vidler (1977) ने आपल्या अध्यनाव्दारे दर्शविले की संपादन प्रेरणाव्दारे विद्यार्थी आशावादी समाजात उच्च स्थानाची आशा बाळगतात. Siddhiquiयांनी आपल्या संशोधनात बुध्दी, संपादन प्रेरणा व व्यक्तीमत्वामध्ये धनात्मक संहसबंध दर्शविले.D.B desai (1972);Sarswat Anil (1980), Shahanaz Begum (2013) यांनी विद्यार्थ्यांची सामाजिक आर्थिक स्थिती, संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादनातील सहसंबंध गुणकामध्ये सार्थकता असल्याचे सिध्द केले आहे. त्याचप्रमाणे Abrol (1977), Amalaha (1975) and Moen and Doyle (1977), Kushman, Sieber and Harold (2000); Sandra (2002) and Broussard and Garrison (2004), Pandey and Faiz Ahmed (2008)Sangeeta (2009), Prakash Chandra Jena (2011), Vishal Sood (2012), Firouzeh Sepehrian Azar (2013)यांनी सुध्दा संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादनातील सहसंबंधाचा अध्ययन केले.

समस्या विधान :– माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी आणि संपादन प्रेरणेचे शैक्षणिक संपादनाच्या संदर्भात अध्ययन

कार्यात्मक व्याख्या :– 1. अभ्यास सवयी : डॉ. एम. एन. पलसाने आणि अनुराधा शर्मा द्वारा निर्मित व प्रमाणिकृत Study Habit Inventoryनुसार घेतलेल्या परीक्षणांमध्ये प्राप्त झालेले गुणांक म्हणजे अभ्यास सवयी होय. 2. संपादन प्रेरणा : डॉ. व्ही. पी. भार्गव व्दारा निर्मित व प्रमाणिकृत Achievement Motive Test – ACMTचाचणीत विद्यार्थ्यांना प्राप्त झालेले गुणांक म्हणजे संपादन प्रेरणा होय. 3. शैक्षणिक संपादन : वर्ग 10 मधील विद्यार्थ्यांच्या विविध विषयातील प्रगतीचे दर्शन घडविणारे मागील वार्षिक परिक्षेतील एकूण प्राप्त गुणांक म्हणजे विद्यार्थ्यांचे संपादन शैक्षणिक होय.

अध्ययनाचेउद्दिष्टे :– 1. लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयीं,संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादनातील फरक अभ्यासणे. 2. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व शैक्षणिक संपादनातील सहसंबंध अभ्यासणे. 3. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादनातील सहसंबंध अभ्यासणे.

परिकल्पना :– **1.** लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. 2. लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणेत कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. 3. लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनात कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही. 4. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये कोणताही सार्थक सहसंबंध नाही. 5. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये कोणताही सार्थक सहसंबंध नाही.

व्याप्ती व परिमर्यादा :– प्रस्तुत अध्यनात गोंदिया तालुक्यातील माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता 10 वीत शिकणा–या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयीं,संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादनाचा अभ्यास करण्याकरिता समावेश करण्यांत आला. प्रस्तुतअध्ययन गोंदिया तालुक्यापुरते मर्यादित आहे. प्रस्तुत अध्ययन माध्यमिक स्तरावरील इयत्या 10 वी मध्ये शिक्षण घेणा–या 200 विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे. प्रस्तुत अध्ययन विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयीं,संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादनाचा अभ्यास करण्यापुरतेच मर्यादित आहे.

संशोधनपध्दती :– प्रस्तुत अध्ययन सध्यास्थितीशी संबंधित असल्याने वर्णनात्मक संशोधन पद्वतीमधील सर्वेक्षण पद्वतीचा वापर करण्यात आला.

नमुना निवड :– अध्ययनाकरिता नमुना म्हणुन गोंदिया तालुक्यातील माध्यमिक स्तरावरील इयत्या 10 वी मधील 100 मुले आणि 100 मुली अशा एकूण 200 विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला.

माहिती संकलनाची साधने:– विद्यार्थाच्या अभ्यास सवयी माहिती करुन घेण्यासाठी डॉ.एम. एन. पलसाने आणि अनुराधा शर्मा व्दारा निर्मित व प्रमाणिकृत 'Study Habit Inventory'चा उपयोग करण्यात आला.

न्यादर्शातील विद्यार्थाची संपादन प्रेरणा अभ्यासण्याकरिताडॉ. व्ही. पी. भार्गव व्दारा निर्मित व प्रमाणिकृत 'Achievement Motive Test – ACMT'चा वापर करण्यात आला.

विद्यार्थ्यांचे गुण त्यांच्या गतवर्षीच्या वार्षिक परीक्षेच्या निकालावरून ठरविलले आहेत. म्हणजेच इयत्या 9 वी च्या वार्षिक परीक्षेतील सर्व विषयातील एकूण मिळविलेले गुण त्यांचे शैक्षणिक संपादन दर्शवितात.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :– माहिती संकलनानंतर प्राप्त आकडेवारीवरुन मध्यमान, प्रमाण विचलन, टी–गुणांक आणि सहसंबंध गुणांक इत्यादीं

संख्याशास्त्रीय तंत्रे वापरुन माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन पुढील प्रमाणे करण्यात आले.

परिकल्पना क्र. 1 – लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

सारणी क्रमांक 1

लिंगपरत्वेमाध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींतफरक दर्शविणारी सारणी

गट (Group)	संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (S.D)	प्राप्त 't'मूल्य
मुले	100	63.49	10.02	0.529**
मुली	100	64.22	9.50	
**0.05 स्तरावर सार्थक नाही. स्वाधीनता मात्रा (df)= 100 + 100 -2 = (200- 2) = 198 करिता 0.05 स्तरावर'T'सारणी मुल्य 1.97				

वरील सारणीरुन लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींच्या मध्यमानातील फरकाची तुलना केल्यास असे दिसून येते की, मुले आणि मुलीं यांचे मध्यमान अनुक्रमे 63.49 आणि 64.22 आहे तर प्रमाण विचलन 10.02 आणि 9.50 आहे. परिकल्पनेसाठी टी–मूल्य 0.529 मिळाले आहे जे सार्थकतेच्या 0.05 स्तरावर T सारणी मुल्य 1.97 पेक्षा कमी आहे.0.05 स्तरावर प्राप्त टी–मूल्य 0.529 हे सार्थक नसल्यामुळे मांडलेल्या शून्य परिकल्पनेचा स्विकार (Accepted)करावा लागतो.

अर्थातलिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयींमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

परिकल्पना क्र. 2 –लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणेमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

सारणी क्रमांक 2

लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणेत फरक दर्शविणारी सारणी

गट (Group)	संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (S.D)	प्राप्त 't'मूल्य
मुले	100	28.03	7.73	1.06**
मुली	100	29.31	9.07	
**0.05 स्तरावर सार्थक नाही. स्वाधीनता मात्रा (df)= 100 + 100 -2 = (200- 2) = 198 करिता 0.05 स्तरावर 'T'सारणी मुल्य 1.97				

वरील सारणीरुन लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणेच्या मध्यमानातील फरकाची तुलना केल्यास असे दिसून येते की, मुले आणि मुलीं यांचे मध्यमान अनुक्रमे 28.03 आणि 29.31 आहे तर प्रमाण विचलन 7.73 आणि 9.07 आहे. परिकल्पनेसाठी टी–मूल्य 1.06 मिळाले आहे जे सार्थकतेच्या 0.05 स्तरावर T सारणी मुल्य 1.97 पेक्षा कमी आहे. 0.05 स्तरावर प्राप्त टी–मूल्य 1. 06 हे सार्थक नसल्यामुळे मांडलेल्या शून्य परिकल्पनेचा स्विकार(Accepted)करावा लागतो.

अर्थातलिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणेमध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

परिकल्पना क्र. 3 –लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनामध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

सारणी क्रमांक 3

लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादनातफरक दर्शविणारी सारणी

गट (Group)	संख्या (N)	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (S.D)	प्राप्त 't'मूल्य
मुले	100	470.19	74.29	1.46**
मुली	100	486.92	86.42	
**0.05 स्तरावर सार्थक नाही. स्वाधीनता मात्रा (df)= 100 + 100 -2 = (200- 2) = 198 करिता 0.05 स्तरावर 'T'सारणी मुल्य 1.97				

वरील सारणीरुन लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादनाच्या मध्यमानातील फरकाची तुलना केल्यास असे दिसून येते की, मुले आणि मुलीं यांचे मध्यमान अनुक्रमे 470.19 आणि 486.92 आहे तर प्रमाण विचलन 74.29 आणि 86.42 आहे. परिकल्पनेसाठी टी–मूल्य 1.46 मिळाले आहे जे सार्थकतेच्या 0.05 स्तरावर T सारणी मुल्य 1.97 पेक्षा कमी आहे. 0.05 स्तरावर प्राप्त टी–मूल्य 1.46 हे सार्थक नसल्यामुळे मांडलेल्या शून्य परिकल्पनेचा स्विकार (Accepted)करावा लागतो.

अर्थातलिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादनामध्ये कोणताही लक्षणीय फरक आढळून येत नाही.

परिकल्पना क्र. 4 –माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये कोणताही सार्थक सहसंबंध नाही.

सारणी क्रमांक 4

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व शैक्षणिक संपादनतील सहसंबंधदर्शविणारी सारणी

चल (Variable)	विद्यार्थी संख्या (N)	सहसंबंध गुणांक (Co-efficient of Correlation)	स्वाधीनता मात्रा (df)	सार्थकता
अभ्यास सवयी आणि शैक्षणिक संपादन	200	0.197*	198	0.05 स्तरावर सार्थक आहे.

वरील सारणीचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की, माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व शैक्षणिक संपादन हया दोन चलांमधील सहसंबंध दर्शविलेला आहे.परिकल्पनेसाठी सहसंबंध गुणांक(Co-efficient of Correlation)'r' मूल्य 0.197 मिळाले आहे जे सार्थकतेच्या 0.05 स्तरावर Rसारणी मुल्य 0.113 पेक्षा जास्त आहे. 0.05 स्तरावर प्राप्त 'r' मूल्य 0.197 हे सार्थक असल्यामुळे मांडलेल्या शून्य परिकल्पनेचा त्याग(Rejected)करावा लागतो.

अर्थात माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये सार्थक सहसंबंध आहे.

परिकल्पना क्र. 5 –माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये कोणताही सार्थक सहसंबंध नाही.

सारणी क्रमांक 5

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणाव शैक्षणिक संपादनतील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी

चल (Variable)	विद्यार्थी संख्या (N)	सहसंबंध गुणांक (Co-efficient of Correlation)	स्वाधीनता मात्रा (df)	सार्थकता
संपादन प्रेरणा आणि शैक्षणिक संपादन	200	0.169*	198	0.05 स्तरावर सार्थक आहे.

वरील सारणीचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की, माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादन हया दोन चलांमधील सहसंबंध दर्शविलेला आहे. परिकल्पनेसाठी सहसंबंध गुणांक(Co-efficient of Correlation)'r' मूल्य 0.169 मिळाले आहे जे सार्थकतेच्या 0.05 स्तरावर R सारणी मुल्य 0.113 पेक्षा जास्त आहे. 0.05 स्तरावर प्राप्त 'r' मूल्य 0.169 हे सार्थक असल्यामुळे मांडलेल्या शून्य परिकल्पनेचा त्याग (Rejected)करावा लागतो.

अर्थात माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये सार्थक सहसंबंध आहे.

अध्ययनाचे निष्कर्ष :– अध्ययनातील माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वच्या आधारे पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत –

1. लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या अभ्यास सवयींमध्ये लक्षणीय फरक नाही.
2. लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या संपादन प्रेरणेत लक्षणीय फरक नाही.
3. लिंगपरत्वे माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्याच्या शैक्षणिक संपादनात लक्षणीय फरक नाही.
4. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या अभ्यास सवयी व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये सार्थक सहसंबंध आहे.
5. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संपादन प्रेरणा व शैक्षणिक संपादन यांमध्ये सार्थक सहसंबंध आहे.

सूचना व शिफारशी :–

1. विद्यार्थ्यांनी स्वतःमध्ये चांगल्या अभ्यास सवयीं निर्माण करण्याासाठी अभ्यासाच्या वेळेचे योग्य नियोजन करावे, अभ्यासात निरंतरता ठेवावी. योग्य टिपणे घ्यावी. नेहमी विविध ग्रंथ, पुस्तके, मासिके व वृत्तपत्रांचे वाचन नियमित करावा.
2. विद्यार्थ्यांत चांगल्या अभ्यास सवयीं निर्माण करण्यासाठी पालक व शिक्षकांनी त्यांना वेळोवेळी सूचना, प्रोत्साहन दयावे व मार्गदर्शन करावे. त्यांना अध्ययन करण्यास प्रोत्साहित करावे, त्यांचे कौतुक करावे व त्यांना पुढे येण्यासाठी संधी उपलब्ध करुन दयाव्यात.
3. पालक व शिक्षकांनी मुलांमध्ये भेदभाव न करता त्यांचे मन, भावना, विचार, प्रश्न जाणून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांचा कल ओळखून छंद जोपासण्यासाठी त्यांना प्रेरणा दयावी.

अशा प्रकारे विद्यार्थ्याच्या अभ्यास सवयीं आणि संपादन प्रेरणेवर वरील घटकांशिवाय बुध्यांक, शैक्षणिक आकांक्षा, शैक्षणिक अभिरुची, कौटुंबिक आकार, शैक्षणिक दर्जा, सांस्कृतिक दर्जा, शिक्षणाकडे बघण्याचा दृष्टीकोन इत्यार्दी अनेक घटकांचा विचार करुन त्याचे परिणाम प्राप्त निष्कर्षावर घेण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. म्हणून वरील प्रमाणे इतर घटक नियंत्रित करुन अध्ययन करता येईल.

संदर्भग्रंथ सूची :–

1. पंडित बं.बिहारी. (2006) ;शिक्षणातील संशोधन, नित्य नुतन प्रकाशन, पुणे
2. भटनागर सुरेश (2007) ; शिक्षा मनोविज्ञान, आर. लाल बुक डिपो, मेरठ
3. भांडारकर के.एम. (2007); सुलभ शैक्षणिक संख्याशास्त्र, नुतन प्रकाशन, पुणे
4. मुळे व उमाळे (1987) ;शैक्षणिक संशोधनाचे मूलतत्वे, विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर
5. शर्मा आर. ए. (2007) ;शिक्षा अनुसंधान, आर. लाल बुक डिपो, मेरठ
6. शिक्षण समिक्षा, शैक्षणिक प्रश्नांचे मूलगामी विवेचन करणारे नियतकालिका, नागपूर
7. Gelat V. K. (1999).A Study of the Effect of Study Habits on Educational Achievements of the Student of Secondary schools.*The Progress in Education, Vol.LXXIII .No.9, April*
8. Rajendra & Susai (2006); Are Study Habits Gender Based? *EDUTRACKS A Monthly Scanner of trend in Education*
9. Reddy, R. B. & Nagaraju, M.T. (2001) Influenceof Sex and Locality on Study Habits of Class X Pupils. *Journal ofEducation Research and Extension.*Vol.38, No. 2.
10. Nalini H. K. & Ganesh Bhatt (2009) "Study habits and Student achievement in Relation to same Influencing Factors." *EDUTRACKS A Monthly Scanner of trend in Education, Vol.9 No.2.*
11. Panchalingappa S. N. (2004) Study habits, Family Climate, Ajustment and academic achiements of children devadasis. *Quest in Education, Vol.XXVIII No.4,Oct.*
12. Tiwari G. N..(1982) Study Habits Scholastic performance at Three Levels of Education.*Buch. M. B. Fourth Survey of Research in Education (1983-88) Vol–1 Delhi N.C.E.R.T. p.no.862*
13. Vijayalakshmi, (2006); Study habits and achievement in physics of students of class XII. *Indian Journal of Educational Psychology, School Science, ISSN 0972-5060, Vol. 44, No.4, Dec., 2006.*
14. Sarswat Anil (1980); A differential study of acheievement motivation, accupational aspiration & academic achievement of adolscents in different types of school climates. Ph. D. Edu., and U.*Buch. M. B. "Fifth Survey Research in Education, National Council of Educational Research and Tranining, New Delhi, 1988-82, V-II, PP.1911-1912. "*
15. Shahanaz Begum (2013); Invluence of Achievement Motivation home environement and study habits on academic achievement of secondary school students.*ph.d Thesis of Osmania University*
16. Agrawal P.C. (1974); A study of correlates of Achievement Motivation, Ph.D. Edu., Kur. U., 1974 ,*Buch. M. B. "Second Survey Research in Education, National Council of Educational Research and Tranining, New Delhi, 1972-78, First Edition 1979, P.N. 170 "*
17. Christan J.A. (1977); A Study of Fear of Failure, Hope of Success's Achievement Motivation, Anxiety and Concern in the Girl Students of Sardar Patel University in Relation to Their Socio-Economic Status and Performance, *Ph.D. Edu., SPU, 1977. Buch. M. B. "Second Survey Research in Education, National Council of Educational Research and Tranining, New Delhi, 1972-78, First Edition 1979 "*
18. www.granthalaya.org
19. www.uir.unisa.ac
20. www.infablinet.org
21. www.shodhganga.infablinet.ac.in

नागपूर विभागातील शहरीकरण व मानव विकास – एक टिप

डॉ. जयंतकुमार एम. मस्के, अर्थषास्त्र विभाग प्रमुख, एस. एन. मोर महाविद्यालय, तुमसर

कोणत्याही देशाचा आर्थिक विकास लोकसंख्येच्या गुणवत्तेवर म्हणजे मानवी संसाधनाच्या विकासावर अवलंबून असते. म्हणून मानवी संसाधनाचा विकास व आर्थिक विकास यांचा धनात्मक स्वरूपाचा सहसंबंध आहे. शिवाय मानव विकास ही संकल्पना आर्थिक वृद्धी आणि आर्थिक विकास या संकल्पनेपेक्षा व्यापक असल्यामुळे योजनाकार, संशोधक व धोरणकर्ते या सर्वांच्या दृष्टीने स्विकारणीय बनलेली आहे. आर्थिक विकासाने मानवाचा विकास साधला गेला तरच आर्थिक प्रगती ख–या अर्थाने फलस्वरूप ठरली असे म्हणता येईल.

विकास ही जगातील सर्वाधिक महत्वपूर्ण बाब मानली जाते. विकासात उत्पन्न वाढीला महत्व दिले जाते. परंतू ते पुर्णतः पुरेसे नाही कारण एखाद्या देशाचे उत्पन्न किंवा दरडोई उत्पन्न जास्त असूनही दारिद्रयाचे प्रमाण अधिक दिसते. तसेच दरडोई उत्पन्न जास्त असूनही आरोग्य व साक्षरतेचा दर जास्त दिसतो. म्हणजेच विकासाची अनुभूती ही पुर्णतः येत नाही. त्यामुळे विकास या संकल्पनेत केवळ आर्थिक विकासाचा वा उत्पन्न वाढीचा विचार न करता मानव विकास या संकल्पनेचा उदय झाला. मानव विकास या संकल्पनेत उत्पन्नाबरोबरच आरोग्य व शिक्षण या घटकांना समान स्थान दिल्याने मानव विकास संकल्पना महत्वाची मानली गेली. म्हणून 'मानव विकास' अशी व्यापक भूमिका स्विकारून शहरीकरणाचा विचार करता ज्या ठिकाणी मानव विकास अधिक झालेला आहे. त्या ठिकाणी शहरीकरणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. मानव विकास अहवाल 2011 नुसार ऑस्ट्रेलियातील मानव विकास निर्देशांक 0.929 होता, कॅनडात 0.908, जर्मनी 0.905, स्वित्झरलॅड 0.903, जपान 0.901, अमेरिका 0.910 तर भारतात तो 0.547 होता. या विकसीत देशातील शहरीकरण सरासरी 80.00 टक्के पेक्षा जास्त वाढले आहे. तर भारताचे शहरीकरण 31.1 टक्के पर्यंत आहे. उच्च दर्जाच्या मानव विकास असणा–या देशामध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण अधिक आहे. तर मध्यम व निम्न दर्जाच्या मानव विकास असणा–या देशामध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण कमी आहे. यावरून प्रगत देशाच्या तुलनेत भारतातील मानवी विकासाचा दर्जा खूप कमी आहे. याचाच अर्थ प्रगत देशाच्या तुलनेत भारतातील शिक्षण, आरोग्य, दरडोई उत्पन्नाची स्थिती चांगली नाही. तसेच प्रगत देशाच्या तुलनेत भारतातील शहरीकरणाचे प्रमाणही कमी आहे.

मानव विकास लोकांच्या त्या स्वतंत्रतेचा व क्षमतांचा विस्तार आहे. शिक्षण, आरोग्य आणि उपजिवीकेचे साधन या तीन पैलूंसाठी दिलेला लढा आणि त्याची प्रत्यक्षात आलेली पूर्तता याचा मिलाफ म्हणजे मानवी विकास होय. तसेच लोकांना मिळणा–या संधीचा परीघ मोठा करण्याची प्रक्रीया अशी मानवी विकासाची व्याख्या करण्यात आली आहे. यापैकी दीर्घ आणि निरोगी जीवन जगण्याच्या, शिक्षण मिळवण्याच्या आणि चांगले राहणीमान उपभोगण्याच्या संधी महत्वाच्या आहेत. हया संधी ग्रामीण समुदायापेक्षा नागरी समुदायामध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे उपलब्ध आहेत. कारण शहर ही सामाजिक व आर्थिक विकासाची केंद्र असतात. म्हणून शहरीकरण लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक ठरला आहे. शहरीकरणामुळे जिवणाची पातळी उंचावते. व्यक्ती आणि कुटुंब यांच्या आरोग्याची तसेच शिक्षण आणि रोजगाराची पातळी उंचावते. यावरून मानवी विकासामध्ये शहरीकरणाची भूमिका महत्वाची आहे. म्हणून शहरीकरणावर परिणाम करणा–या सामाजिक घटकांपैकी शिक्षण व आरोग्य हे दोन महत्वाचे घटक आहेत.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विकास कार्यक्रमांतर्गत सदस्य राष्ट्रांमध्ये दरवर्षी मानव विकास अहवाल प्रसिद्ध केले जातात. प्रत्येक सदस्य देशांचा मानवी विकास निर्देशांक काढून देशांची मानवी विकासानुसार क्रमवारी लावली जाते. मानवी विकास निर्देशांक तयार करतांना देशातील लोकसंख्येचे सरासरी आयुर्मान, शैक्षणिक पातळी, राहणीमान पातळी या तिन्ही घटकांना समान भारांक देऊन त्यावरून एकत्रित मानवी विकास निर्देशांक काढल्या जातो. संयुक्त राष्ट्रसंघाने सदस्य देशांचे मानवी विकास निर्देशांकानुसार तीन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. ज्या देशांचा मानवी निर्देशांक 0.800 किंवा अधिक असेल तो देश उच्च मानव विकास गटात येतो. ज्या देशाचा मानवी विकास निर्देशांक 0.500 ते 0.799 दरम्यान असेल असे देश मध्यम मानवी विकास गटात येतात. तसेच ज्या देशांचा मानवी विकास निर्देशांक 0.500 पेक्षा कमी आहे. असे देश अल्प मानवी विकास गटात येतात. संयुक्त राष्ट्र विकास प्रकल्पाची 2000 सालासाठीची मार्गदर्शक तत्वे व निकष वापरून राज्याने पहिला मानव विकास अहवाल 2002 मध्ये प्रकाशित केला. त्यानुसार मानव विकास निर्देशांक हा अर्भक मृत्युदराच्या स्वरूपात आयुर्मान,

साक्षरता दर व शिक्षणाची सरासरी वर्ष यानुसार ज्ञानार्जन, दरडोई जिल्हा उत्पन्नानुसार आर्थिक साध्यता या तीन घटकांचा एकत्रित निर्देशांक आहे. तसेच दूसरा मानव विकास अहवाल 2012 मध्ये तयार केला परंतू हा अहवाल जून 2014 मध्ये प्रकाशित करण्यात आला. साक्षरता दर, अर्भक आर्यमान दर व दरडोई निवळ जिल्हा अंतर्गत या तीन निर्देशांकाचा वापर करून मानव विकास निर्देशांक काढण्यात आला.

मानव विकास निर्देशांकासंबंधी जिल्हानिहाय दर्जा व शहरीकरणाचे प्रमाण

जिल्हा	मानव विकास निर्देशांक				शहरीकरणाचे प्रमाण	
	2001 चा निर्देशांक	दर्जा	2011 चा निर्देशांक	दर्जा	जनगणना 2001	जनगणना 2011
गडचिरोली	0.538	निम्न	0.608	निम्न	6.93	11.00
गोंदिया	0.617	मध्यम	0.701	मध्यम	11.95	17.07
भंडारा	0.623	मध्यम	0.718	मध्यम	15.47	19.50
वर्धा	0.634	उच्च	0.723	उच्च	26.26	32.47
चंद्रपूर	0.637	उच्च	0.718	मध्यम	32.11	35.08
नागपूर	0.691	अती उच्च	0.786	अती उच्च	64.26	68.30
महाराष्ट्र	0.666	–	0.752	–	42.43	45.23

आधार : 1) मानव विकास अहवाल महाराष्ट्र 2002, 2) मानव विकास अहवाल महाराष्ट्र 2012 3) Census of India 2011

तक्त्यावरून स्पष्ट होते की, महाराष्ट्र राज्याच्या मानव विकास अहवालामध्ये सन 2001–02 ते 2011–12 या कालावधीत राज्याचा मानव विकास निर्देशांक 0.666 वरून 0.772 पर्यंत वाढला आहे. साक्षरता दर, शाळांची पटसंख्या, अर्भक मृत्यु दर या सर्व निर्देशांकामध्ये या कालावधीत राज्यातील सर्व जिल्हयांमध्ये सुधारणा झाली आहे. नागपूर जिल्हयांचा मानव विकास निर्देशांक वर्ष 2002 व 2012 मध्ये अनुक्रमे 0.691 व 0.686 आहे व राज्याच्या सर्व जिल्हयामध्ये अती उच्च मानव विकास निर्देशांक असणा–या जिल्हयाच्या यादीमध्ये याचा समावेश होतो. तसेच या जिल्हयाचे शहरीकरणाचे प्रमाण या दोन्ही वर्षात राज्याच्या शहरीकरणापेक्षा जास्त आहे.

मानव विकास अहवाल 2002 व मानव विकास अहवाल 2012 नुसार विदर्भातील नागपूर जिल्हा सोडल्यास अन्य कोणताही जिल्हा राज्य सरासरीच्या बरोबरीला वा त्यापेक्षा अधिक निर्देशांक असलेला नाही. यावरून विदर्भातील जिल्हयांमध्ये मागासलेपणाचे प्रमाण खूप जास्त आहे. नागपूर विभागात गडचिरोली जिल्हयाचा निर्देशांक राज्यात सर्वात कमी म्हणजे मानव विकास निम्न दर्जाचा आहे. तसेच वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्हयाचे शहरीकरण राज्याच्या शहरीकरणाच्या तत्सम प्रमाणापेक्षा कमी आहे. विविध जिल्हयाचे मानव विकास निर्देशांक विभागीय असमतोलाची साक्षच देतात. त्यामुळे विभिन्न जिल्हयांच्या शहरीकरणात भिन्नता दिसून येते. थोडक्यात मानव विकास निर्देशांक अधिक असलेल्या जिल्हयामध्ये शहरीकरणाचे प्रमाणही अधिक असल्याचे दिसून येते. याउलट मानव विकास निर्देशांक कमी असलेल्या जिल्हयांमध्ये शहरीकरणाचे प्रमाणही कमी असल्याचे दिसून येते. यावरून प्रगत जिल्हयांच्या तुलनेत (नागपूर जिल्हा) नागपूर विभागातील वर्धा, चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया व गडचिरोली या जिल्हयातील मानवी विकासाची गुणवत्ता खूप कमी आहे. याचाच अर्थ जिल्हयातील शिक्षण, आरोग्य, दरडोई उत्पन्नाची स्थिती (राहणीमान) चांगली नाही. म्हणून जिल्हयातील शहरीकरणाचे प्रमाणही कमी आहे.

संदर्भ

1 महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, (2002)

2 महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल, (2012)

3 महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (2011–12)

4 मानव विकास रिपोर्ट (2011), संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम. (hdr.undp.org)

5 ढमढेरे एस. व्ही.; शिंदे एस. जी. (2010) : ''भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास'', डायमंड पब्लिकेशन्स, सदाशिव पेठ, पुणे.

6 मानव विकास रिपोर्ट (2011)

7 दत्त रूद्र, सुदरम के. पी. एम. (2009) : ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', एस चंन्द एण्ड कम्पनी लि. रामनगर, नई दिल्ली.

8 Economic Survey of Maharashtra, 2008-09.

9 United Nation, Department of Economics and Social Affairs, Population Division World Urbanization Prospects. The 2011 Revision (esa.un.org)

ग्रामीण विकास व राजकीय नेतृत्व

प्रा. एच. पी. पारधी, राज्यशास्त्र विभाग, न. मा. द. महाविद्यालय, गोंदिया

प्रस्तावना :— प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेत राजकारण अधिष्ठित असते. राजकीय प्रकियेत सत्ताधारी वर्ग महत्वाचा असतो. अशा राजकीय व्यक्तींचा आपण 'राजकीय नेता' म्हणून उल्लेख करतो. सत्ताधारी व्यक्तींचा हा गट राजकीय सत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असतो. ही राजकीय सत्ता कायम टिकविण्यासाठी राजकीय व्यक्तींचा गट राजकारणासोबतच समाजकारणातही अग्रेसर असतो. कारण समाजकारणाच्या व्दारेच त्यांना राजकारण साध्य करावयाचे असते. अशा राजकीय व्यक्ती समाजातील विविध गटांशी, हितसंबधी संघटनांशी संबंध ठेवून असतात. व या हितसंबधी गटांवर तसेच समाजातील अन्य गटांवर जास्तीत जास्त प्रभुत्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. राजकीय व्यक्ती या नेतृत्वरूपाने मर्यादितच असतात. त्यांची प्रतिमा त्यांच्या कार्यामूळे उजळून दिसते. जनतेसमोर त्यांचा विशिष्ट आदर्श असतो. राजकीय व्यवस्थेच्या शिरोभागी राहून राजकीय व्यक्ती नेतृत्व प्रस्थापित करतात.

राजकीय नेतृत्वाचे स्वरूप:— आधुनिक काळात कल्याणकारी राज्यात अनेक लहान मोठया संघटना आहेत. कोणत्याही संघटनेची आजची गरज नेतृत्वाची आहे. संघटनेतील कोणत्याही राजकीय व्यक्तीला किंवा संस्थेतील कर्मचा—यांना, कार्याला प्रेरित करण्यासाठी नेतृत्वाची आवश्यकता आहे. जर नेतृत्व नसेल तर संघटना ही केवळ व्यक्तींची गर्दी असेल, नेतृत्व नसेल तर कोणतीही संघटना निश्चित उदिद्ष्टाकडे प्रगती करू शकणार नाही. आधुनिक काळात जिल्हयाच्या, लोकसभाक्षेत्राच्या पर्यायाने देशाच्या विकासात राजकीय नेतृत्वाचे अनन्यसाधारण असे महत्व आहे. धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय या क्षेत्रात विविध भूमिका यशस्वीपणे पार पाडून काही व्यक्ती विभूतीमत्वाच्या पातळीवर पोहचलेल्या दिसतात. त्यांच्यापैकी अनेकांचा प्रभाव जनमानसावर दीर्घकाळ टिकून आहे. प्रशासनाच्या कामाचा वाढता व्याप, विशिष्टीकरण, संघटनेची सत्ता, सामाजिक अपेक्षा आणि तंत्रज्ञानाचा विकास, इत्यादी कारणामूळे आज नेतृत्वाचे महत्व वाढलेले आहे. राजकीय व्यक्ती किंवा नेता हा एका व्यक्तीच्या संबधापुरताच नसतो, तर त्याचा समाजातील सर्व गटांशी, पक्षांशी, पर्यायाने सर्व जनतेशी संबध येतो. नेत्याच्या नेतृत्वाला जनतेच्या अधिमान्यतेची जोड जेव्हा मिळते तेंव्हा त्यातून अधिसत्तेचा उदय होतो.

राजकीय नेतृत्वाचा अर्थ :— संघटनेची कार्ये व्यवस्थित व्हावीत व संघटनेचे ध्येय साध्य करता यावे यासाठी नेतृत्वाची आवश्यकता असते. नेतृत्व योग्य व्यक्तीकडे दिले तर कोणत्याही समस्यांचे निराकरण होवू शकेल. नेतृत्वाचे दोन अर्थ आहेत. पहिला अर्थ म्हणजे अग्रणी होणे, प्रसिध्द होणे. दुसरा अर्थ आहे दुस—यांना मार्ग दाखविणे, संघटनेचे मुख्य बनणे किंवा आदेश देणे. नेतृत्व करणे म्हणजे आपले सहकारी यांना व्यक्तिगतरित्या सोबत घेवून ध्येय प्राप्तीचा प्रयत्न करणे. यासाठी योजनेनूसार अनुयायांचे वर्तन घडावे अशी प्रेरणा देणे, कामात जाणवणा—या समस्या समजावून घेणे. नेतृत्व व्यक्तिगत असले तरी व्यक्ती व्यक्तीमधील जवळीक हा तिचा आधार असतो. त्यांच्या आपापसातील क्रिया—प्रतिक्रिया, परस्परांविषयीच्या भावना नेतृत्वाच्या दृष्टीने महत्वाच्या असतात. नेतृत्व क्रियाशीलतेतून व्यक्त होते. नेता व अनुयायी यांच्या संपर्कातून व आदान प्रदानातून गटाच्या कियाशीलतेला चालना मिळते. नेतृत्वाकडून अनुयायांना मार्गदर्शन व प्रेरणा मिळते तर अनुयायांकडून नेतृत्वाला माहिती व प्रतिसाद मिळतो, असा हा दुमार्गी संबंध असतो. नेतृत्व म्हणजे काय हे स्पष्ट करणा—या काही व्याख्यांचा उल्लेख खालीलप्रमाणे करता येईल.

टेरी यांच्या मते, 'विशिष्ट उदिद्ष्टांकरिता व्यक्तींना स्वेच्छेने प्रभावित करण्याची प्रक्रिया म्हणजे नेतृत्व.' **रॉबर्ट टेनीबाम** यांच्या मते, 'नेतृत्वात दोन व्यक्तित्व असतात. एक म्हणजे प्रभावित करणारे आणि दुसरे म्हणजे प्रभावित होणारे. यात पहिला नेता असतो तर दुसरा अनुयायी असतो.' तर **ओ' डोनेल** यांच्या मते, 'सामान्य ध्येयाच्या प्राप्तीसाठी लोकांना सहयोगी करण्यासाठी समजावून सांगण्याची क्रिया म्हणजे नेतृत्व.'

उपरोक्त व्याख्यावरून नेतृत्वाचा अर्थ काही प्रमाणात स्पष्ट होत असला तरी नेतृत्वाची निश्चित व्याख्या करणे कठीण आहे. नेतृत्व ही संकल्पना आपण दैनंदीन व्यवहारात नेहमी उपयोगात आणतो त्यामूळे ही संकल्पना आपल्या परिचयाची आहे. नेतृत्वाचे महत्व आपल्याला जाणवते तरी पण त्याची व्याख्या करणे मात्र कठीण जाते. तथापी चांगल्या नेतृत्वाच्या ठिकाणी कोणते गुण असावेत हे मात्र निश्चितपणे सांगता येते. नेतृत्वासाठी पुढील गोष्टींची आवश्यकता असते.

1. **उत्तम चारित्र्य** :— नेत्याचे नैतिक चारित्र्य चांगले असायला पाहिजे. नैतिक चारित्र्याच्या आधारे त्याला इतरांचे मतपरिवर्तन करण्याची क्षमता प्राप्त होते.

2. **जनतेची भावना समजण्याची क्षमता** :— जनतेची भावना समजण्याची क्षमता नेत्यामध्ये असणे आवश्यक असते. त्यामुळे जनतेच्या भावना समजून त्याप्रमाणे काम करणे शक्य होते. त्यांच्या भावनेला आव्हान करून त्यांना प्रेरणा देवू शकतो.

3. **शब्दसामर्थ्य** :— नेत्याला आपल्या कार्याचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी शब्दशक्तीची आवश्यकता असते. शब्दशक्तीच्या आधारे जनतेला प्रेरित करण्याचे सामर्थ्य त्याच्यामध्ये निर्माण होते. तर्कशुध्द पध्दतीने आपल्या कृतीचे समर्थन तो जनतेसमोर करू शकतो.

4. **शक्ती आणि सहनशीलता** :— कोणत्याही क्षेत्रातील नेतृत्व प्रदीर्घ संघर्षानंतर स्थापन होते. नेतृत्व टिकविण्यासाठी सहनशीलता व धैर्याची आवश्यकता असते.

5. **निर्णय घेण्याची क्षमता** :— संघटनेच्या नेत्याने तात्काळ निर्णय घेणे आवश्यक असते. म्हणजे योग्य वेळी योग्य कार्य करणे आवश्यक असते.

अशाप्रकारे नेतृत्वासाठी उपरोक्त गुणांची आवश्यकता असते.

राजकीय नेतृत्वाची उदिद्ष्टे :— राजकीय पक्षामार्फत सत्ता हस्तगत करणे, सत्तेच्या माध्यमाने समाजाचे कल्याण साधणे हे राजकीय नेत्यांचे अंतिम उदिद्ष्ट असते. प्रत्येक राजकीय नेत्याचा उददेश सत्ता संपादन हा असला तरी सत्ता हे साधन आहे, तर समाजकल्याण हे साध्य असते. राजकीय पक्षानूसार राजकीय व्यक्तीचे विचार व धोरण असते. राजकीय व्यक्तीच्या ठिकाणी राजकीय नेतृत्वाचे गुण असतात. उदा. स्वार्थ त्याग, देशप्रेम, समाजहिताची कळकळ, दलितांविषयी करूणा, इत्यादी. आपल्या बुध्दीचा फायदा राज्याला व्हावा ही नेत्यांची इच्छा असते. त्यांच्या बुध्दीचा, राजकीय अनुभवाचा फायदा व्हावा म्हणून नेतृत्वाच्या माध्यमाने मानवी कल्याण साधावे असाही त्यांचा उददेश असतो. आधनिक काळात राज्यसत्ता व लोकसत्ता यांच्या संघर्षात राज्यसत्तेचा पराभव होवून लोकसत्तेचा विजय झाला असून लोकशाही शासनव्यवस्था यशस्वी करणे हे राज्याचे, राज्यातील पक्षांचे व नेत्यांचे ध्येय असते.

राजकीय नेतृत्व व ग्रामीण विकास :— राजकीय व्यक्तीस नेतृत्वाच्या माध्यमाने समाजात व राजकारणात मानाचे स्थान मिळावे हा त्यांचा खरा राजकीय उददेश असतो. पक्षाचा साधन म्हणून उपयोग करून सत्ता प्राप्त करावी, मोठेपणा मिळावा, नेता म्हणून गौरव व्हावा, समाजात प्रतिष्ठा मिळावी हा त्यांचा राजकारणामागील हेतू असतो. परंतू या बरोबरच ते ज्या क्षेत्राचे प्रतिनिधित्व करतात त्या क्षेत्राच्या विकासाची जबाबदारीही त्यांच्यावरच असते. ते ज्या क्षेत्रातून निवडून गेलेले असतात त्या क्षेत्रासाठी भरीव विकासकार्य करणे ही त्यांची जबाबदारी असते. त्या क्षेत्रात नविन उद्योग आणने, आपल्या खासदार / आमदार निधीतून आपल्या क्षेत्रात विकासकार्य करणे व या माध्यमातून आपल्या लोकसभा / विधानसभा क्षेत्राचा विकास करणे त्यांच्यासाठी महत्वाचे असते. अशाप्रकारची विकासकामे केली नाहीत तर पुढील वेळेस आपले प्रतिनिधित्व राहणार नाही अशी भिती त्यांना असते आणि म्हणूनच कोणतेही नेतृत्व आपले नेतृत्व टिकवून ठेवण्यासाठी अशाप्रकारच्या विकासकार्यांना महत्व देत असते.

आमदार स्थानिक विकास योजना :— महाराष्ट्र राज्यात 1984—85 या आर्थिक वर्षापासून स्थानिक गरजावर आधारीत लहान—लहान कामांचा विशेष कार्यक्रम राबविण्यास सुरूवात झाली. सन 1996 मध्ये या कार्यक्रमाचे नामविधान आमदारांचा स्थानिक विकास कार्यक्रम असे करण्यात आले. सुरूवातीला संपूर्ण जिल्हयासाठी 2 कोटी रूपये निधी उपलब्ध करून देण्यात येत होते. एका जिल्हयात कमीत कमी 2 विधानसभा मतदारसंघ असत त्यामूळे हा निधी प्रत्येक विधानसभा मतदारसंघासाठी फक्त 1 कोटी वाटयाला येत होता. परंतू कालांतराने त्यात वाढ होवून आता प्रत्येक विधानसभा मतदार संघा करीता रूपये 2 कोटी निधी मंजूर होत आहे.

सदर कार्यक्रमाअंतर्गत घेण्यात येणारी कामे लहान व जनतेला उपयुक्त अशा स्वरूपाची असतात. या कार्यक्रमाअंतर्गत घ्यावयाच्या कामांचा खर्च हा 10 लाख रूपये एवढया कमाल मर्यादेपर्यंत तर कोल्हापूरी पध्दतीच्या बंधारेसाठी रूपये 15 लाख पर्यंत आहे. या कार्यक्रमाअंतर्गत असलेली प्रत्येक कामे लहान स्वरूपाची व एक—दोन वर्कींग सीजन मध्ये पूर्ण होवू शकेल अशीच असतात.

आमदारांचा स्थानिक विकास कार्यक्रमांअतर्गत कामांना मंजूरी देण्यासाठी खालीलप्रमाणे समिती असते.

1.	जिल्हयाचे संपर्क मंत्री	अध्यक्ष
2.	जिल्हा नियोजन समितीवरील सदस्य अ. विधानसभा सदस्य ब. विधान परिषद सदस्य	सदस्य
3.	जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष	सदस्य
4.	जिल्हाधिकारी	सदस्य
5.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद	सदस्य
6.	जिल्हा नियोजन अधिकारी	सचिव

आमदारांच्या स्थानिक विकास कार्यकम्राअंतर्गत संबधीत आमदारांनी 90 टक्के कामे सुचवावयाची व उरलेली 10 टक्के कामे जिल्हा नियोजन समितीच्या इतर सदस्यांनी सुचवावीत असे स्वरूप असते. आमदारांनी सुचविलेल्या 90 टक्के कामांना जिल्हाधिकारी प्रशासकीय मंजूरी देतात व त्या कामांना उपरोक्त समितीने कार्योत्तर मंजूरी द्यावयाची असते तर उरलेल्या 10 टक्के कामांना समितीची मंजूरी मिळाल्यावरच जिल्हाधिका—यांना प्रशासकीय मंजूरी देता येते. या कार्यक्रमाअंतर्गत प्रत्येक आर्थिक वर्षासाठी उपलब्ध होणा—या निधी मधून 10 टक्के तरतूद अनुसूचीत जातीच्या विकासाच्या हाती घेण्यात येणा—या कामासाठी राखुन ठेवावयाची असते.

या योजनेअंतर्गत जिल्हयातील प्रत्येक विधानसभा मतदार संघाकरीता रूपये 2 कोटी निधी शासनाकडून प्राप्त होतो. प्रत्येक मतदार संघातील आमदारांनी नाममुद्रीत पत्रावर स्वतःच्या स्वाक्षरीने जिल्हाधीकारी यांचेकडे कामे सुचवावयाची असतात. त्या कामांचे आराखडे व अंदाजपत्रक प्राप्त झाल्यावर जिल्हाधिकारी त्या कामांना प्रशासकीय मंजूरी देतात. विधानसभा सदस्य हे आपल्या मतदार संघातील कामे सुचवितात व विधान परिषद सदस्यांना एकापेक्षा अधिक जिल्हयामध्ये कामे सुचविणे अनुज्ञेय आहे. मागील वर्षामध्ये अपूर्ण राहिलेल्या कामांसाठी रक्कम प्रामुख्याने उपलब्ध करून दिल्या नंतर उरलेल्या रकमेच्या दिडपट कामे मंजूर करता येतात. परंतू आमदारांच्या शेवटच्या वर्षाच्या कालखंडामध्ये सुचविलेल्या आधिच्या

कामापैकी अपूर्ण राहिलेल्या कामासाठी आवश्यक तो निधी उपलब्ध करून दिल्यानंतर उरलेल्या रकमे एवढी कामे मंजूर करावयाची असतात.

या कार्यक्रमाअंतर्गत कामांना मंजूरी देण्यापूर्वी संबंधीत स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडून व अभिकरणाकडून कामे पूर्ण झाल्यावर त्यांचे परिरक्षण व देखभाल करण्यांस संबंधीत स्वराज्य संस्था तयार असल्याबाबतचे हमीपत्र घेतल्यावरच कामांना मंजूरी देण्याबाबत शासनाचे निर्देश आहेत. या कार्यक्रमाअंतर्गत घेतलेली कामे पूर्ण झाल्यावर कामाच्या दर्शनी भागावर कार्यक्रमाचे नांव, मा. आमदार महोदयांचे नांव, कामाचे नांव, कामाचे वर्ष व झालेला खर्च अशा प्रकारे माहिती लिहून फलक लावावयाचा असतो.

या कार्यक्रमांतर्गत मुख्यतः स्थायी स्वरूपाची मालमत्ता निर्माण होईल हे पाहणे आवश्यक आहे. या कार्यक्रमांतर्गत कसल्याही प्रकारच्या वस्तूंची खरेदी किंवा यंत्रसामुग्रीची खरेदी अथवा महसूली खर्च करण्यास परवानगी नाही. ही कामे शक्यतो एक किंवा दोन कामांच्या मोसमांमध्ये पूर्ण होवून टिकावू स्वरूपाची मालमत्ता तयार होईल. अशाप्रकारची असतील याची खबरदारी घ्यावयाची आहे. या योजनेत स्थानिक स्तरावर ज्या गरजा दाखविल्या जातात त्या गरजांशी सुसंगत अशी कामे निश्चित करून त्याच कामांची शिफारस होणे अपेक्षित आहे. विशेषतः किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत असणे अधिक उचित ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

1 भोळे भा. ल., 'भारतीय राज्यव्यवस्था', पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.

2 मुठाळ राम, 'राजकीय सिध्दांत व राजकीय विश्लेषण', अंशुल प्रकाशन, नागपूर.

3 मोहन दिवाण, 'भारतातील राज्याचे राजकारण', वि प्रकाशन, नागपूर, 2004.

4 Atal Yogesh, 'Local Communities and national politics', National, Delhi, 1971.

5 Dhal R. A., 'Modern political Analysis', Prentice Hall of India, Pvt. ltd. New Delhi, 1989.

6 Milbrath L. W., 'Political Participation', Chicago, Rand, Mc. Nelly., 1965.

7 Mishra S. N., 'Political Socialization in Rural India', Inter-India Publication, Delhi, 1980.

8 Narayan S. V., 'Districts Politics in India', Ashish Publishers 8/81, Punjabi Bag, New Delhi, 1997.

भंडारा लोकसभा मतदारसंघात महिला नेतृत्वाची उपेक्षा

प्रा. पितांबर उरकुडे, नानाजी जोशी कनिष्ठ महाविद्यालय शहापूर, मो. 9404216060

यथावकाश भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. स्वतंत्र भारताचा राज्यकारभार करण्यासाठी आपण संसदीय शासन प्रणालीचा स्विकार केला. 'एक माणूस, एक मुल्य' या लोकशाही मुल्यानुसार भारतात स्त्री–पुरूषांना सर्वच निवडणूकात मतदानाचा समान हक्क प्राप्त झाला. 1952 पासून भारतात संपन्न झालेल्या पहिल्या लोकसभा सार्वत्रीक निवडणुकीपासून भारतात मतदानाचा हक्क बजावला जात आहे. मतदान हक्काच्या बाबतीत स्त्री–पुरूष समानता असली तरी निवडणूकांमध्ये उमेदवारी देतांना मात्र स्त्री–पुरूष समानता स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आजही पाळली जात नाही ही भारतातील पुरूषप्रधान राजकीय संस्कृतीची मानसिकता आणि देशातील महिलांचे दुर्दैव होय असेच म्हणावे लागेल.

वास्तविक स्थिती लक्षात घेतल्यास अगदी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अनेक राष्ट्रांच्या अध्यक्ष पदावर महिला विराजमान झाल्या आहेत आणि त्यांनी आपल्या स्वतंत्र विचारसरणीने काही नविन जागतीक आयाम सुध्दा निर्माण केले आहेत, आणि करीत आहेत. भारताच्या संदर्भात विचार केला तर भारतात इंदिरा गांधी, जयललीता, सुषमा स्वराज, मायावती, ममता बॅनर्जी, वसुंधरा राजे सिंधीया, सोनिया गांधी यांच्या रूपाने महिला नेतृत्व आघाडीवर दिसते. परंतु 135 कोटी लोकसंख्येच्या देशात ही मोजकी संख्या महिला नेतृत्वाची उपेक्षाच करतांना जाणवते हे सत्य आहे. महिलांच्या बाबतीत जी उपेक्षा राष्ट्रीय राजकारणात दिसून येते तीच उपेक्षा राज्यस्तरावर व स्थानीक पातळीवर सुध्दा मोठया प्रमाणात दिसून येते.

भंडारा जिल्हयाच्या राजकारणाचे आणि राजकीय नेतृत्वाचे विश्लेषण केल्यास आपल्यास वेगळी परिस्थिती दिसून येत नाही. राष्ट्रीय पातळीवर महिलांना राजकीय प्रक्रियेतून वगळण्याची म्हणजे Political Exclusion ची प्रक्रिया आपल्यास भंडारा लोकसभा मतदारसंघात अगदी निर्मितीपासूनच दिसून येते. भंडारा लोकसभा मतदारसंघाचे 1952 पासून ते अगदी अलिकडच्या 2014 च्या निवडणूक आकडेवारीचे तपशिलवार विवेचन केल्यास हे अधिक स्पष्टपणे दिसून येते.

1952 या वर्षी भंडारा लोकसभा मतदारसंघाची निर्मिती झाली. 1952 पासून 2014 पर्यंत संपन्न झालेल्या 16 लोकसभा निवडणूकांची आकडेवारी लक्षात घेतल्यास असे दिसून येते की, 1952 ते 1984 पर्यंतच्या लोकसभा निवडणूकात भंडारा लोकसभा मतदारसंघात एकाही राजकीय पक्षाने महिलांना उमेदवारी दिलीच नाही. तसेच एक ही महिला या मतदारसंघात अपक्ष म्हणून ही निवडणूका लढल्या नाहीत. हे पुढील कोष्टकावरून स्पष्ट होईल.

भंडारा लोकसभा मतदारसंघात महिलाउमेदवारांचे प्रदर्शन

(1951–52 ते 2014 लोकसभा निवडणूका)

अ. क्र.	वर्ष	महिला उमेदवाराचे नांव	राजकीय पक्ष	प्राप्तमते	शेकडाप्रमाण
1	1952 ते 1984	1951–52 ते 1984 पर्यंतच्या आठ लोकसभा निवडणूकात एक ही महिला उमेदवार नाही.	...	...	...
2	1989	श्रीमती सुवर्णलता माकोडे	स्वतंत्र उमेदवार	814	0. 14%
3	1991	श्रीमती नंदाबाई भोवते	बी. एस. पी.	2528	0.45%
4	1996	श्रीमती विनादेवी मसराम	स्वतंत्र	1687	0.28%
5	1998	श्रीमती भागरथा वासनिक	नॅशनल रिपब्लीकन पार्टी	694	0. 11%
6	2009	श्रीमती प्रतिभा वसंत पिंपळकर	भारतीय बहुजन महासंघ	2400	0.23%
7	2014	सुषमा विठ्ठल नागपूरे	स्वतंत्र	1477	0. 12%
8	2014	वर्षा गोविंद तिडके	स्वतंत्र	594	0.05%

1) 1989 च्या लोकसभा निवडणूकात भंडारा लोकसभा मतदारसंघात 72.21 टक्के मतदान झाले. या निवडणूकीत स्वतंत्रपणे निवडणूक लढविणाऱ्या सुर्वणलता माकोडे यांना फक्त 814 म्हणजे 0.14 टक्के एवढी मते प्राप्त झाली.

2) 1991 च्या लोकसभा निवडणूकीत भंडारा लोकसभा मतदारसंघात 65.28 टक्के एवढे मतदान झाले. या निवडणूकीत बहुजन समाज पक्षाच्या उमेदवार नंदाबाई भोवते यांना 2528 म्हणजे 0.45 टक्के एवढे मते प्राप्त झाली.

3) 1996 च्या लोकसभा निवडणूकीत भंडारा लोकसभा मतदारसंघात 67.95 टक्के मतदान झाले. या निवडणूकीत स्वतंत्रपणे निवडणूक लढविणाऱ्या विनादेवी मसराम यांना 1687 म्हणजेच 0.28 टक्के मते प्राप्त झाली.

4) 1998 च्या निवडणूकीत या मतदार संघात विक्रमी 72.33 टक्के मतदान झाले. नॅशनलिस्ट रिपब्लीकन पक्षाच्या भागरथा वासनिक यांना फक्त 694 म्हणजे 0.11 टक्के मते मिळाली.

5) 2009 च्या लोकसभा निवडणूकीत 71.06 टक्के मतदान झाले. त्यापैकी भारतीय बहुजन महासंघाच्या प्रतिभा वसंत पिंपळकर यांना 2400 म्हणजे 0.23 टक्के एवढी मते प्राप्त झाली.

6) 2014 च्या लोकसभा निवडणूकीत या मतदारसंघात 72.30 टक्के मतदान झाले. त्यापैकी स्वतंत्र उमेदवार सुषमा विठ्ठल नागपूरे यांना 1477 म्हणजे 0.12 टक्के तर वर्षा गोविंद तिडके यांना 594 म्हणजे 0.05 टक्के एवढीच मते प्राप्त झाली.

दुसरी आणखी एक महत्वाची बाब समोर येते ती म्हणजे भारतातील काँग्रेस, भारतीय जनतापार्टी, राष्ट्रवादी काँग्रेस, शिवसेना तसेच साम्यवादी पक्षांनी तर या लोकसभा मतदार संघात आजपर्यंत महिलांना उमेदवारी दिली नाही. नाही म्हणायला बहुजन समाज पक्षाने महिलांना उमेदवारी देण्याचे धाडस दाखविले.

आणखी एक चित्र समोर येते ते म्हणजे भंडारा लोकसभा मतदारसंघात अजूनपर्यंत तरी कोणत्याही राजकीय पक्षाकडे जिल्हास्तरावर महिलांचे प्रतिनिधीत्व करू शकेल असे जिल्हास्तरीय महिला नेतृत्वच विकसीत करण्यात आले नाही. 2014 च्या सोळाव्या लोकसभा निवडणूकात एकूण 16,55,852 एवढे मतदार असलेल्या या मतदारसंघात महिला मतदाराची संख्या 5,80,093 एवढी असतांना एकाही राजकीय पक्षाला महिला नेतृत्व जिल्हयात निर्माणकरता येवू नये ही या मतदारसंघातील महिलांची शोकांतीकाच नव्हे काय?

महिलांना राजकीय पातळीवर समान अधिकार, समानहक्क आणि समान सहभाग घेण्याचा अधिकार भारतीय राज्यघटनेने दिला आहे. परंतु प्रत्यक्षात मात्र प्रत्येकच राजकीय पक्षांकडून महिलांना राजकीय क्षेत्रातून वगळण्याची (Political Exculusion) प्रक्रिया घडल्याचे दिसते.

निवडणूकांच्या काळात महिलांची मते प्राप्त करण्यासाठी महिला आरक्षणावर बोलणाऱ्या राजकीय पक्षांना सत्ता प्राप्त होताच महिला आरक्षणाचा विसर पडतो. भविष्यात तरी महिला नेतृत्वास वाव देणारे महिला आरक्षण विधेयकाद्वारे भंडारा लोकसभा मतदारसंघाला आणि इतर सर्वच मतदारसंघाना महिलांचे नेतृत्व करण्याची संधी प्राप्त होईल काय? असा प्रश्न नक्कीच निर्माण होतो.

संदर्भ :

1) महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख –डॉ. वैशाली पवार, डायमंड पब्लीकेशन.

2) वेबसाईट–www.eci.gov.in

3) लोकसभा निवडणूका 1952 ते 1999 – य. दी. फडके, अक्षर प्रकाशन

अधिकृत कामगार संघटनेची भूमिका

प्रमोदकुमार सुखरामजी चोपकर, भंडारा. pchopkar18@redifmail.com, Mol. No.9405510496

प्रास्ताविक :– मनुष्य हा श्रेष्ठ व जगात सर्वत्र आढळणारे चालते बोलते आष्चर्य आहे. सुरूवातीपासून मनुष्य हा इतर प्राण्यांपेक्षा बुध्दीने श्रेष्ठ विचार करणारा व कारणे शोधनारा असल्यामुळे ज्या–ज्या गोष्टींना त्याचा संबंध आला त्या सर्व गोष्टींची उत्पतीची व त्यांच्या कार्यासाठी मागची कारणे शोधून काढण्याचा त्याने प्रयत्न केला म्हणूनच सुरूवातीला एकाकी राहणारा मनुष्य प्राणी आज हजारो लाखो वर्ष एकाकी वस्ती करून एकत्र राहात आहे. कामगार चळवळ युरोप खंडात अठराव्या शतकाच्या दोन तीन दषकात सुरू झाली. एकोणीसाव्या शतकात ती वाढली व विसाव्या शतकात ती जगभर पसरली. औद्योगिक क्रांतीने कामगार निर्माण केले आणि त्यांच्या बरोबरच त्यांना विपन्नावस्थेत देणारी एक अत्यंत विचीत्र आणि निदर्य अषी समाज व्यवस्था प्रस्तापीत केली. कामगार चळवळ जन्माला आली ती समाज व्यवस्थेला विरोध करण्यासाठी व तिच्या जागी समतेची वैपुल्याची व मातृत्वाची नविन समान व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी.

कामगार संघाची उत्पत्ती :– 18 व्या शतकाच्या उत्तार्धात इंग्लडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आली. औद्योगिक क्रांतीमुळे कारखानपध्दतीची निर्मिती झाली. उत्पादनाचे कार्यात यंत्राचा मोठया प्रमाणात उपयोग करण्यात येवू लागला व वस्तूचे उत्पादन प्रचंड प्रमाणात केले जावू लागले. यंत्राकडून काम करून करवून घेण्यासाठी कामगाराची आवष्यकता होती. आधुनिक पध्दतीच्या कारखान्याची स्थापना व उत्पादनाच्या कार्यात करण्यात येणारा यंत्राचा महत्तम उपयोग ह्या कारणामुळे औद्योगिकरणाची वाटचाल चालणाऱ्या प्रत्येक देषात औद्योगिक कामगारांचा एक वर्ग निर्माण झाला.

औद्योगिक क्रांतीचे प्रत्येक देषाच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनावर फार दुरगामी परिणाम घडून आले. भांडवलावर अधिशठीत असलेली अर्थव्यवस्था हा औद्योगिक क्रांतीमुळे घडून आलेला सर्वात महत्वाचा परिणाम होय. भांडवलषाही अर्थव्यवस्थेमध्ये जास्तीत जास्त नफा मिळविणे हे कारखानदाराचे एकमेव उद्दिष्ट असल्यामुळे कामगाराची सर्व प्रकारे पिळवणूक करण्यात येत असे. कारखानदाराकडून खाणमालकाकडून व मळेमालकाकडून कामगाराची जी पिळवणूक करण्यात येत असे. त्याबद्दलचे हृदयद्रावक वर्णन कार्ल मार्क्स यांनी आपल्या 'दास कॅपिटल' ह्या ग्रंथात अनेक ठिकाणी केले आहे.

कामगार संघाची उद्दिष्टे :– कामगार संघाचे काही उद्दिष्ठ असायला हवे काय? सर्वच विचारवंतानी ह्या प्रष्नाची उत्तरे होकारार्थी दिले आहे. कामगार संघाचे उद्दिष्ट निष्चित असायला हवे. कामगा संघाचे उद्दिष्ट निष्चित नसल्यास संघ काहीही साध्य करू शकणार नाहीत. कामगारांना वैफल्याषिवाय काहीच मिळणार नाही, उवढेच नव्हे तर निष्चित उद्दिष्टांच्या अभावी, रॉबर्ट हॉक्सी यांनी लिहील्याप्रमाणे ''कामगार संघ 'भांडवलदारांकडून करण्यात येणाऱ्या' कामगारांच्या पिळवणूकीला पायबंद तर घालूच शकणार नाहीत, पण त्यांना साक्षीदाराची भुमिका मात्र निमुटपणे पार पाडावी लागेल.''

भांडवलषाही अर्थयवस्थेमध्ये कामगाराना अल्प दराने मजुरी देऊन त्याच्याकडून खडतर व कंटाळवाने काम करवून घेतले जाते. कामाचे तास गैरवाजवी जास्त असतात. कारखानदार व कामगारामध्ये होणाऱ्या करारामधील अटी कामगाराकरीता जाचक असतात. कामगाराना अत्यंत प्रतिकुल परिस्थितीमध्ये काम करावे लागते. कामगाराना गुलामासारखे वागवले जाते. तसेच त्याच्या जीवनात कोणतीही सुरक्षिता व स्थायित्व नसते. कामगार जे संघटीत होतात ते त्याच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या ह्या परिस्थितीमध्ये अनुकूल बदल घडवून आणण्याकरीताच कामगार संघाचे उद्दिष्ट कोणते या प्रष्नाला सुप्रसिध्द अमेरिकन कामगार पुढारी *सॅम्सुअल गॉम्पर्स* यांनी 'आणखी थोडे' असे उत्तर दिले आहे. कामगारांच्या सर्व हितसंबंधाचे संरक्षन व संवर्धन करण्याकरिता जास्त मजूरी जास्त सोयी व सवलती व जास्त हक्क मिळविण्याकरीता प्रयत्न करीत राहणे. हे कामगार संघाचे प्राथमिक उद्दिष्ट असते.

कामगार संघाची कार्य :–

1) आतंरिक कार्ये:– कामगारांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण च संवर्धन करणे हे प्रत्येक कामगार संघाचे पहिले व महत्वाचे उद्दिष्ट असते. कामगारांच्या हितसंबंधाचे संरक्षण व संवर्धन करण्याकरिता कामगार संघाना जी कार्य करावी लागतात अषा कार्यांना आंतरिक कार्य असे म्हणता येईल. कामगारांना त्यांच्या कार्याचा मोबदला म्हणून पुरेषी मंजुरी मिळत नसेल तर त्यांना योग्य दराने मजुरी मिळवून देणे, कामगार ज्या परिस्थितीमध्ये आपले कार्य करतात ती परिस्थिती कामगाराच्या आरोग्यावर कल्याणावर विपरीत परिणाम करणारी असल्यास ह्या परिस्थितीमध्ये योग्य ते

बदल घडून आणण्यासाठी कारखानदारावर दडपण आणणे, कामाचे तास कमी करण्याकरीता कारखानदारावर दडपण आणणे, कारखाण्यात काम करीत असतांना कामगारांना जानवणाऱ्या विभिन्न अडचणी दुर करण्यासाठी प्रयत्न करणे कामगारांना आवष्यक असलेल्या सोयी उपलब्ध करून देण्यासाठी कारखानदारांना भाग पाडणे. ह्या कार्याना आंतरिक कार्य म्हणतात.

2) बहिर्गत कार्यः— कामगार संघाच्या कार्याचा व्याप सतत वाढत आहे. कामगार संघाच्या ज्या कार्याच्या संबंध कामगाराच्या कार्याषी किंवा कारखान्यामधील परिस्थितीषी नसतो. अषा कार्यांना बहींर्गत कार्य असे म्हणतात. समाजाच्या इतर घटकांप्रमाणेच औद्योगिक कामगारांनासुध्दा चांलगे व सुसंस्कृत जीवन जगण्याची आकांक्षा असते. ही आकांक्षा पुर्ण करण्याची जबाबदारी स्वीकारून त्या करिता कामगार संघ जेव्हा प्रयत्न करू लागतात तेव्हा अषा प्रयत्नांना बहिर्गत कार्य असे म्हणतात.

3) राजकीय कार्यः— अलीकडे जगातील सर्व लोकषाही देषामध्ये कामगार संघाच्या राजकीय कार्यान विषेष महत्व प्राप्त झाले आहे. कामगार संघाच्या राजकीय कार्यामध्ये सरकारवर व राजकीय पक्षावर दडपण आणूण कामगाराच्या हितसंबंधाची जोपासना करणारे फायदे करून घेणे, सरकारच्या धोरणावर प्रभाव पाडण्याकरिता कामगार पुढाऱ्यांना विधानसभेत व संसदेत निवडून पाठविणे व शासकीय सत्ता हस्तगत करणे इत्यादी कार्याचा समावेष होतो.

कामगार संघाची घडण व कामगार संघाचे प्रकार

1) धंदानिहाय संघः— औद्योगिक क्रांतीनंतर सुरूवातीला काही काळ कुषल कामगारांना विषेष महत्व व विषेष हक्क प्राप्त झाले. कारखाण्यामधील अकुषल कामगारापेक्षा ह्या कुषल कामगारांना साहाजिक जास्त दराने मजुरी मिळत असे. उत्पादनाच्या कार्यात नवनवीन यंत्राचा मोठया प्रमाणावर उपयोग करण्यात येऊ लागल्यामुळे ह्या कामगारांच्या कौषल्याला विषेष महत्व उरले नाही. उत्पादनाचे प्रमाण जसजसे वाढत गेले त्या प्रमाणात कारखान्यामधील कुषल कामगारांच्या तुलनेत अकुषल कामगारांच्या संखेत वाढ घडून आली. ह्या दोन्ही कारणामुळे निरनिराळया उद्योगामध्ये काम करणाऱ्या कुषल कामगारांचे महत्व कमी झाले. त्या पारंपारिक हक्कावर गदा आली. आणि त्यांचे हितसंबंध धोक्यात आले.

2) औद्योगिक संघः— औद्योगिक संघ हा कामगार संघाचा प्रकार होय. ''एका उद्योगात काम करणाऱ्या सर्व कामगारांची, मग त्यांचा धंदा कोणताही असो, ते कुषल असो की, अकुषल असो, एकत्र संघटना करणे म्हणजे औद्योगिक संघ बनविणे होय. अषा रितीने एका उद्योगामधील सर्व प्रकारच्या कामगारांनी स्थापन केलेल्या कामगार संघाला औद्योगिक संघ म्हणतात.

3) साधारण संघः— कामगार संघाचा तिसरा महत्वाचा प्रकार म्हणजे साधारण किंवा सर्वसाधारण कामगारांचा संघ होय. उद्योग धंदा किंवा कामगारांची श्रेणी त्यापैकी कोणत्याही बाबीचा विचार न करता, कोणतेही कामगार ह्या संघाचे सदस्यत्व स्विकारू शकतात. ह्या कामगाराच्या स्थितीमध्ये सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने व कामगार चळवळीची एकंदर शक्ती वाढविण्याच्या दृष्टीने धंदेनिहार्य संघ व औद्योगिक संघ प्रभावीपणे कार्य करू शकत नाहीत. असा अनुभव आहे.

4) महासंघः— औद्योगिक कामगार एकत्रित आल्यामुळे संघाची स्थापना होते आणि विभिन्न कामगार संघ एकत्रित असल्यामुळे महासंघाची निर्मिती होते. कामगार संघाची स्थापना करण्यात आल्यानंतर सर्व संघापुढील ध्येय व प्रष्न सारखे आहेत व हे प्रष्न सोडविण्याकरिता आपण एकमेकांना साहाय्य केले पाहिजे ही जाणीव कामगार पुढाऱ्यांमध्ये निर्माण झाली. ह्या जाणिवेमधूनच महासंघाची स्थापना झाली आहे.

कामगार संघाचा विकासाकरिता सहाय्यक ठरलेले घटकः— 1) सरकारचे धोरणः— इंग्लंड हे आज प्रथमदर्जाचे औद्योगिक राष्ट्र असून तेथील कामगार चळवळ संध्या अत्यंत सुदृढ व शक्तिषाली आहे. पण सुरूवातीच्या अवस्थेत ह्या चळवळीला चिरडून टाकण्यासाठी ब्रिटीष सरकारने ब्वउउवद ऱ्र् वि ब्वउइपदंजपवद ।बज यासारखे जुलमी कायदे पास करून कामगार पुढाऱ्यांना त्यांचे कार्य करणे अषक्य करून सोडले ही गोष्ट विसरता येत नाही.

2) देशात उत्पन्न झालेल चैतन्यदायी वातावरणः— भारतात कामगार संघाच्या चळवळीचा प्रारंभ जेव्हा होता, त्याच काळात राजकीय प्राप्त करण्याच्या आकांक्षेने प्रेरित होऊन समाजामधील सर्व वर्ग संघटित होऊ लागले होते. प्रत्येक वर्गाच्या मनात आपले हक्क व अधिकार याबाबत जागरूकता निर्माण होऊ लागली होती. नव्या कल्पना, नवे क्रांतिकारक विचार व नवी सामाजिक जाणीव यामुळे औद्योगिक कामगारांच्या आकाक्षांच्या पुर्तीकरिता प्रेरक व पूरक ठरेल असे एक चैतन्यदायी वातावरण देषात निर्माण झाले होते.

3) ध्येयदर्शी व त्यागी पुढाऱ्यांचे नेतृत्वः— कामगार संघाची चळवळ वाढण्याकरिता योग्य नेतृत्व व

मार्गदर्शनाची फार आवष्यकता असते. कारखान्यामधील कोंदट वातावरणात, निकृष्ट परिस्थिती संत्राषी काम करणारे कामगार कालांतराने स्वतःची विचारषक्ती गमावून बसतात व मालकाचे केवळ दास बनतात. सुदैवाने भारतामधील कामगार संघाच्या चळवळीला ध्येयवादी व मान्यवर पुढाऱ्यांचे सुयोग्य नेतृत्व मिळत गेले. भारतामधील कामगार खेडयामधून आलेले अषिक्षित, अत्यंत दारिद्रय व कर्जबाजारी आणि वैफल्याच्या भावनेने ग्रासलेले असल्यामुळे त्यांना संघटित करण्याकरिता योग्य नेतृत्वाची व मार्गदर्शनाची फार आवष्यकता होती.

4) लोकशाही राज्यव्यवस्थेत कामगारांना मिळालेले हक्कः– लोकशाही राज्यव्यवस्थेमध्ये कामगारांना संघटिक होण्याचे व संघटनेच्या माध्यमाने आपल्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याकरिता प्रयत्न करण्याचे स्वातंत्र असते. इतर हक्कांबरोबरच लोकशाही कामगारांच्या संपर्क करण्याच्या हक्कालाही मान्यता देते. ''लोकशाही हक्कांचा उपयोग करून आपली परिस्थिती कशी सुधारावी व सामाजिक दर्जा कसा वाढवावा हे संघ कामगारांना शिकवतो; आणि ते लोकशाहीमुळेच शक्य होते.''

कामगार संघटनाः– अठराव्या शतकात जी औद्योगिक क्रांती घडून आली तिच्यामुळे लहान उद्योगधंदे मागे पडले. मोठया प्रमाणावर कारखाने अस्तित्वात आले. हजारो कामगार एका छपराच्या खाली काम करू लागले. त्यामुळे गावातून आलेल्या व स्थायीक असलेल्या कामगारात एक नविन जाणीव निर्माण झाली. याच कारखान्यात घरी उत्पादन पध्दतीत उद्योजक व कामगार असे दोन वर्ष नव्याने कारखानदारीच्या क्षेत्रात उदयास आले. श्रमिकांना त्याचे न्याय मागण्यासाठी स्वतःच्या हक्काचे रक्षण, पिळवणूक थांबविण्यासाठी स्वतःचे संघटन हा औद्योगिक याचा परिणाम म्हणून उदयास आली व कामगार संघटनेचा जन्म झाला असे मानले जाते. प्रत्येक क्षेत्रात औद्योगिक विकास हा श्रम संघटनेच्या निर्मितीस निगडीत आहे. औद्योगिक कारणातून श्रमिकांच्या ज्या विविध समस्या निर्माण झाल्या त्यांचे निराकरण होण्यासाठी श्रम संघटना फारच सहाय्यकारी रल्या आहेत. आधुनिक उद्योगामुळे कारखानदारी क्षेत्रात श्रमिकांचा अनेक समस्या निर्माण झाल्या.

वरिल मुख्य कारणामुळेच कामगार वर्गात अधिक संघटीत होण्याची व आपली सौदाशक्ती वाढविण्याची जाणीव वाढत होती. कामगारांनी स्वच्छेने एकत्र येवून तयार केलेल्या संघटनेत कारखाणदारी क्षेत्रातील श्रमिकांच्या विविध समस्या सोडविण्याचे कार्य करावे लागते.

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेची मुलभूत तत्वे व उद्दीष्टेः– आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेचा स्थापनेमागे कोणता मुख्य विचार होता ह्याचा उल्लेख वर आलाच आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेची मुलभूत तत्वे खालील प्रमाणे सांगता येतील.

1 श्रमाला वस्तु मानण्यात येऊ नये.
2 कायदेशीर उद्दीष्ट साध्य करून घेण्यासाठी संघटना निर्माण करण्याचा कामगारांना व सेवायोजकांना अधिकार आहे. ही गोष्ट मान्य करण्यात यावी.
3 विशिष्ट काळ आणि दिशामधील परिस्थितीचा विचार करून कामगारांना योग्य जीवनमान जगता येईल इतकी मजुरी कामगारांना देण्यात यावी.
4 कामगारांकडून दररोज 8 तास किंवा आठवडयात 48 तास ह्यापेक्षा जास्त वेळ काम करून घेण्यात येऊ नये.
5 कामगारांना आठवडयातून एक दिवस सुट्टी मिळावी.
6 बाल कामगारांकडून काम करून घेण्याच्या पध्दतीचे निर्मुलन करण्यात यावे.
7 स्त्रि–पुरूष कामगार एकाच प्रकारचे काम करित असल्यास त्यांना समान दराने मंजुरी देणे.
8 कारखान्यामधील काम करण्याचा परिस्थितीच्या संदर्भात देशातील कामगार व विदेशातून आलेल्या कामगारांना वागवीत असतांना कोणत्याही प्रकारचा पक्षपात करण्यात येणे.
9 कामगाराचे हितसंबंध जोपासणाऱ्या कायद्यांची व्यवस्थीत अमंलबजावणी करून त्याकरिता प्रत्येक देशात निरीक्षणाची वेगळी व्यवस्था असावी आणि स्त्रियांना ह्या व्यवस्थेत सहभागी होण्याची संधी दिली जावी.

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेच्या आधारभुत तत्वाच्या विचार केल्यास ह्या संघटनेच्या उद्दिष्टांबद्दलही स्पष्ट कल्पना येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1 डॉ. बोधनकर, प्रा. अलोनी, 'सामाजिक संशोधन पध्दती', श्री साईनाथ प्रकाशन, भगवाघर कॉम्पलेक्स धरमपेठ, नागपूर
2 प्रा. मेश्राम सुरेश, 'प्रात्यक्षिक सामाजिक संशोधन', कृष्णचंद्र एजन्सीज, लक्ष्मी नगर, नागपूर–22, 1 ली आवृत्ती, सप्टेंबर 2000
3 देशमुख प्रभाकर, 'श्रमाचे अर्थशास्त्र', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 1987
4 कर्णिक वसंत, 'कामगार संघ आणि औद्योगिक संबंध', विद्या प्रकाशन रूईकर रोड, नागपूर

अविवाहित स्त्रीयांच्या सामाजिक समस्या

कु. दिशा माणिकराव गेडाम, संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

स्त्री मुक्तीचे ढोल नगारे
गल्ली बोळात वाजत आहे
पण अजूनही स्त्री
परंपरेच्या बेडीत जगत आहे.

काय ? खरच स्त्री स्वतंत्र आहे का ? तर उत्तर मिळेल नाही. कारण आजही स्त्री ही परंपरेच्या बेडीत अडकली आहे. जरी ती समाज व्यवस्थेच्या बेडीत अडकली आहे, जरी ती समाज व्यवस्थेचा एक पाया आहे, तिच्याविना समाजाची कल्पना करता येवू शकत नाही. ती अनेक गुणांनी संपन्न आहे. तरी पण नेहमी तिला चार भिंतीत डांबले जाते.भारतीय समाजात 'स्त्री आणि विवाह' या पारंपारिक सूत्रामुळे स्त्रिने विवाह करणे महत्वाचे मानले जाते. मुलीचा विवाह करुन देणे आई–वडिल आपलं कर्तव्य मानतात. तसेच कन्यादान केल्याने समाजात त्यांना मान प्राप्त होतो.खरं तर अजूनही मुलीचा विवाह म्हणजे एक मोठी जबाबदारी समजली जाते. ती पार पडेपर्यंत माता–पित्यांना आणि मुलीला देखील स्वस्थता लाभत नाही. मुलगी 18 वर्षाची पण होत नाही तर विवाहाचे स्थळ पाहणे सुरु हावून जाते आणि जर का 18 वर्ष झाल्यानंतर एक दोन वर्षात लग्न जुळले नाही तर आई–वडीलांना विचार यायला लागतो. 26–28 वर्षाची झाली की ही अस्वस्थता अधिकच वाढू लागते. ती तिशीची झाली किंवा त्याही पेक्षा अधिक वय झाले तरआई–वडिल, वडीलधारी माणसं ब–याच प्रमाणात चिंतीत दिसून येतात.

'स्त्री आणि विवाह' हे एक सामाजिक बंधन समाजाने स्त्री पुढे मांडले आहे. स्त्री ने सांसारिक परिवेशातच राहावे म्हणजेच वैवाहिक जीवन स्विकारावा हे भारतीय समाजात अनिवार्य स्वरुप आपल्या निदर्शनास येते. स्त्री ने विवाह करायला हवा अशी समाजाची मानसिकता दिसून येते. माता झाल्याशिवाय स्त्री ही खरी स्त्री बनत नाही. हे विचार लहानपणापासून तिच्या मनावर सातत्याने रुजविले जातात. जगाच्या पाठीवर विवाहोला उत्स्फूर्त मान्यता आहे. त्यामूळे अविवाहित स्त्रियांना समाजात नकारात्मक दृष्टीकोनातून बघितले जाते. अशा परिस्थितीत अविवाहित राहणे म्हणजे वाहत्या प्रवाहाच्या विरुध्द दिशेनी पोहण्याची कसरत करणे होय.

'अविवाहित स्त्री म्हणजे काही कारणाने विवाहाचे वय लोटूनही विवाह न केलेली किंवा लग्न न झालेली स्त्री होय.' आज अविवाहित स्त्रियांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. हुंडा प्रथा, अनाकर्षक स्वरुप, कौटूंबिक समस्या, शारीरिक व्यंग, दिर्घकालिन आजारपण, व्यवसाय, उच्च शिक्षण, स्व–विकास, विवाहबद्दलच्या भ्रामक कल्पना, जोडीदाराबद्दल अपेक्षा, कौंटुबिक जबाबदारुया यामुळे विवाहचे वय इत्यादी अनेक कारणांमुळे स्त्रियांना अविवाहित राहावे लागते. तर काही स्त्रिया अधिक शिक्षित–प्रशिक्षित होत चालल्या आहेत. त्यांचे स्थान विविध क्षेत्रात उंचावत चालले आहे. कौटुंबिक जबाबदा–या सांभाळतांना त्यांच्या महत्वकांक्षा, शैक्षणिक, बौध्दिक, विकासाची गळचेपी होते. तिच्या मतांची घुसमट होते. हे सर्व टाळण्यासाठी ब–याच स्त्रिया अविवाहित राहणे पसंत करतात.

भारतामध्ये अविवाहित स्त्रिला या समाजात वावरतांना एकटेपणा, निराशा, चिंता, हेटाळणी, अपमान, विटबंना, छळ, अपहरण, फुसलावून पळवून नेणे, लोकांच्या उपेक्षित नजरा, बलात्कार, चारिऱ्यावर संशय, आर्थिक दुर्बलता, स्व–संगोपन इत्यांदी. अविवाहित स्त्रिला समाजात वावरतांना विविध अडचणीचा अनुभव तर येतोच पण शिवाय लग्न न केल्यामुळे समाजाकडून वरचेवर होणारी हेटाळणी, अपमान व अवेहलना हयांना तोंड दयावे लागते. तिच्यात काहीतरी व्यंग वा वेडेपण असले पाहिजे म्हणूनच तिचे लग्न होऊ शकले नाही असे गृहीत धरले जाते. अविवाहित राहण्याची नको ती कारणे समाजाकडून त्यावर लावली जात असतात. नेहमी तिच्या चारिऱ्यावर संशय केला जाते, त्यामुळे त्यांना अनेक प्रकारच्या सामाजिक समस्यांना तोंड दयावे लागते.

अविवाहित स्त्रियांच्या बाबतीत काय समस्या निर्माण होतात, हयांचा भारतात अभ्यास 1987 मध्ये करण्यात आला. "The Status of single women in India" या एम. एस. कृष्णा कुमारी यांच्या अभ्यासात अविवाहित स्त्रियांना भेडसावणा–या अनेक समस्यांचा अभ्यास केला गेला. त्यावर निष्कर्ष काढला गेला की अविवाहित स्त्री नोकरी करणारी असो वा नोकरी न करणारी तिला सामाजिक समस्या सर्वाधिक भेडसावतात. अविवाहित स्त्रीकडे बघण्याचा समाजाचा प्रतिकूल दृष्टिकोन दिसतो. अविवाहित राहणे म्हणजे भिन्नलिंगी व्यक्तीला आकर्षित करण्यामागील असमर्थता होय असा सरल अर्थ लावल्या जातो. अविवाहितांना न्यून दर्जा दिला जातो. विवाह न

केल्यामुळे समाजाकडून हेटाळणी, विटंबना, अपमान या गोष्टींना तोंड द्यावे लागते.

दिल्ली महिला आयोग नी दिल्ली विश्वविद्यालयाच्या 200 मुलींचे अध्ययन केले. त्यात 91.7 टक्के मुली कॅम्पसमध्ये होणारुया यौन उत्पीडनाच्या शिकार होत्या. गुडगांव च्या औद्योगिक क्षेत्र डुण्डाहिडा मध्ये कामकाजी मुलीवंर बलात्कार व फिल्म बनविणे व कानपूर हैलट दवाखान्यात स्थित शव विच्छेदन गृहामध्ये अकाली मृत्युच्या शिकार महिलांच्या शवासोबत बलात्काराची लज्जास्पद घटना विचार करायला विवश करते की आपण मानवी समाजात जगत आहोत की दानव. आज हया आधुनिक म्हटल्या जाणा–या समाजामध्ये तंदूर कांड, सरला मिश्रा हत्याकांड, कौमार्य परिक्षण, जलगांव यौनकांड, मुलींची आब्रु वाचविण्याकरीता आईने स्वतःला लिंग पिसाटांच्या सुपुर्द करणे (गाजियाबाद), न्यून जातीतील स्त्रियांना निर्वस्त्र करुन गावात फिरविणे (मुरादाबाद) व काश्मीरी मुलींवर ISI अधिका–याच्या व्दारा बलात्काराची घटना पुरुष प्रधान समाजाच्या वर्चस्वाचा परिचय देतो. फूस लावून पळवून नेणे, अपहरण ही पण एक सामाजिक समस्या आहे. विवाहित स्त्रियांच्या तुलनेत अविवाहित स्त्रियाना फूस लावून, जबरदस्ती, कपटपूर्वक पळवून नेले जाते. अवैध मैथुन, विवाह करायला बाध्य केले जाते. अविवाहित स्त्री पाहून पुरुष वर्ग शारीरिक शोषण करतो. काही प्रमाणात वेश्यावृत्ती, देवदासी बनविण्यास प्रवृत्त केले जाते. शारीरिक, मानसिक छळ केला जातो. नोकरी करणा–या स्त्रियांना पदोन्नती असा छळ सोसावा लागतो. ऑफीसमध्ये इतर विवाहित स्त्रियांप्रमाणे सन्मान न मिळता अवहेलना पत्करावी लागते. पुरुषी वृत्तीचे भक्ष्य ठरणार नाही ना द याचा सतत ताण सहन करावा लागतो.

अविवाहितेच्या कुटुंबात विवाहाला घेवुन सतत वादविवाद होत असतात. अविवाहित स्त्री कुटूंबात राहत असल्याने सर्व सदस्यांशी तिचा संपर्क येत असतो. तसेच एवढे वय लोटूनही विवाह न झाल्याने व भविष्यात हिचं काय होईल या विचाराने घरातील सदस्य मुख्यतः आई–वडिल, वडीलधारी माणसं ब–याच प्रमाणात चिंतीत दिसून येतात. तसेच समाजामध्ये 35 वर्षापर्यंत साधारणतः मुलीचें लग्न झालेली असतात. त्यामुळे विवाहाबद्दल कुटुंबियांना पुन्हा पुन्हा विचारले जाते. उदा. अजून लग्न जुळले नाही का? कुठले स्थळ आले होते ? लग्न करणार की नाही ? नकारात्मक प्रतिक्रियेमुळे लग्नाला घेवुन घरातील सदस्य चितांग्रस्त व टेंन्सनमध्ये असतात. अविवाहित स्त्रियांना अप्रत्यक्षपणे टोमणे मारत असतात. त्यामुळे घरात चिड–चिड, वाद–विवाद व भांडणे होत असतात.

अविवाहित राहिल्याने अविवाहित स्त्रियांना घरच्यांची व समाजातील लोकांची टोचणी सतत सहन करावी लागत असते. तसेच बहुतेक लोक चरित्र्यावर संशय घेवून वाईट नजरेने बघत असतात. विवाह न झाल्याने आई–वडिलांना पण लोकांची बोलणे ऐकावी लागत असतात त्यामुळे मनःस्ताप होतो. लोक मिळून मिसळून राहणे पसंद करीत नाहीत. तसेच कौटुंबिक, धार्मिक आणि शुभकार्यात कमी प्रमाणात सहभागी केले जात असते. कौटुंबिक निर्णयात पण तेवढा सहभाग नसतो. साधारणतः घरी समानतेची वागणूक दिली जाते पण काही बाबतीत माघार घेतली जाते. तसेच अविवाहित राहण्याचा काही प्रमाणात प्रभाव लहान भाउ–बहिणीच्या विवाहावर झालेला दिसून येतो. आई–वडिलांना लोकांची बोलणी ऐकावी लागते,अविवाहित राहिल्याने लोक अविवाहित स्त्रियांमध्ये कमीपणा शोधतात त्याच्यातही दोष शोधेले जातात, कुटुंबात सतत वादविवाद होत असतात,लोक अविवाहितेमध्ये कमीपणा, न्यूनता/त्रुटी शोधतात, अविवाहितेला संशयाच्या नजरेने पाहिले जाते. क्वचित कुंडली दोषचे आरोपही लावले जात असतात. अशाप्रकारे अनेक सामाजिक समस्यां अविवाहित स्त्रियांच्या समोर येत असतात.

शिक्षण घेवून आज स्त्री घराची प्रगती साधत आहे. तशीच घराबाहेर म्हणजेच समाजाची प्रगती साधत आहे. शिक्षणामुळे तिचे क्षेत्र विस्तृत झाले व ती घराबाहेर निघाली. आर्थिक क्षेत्र बळकट करण्यासाठी ती नोकरी, गृह–कुटीर उदयोग, अनेक संघटनांची कार्यकारणी, सेविका म्हणून कार्य करु लागली. भारत स्वतंत्र झाल्यापासून स्त्री निरंतर समाजात आपले योगदान प्रदान करीत आहे. स्वातंन्त्र्य लढयात पण तिचे स्थान मोलाचे होते. विवाहित स्त्रियांच्या तुलनेत अविवाहित स्त्रिया सामाजिक क्षेत्रात अधिक कामगिरी गाजवितांना दिसतात, तसेच नोकरी करणा–या, गृहउद्योग करणा–या स्त्रियांमध्ये अविवाहित स्त्रियांचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासास चालना मिळत आहे. अविवाहित स्त्रिया कामालाच आपल सर्वस्व मानत असल्याने कामकाजात, नोकरित अप्रतिम यश संपादित केले आहे. कामातील चिकाटीमुळे त्यांच्या बौध्दिक कौशल्याची प्रचिती मिळाली आहे. शिक्षणामुळे तिला अनेक संधी उपलब्ध होतात. नोकरी, व्यवसाय करुन आर्थिकदृष्टया स्वतंत्र तर बनतेच आणि लायकी सिध्द करण्याचे समाधान, आत्मगौरव ती अनुभवते, व्यवसायिक, सामाजिक संबंधाव्दारे संशोधक,

शास्त्रज्ञ, कार्यक्षम अधिकारी, साहित्यिक, तत्वचिंतक आणि इतर एखादी स्वतःची वास्तव प्रतिमा जनमानसात रुजविण्याचा सुखद अनुभव ती घेते. आज आपणास दिसून येत आहे की अविवाहित स्त्रियांनी विवाह हया संकल्पनेला झुगारुन केरिअरला प्राथमिकता दिलेली आहे. महाश्वेता देवी, मदर टेरसा, पीनाज मसानी, बरखा दत्त, सोनल मान सिंह, लता मंगेशकर, मेघा पाटकर, सीता वैधलिंगम, प्रतिमाची क्रानिक बॅचलर, महादेवी वर्मा, रानी जेठमलानी, उमा भारती, मायावती, सुस्मीता सेन, लिना गुप्ता, अरुंधती रॉय, नलिनी सिंह हया महिला विवाह संस्थेतून बाहेर येवून यांनी आपली वेगळी ओळख समाजाला पटवून दिली आहे. समाजापुढे एक आव्हानात्मक आदर्श उभे केले आहे. एकटं राहून, सर्वत्र विद्रोहाचे वातावरण असतांना उत्तमरित्या यश शिखर गाठणे सोपे काम नव्हे.

आर्थिक दृष्टया स्त्रियांना तसेच समाजकार्यात गुंतलेल्या स्त्रियांना आपल्या कामाशी काम असते. त्या इतर लोक काय बोलतात याकडे लक्ष न देता आपल्या कार्यात गुंतलेल्या असतात.स्वः विकास हे तिचे ध्येय असते. समाजात वेगळी ओळख बनविण्यासाठी विवाह हा कोणताही प्रकारे कोणताही मापदंड नाही. लग्न करणे किंवा न करणे व्यक्तीगत निर्णय असायला पाहिजे त्यास सामाजिक निर्णय बनवू नये. खरंतर अविवाहित स्त्रिला पण जगात मानाने जगण्याचा अधिकार आहे. तिला एक स्त्री म्हणून, एक मनुष्य म्हणून जीवन जगायला मिळायला हवे. तिला पण भावना असतात, स्वच्छ आकाशात झेप घेण्याची आकांक्षा असते हे समाजाने जाणायला हवे. ती पशु–ढोर नाही हे समाजाला समजायला हवे. अविवाहित स्त्रिला खरोखरच समाजात आपले पाय रोवायचे असतील तर स्वः जागृतीनेच हे कार्य ती करु शकते.

तू शक्ती, तू स्फुर्ती
कर गं तू निर्धार
ज्ञानार्जन, अर्थार्जन कर
घे निर्णय विश्वासाने
होवू दे आत्मविश्वास हाच आधार

हे ध्येय अविवाहित स्त्रीने बाळगायला हवे. शिक्षणाची कास होवून स्वः प्रगती, अर्थाजन केले पाहिजे. आपले स्थान स्वतः समाजात बनवायला हवे. आजच्या स्त्री मध्ये प्रत्येक क्षमता, कुवत आहे. जे कार्य हाती घेतले ते जबाबदारीने व्यवस्थित करण्याचे कौशल्य, कामाची चिकाटी या गुणामुळेच समाज अविवाहित स्त्रिला मानाचे स्थान घ्यायला तयार नक्की होईल.

संदर्भग्रंथ सूची :

1 चव्हाण भरत विनायक, 'भारतीय सामाजिक समस्या', नाथ प्रकाशन, औरंगाबाद, 1991

2 तुळपुळे मालती, स्त्री मानसशास्त्र, महाराष्ट' विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ,नागपूर 1991

3 तोमर रामबिहारी सिंह, 'हिन्दु विवाह एंव परिवार की समस्याए' श्रीराम मेहरा एण्ड कम्पनी, आगरा

4 करस्तरवार रेखा, 'स्त्री चिंतन की चुनौतिया' राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2006

5 फरकांडे त्रिवेणी आणि गोंगे सुलभा, 'विवाह आणि कौंटुबिक संबंध', विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2003

6 तिवारी आर. व्ही.., 'भारतीय नारी, वर्तमान समस्यांए और भावी समाधान', ए. पी. एच. पब्लिकेशन कार्पोरेशन, नई दिल्ली

7 पंडित नलिनी, 'स्त्रियां आणि आर्थिक विकास', अर्थसंवाद, जाने–मार्च–1989 खंड13 अंक4

8 'अकेली स्त्री और समाज', 'गृहलक्ष्मी' साप्ताहिक, सिंगल वूमेन स्पेशल ;जाने. 2013

भंडारा जिल्हयातील शेतमजुरांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या

ज्ञानेश्वर हिवसे, संशोधक विद्यार्थी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. देशातील एकूण लोकसंख्येपैकी जवळपास 70 टक्के लोक कृषी आणि कृषीशी संलग्न व्यवसायावर आवलंबून आहे. भारतीय कृषी क्षेत्राशी संबंधित असणाऱ्या विविध समस्यामध्ये शेतमजूरांच्या समस्या ही एक प्रमुख समस्या आहे. शेती हा भारतातील प्रमुख व्यवसाय असल्यामुळे भारतात या व्यवसायात काम करणाऱ्या संख्या बरीच मोठी आहे. आज भारतातील श्रमशक्तीचा एक फार मोठा हिस्सा शेतीवर मंजूर म्हणून काम करीत आहे. देशाच्या लोकसंख्या वाढीबरोबरच सातत्याने मजुरांच्या संख्येत वाढ होत आहे. मालकांच्या समृध्दीसाठी नेहमीच अर्धपोट व उपाशी राहून रात्रदिवस काबाडकष्ट करणारा शेतमजूर वर्ग संख्येने जरी मोठा असला तरी या वर्गाच्या विकासासाठी सरकारने पुरेसे प्रयत्न केले नाहीत. हयामुळे शेतमजुराच्या रोजगाराची समस्या एक ज्वलंत व भयानक समस्या झाली आहे. नियोजन मंडळाने म्हटल्याप्रमाणे ''शेतमजुरांच्या समस्या ही एक भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेतील चिघळलेली जखम आहे.''

शेतमजुराचा अर्थ – प्रथम शेतमजुर चौकशी समितीच्या मतानुसार ''वर्षातील अर्ध्यापेक्षा जास्त दिवस दुसऱ्याच्या शेतीवर काम करणाऱ्या व्यक्तीला शेतमजुर असे म्हणतात.'' दुसऱ्या शेतमजूर चौकशी समितीनुसार ''शेतमजूर म्हणजे केवळ शेतमालाचे उत्पादन करणारी व्यक्ती नाही तर त्याशिवाय शेतीशी सबंधित असलेल्या पशूपालन, कुक्कुट पालन, दुग्धव्यवसाय, बागायत इ. व्यवसायामध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तीला सुध्दा शेतमजूर म्हणता येईल.

यावरुन केवळ शेतीत काम करणारे नव्हे तर शेतीशी संबंधित व्यवसायात काम करणाऱ्या व्यक्तीलाही शेतमजुरात समावेश होतो. शेतमजुर कोणाला म्हणता येईल ते याबाबतीत सांगितले आहे. 1. शेतमजुर हा आर्थिक मोबदला मिळणाच्या उद्देशाने दुसऱ्याच्या शेतजमिनीवर काम करतो. 2. तो ज्या शेतजमिनीवर काम करतो ती त्याच्या मालकीची नसते. 3. शेतीमध्ये करावयाच्या कामासंबंधीचे कोणतेही निर्णय घेण्याच्या त्याला अधिकार नसतो. 4. शेती व्यवसायातील कोणतीही जोखिम तो उचलत नाही. 5. कामाला मोबदला त्याला मजुरीच्या रुपाने मिळतो. कामाच्या रुपाने नाही. 6. मजुरी ही वस्तु किंवा रोख असू शकते.

भंडारा जिल्हा आणि शेतमजुराच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या :– भंडारा जिल्हयाचे क्षेत्रफळ 3717 चौ.कि.मी. असून राज्याच्या क्षेत्रफळ च्या 1.21 टक्के एवढा असून 2011 च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या 1200334 असून पुरुष 605520 तर स्त्रिया 594814 आहेत. तसेच ग्रामीण भागातील लोकांची संख्या 966503 असुन एकूण लोकसंख्येच्या 80.52 लोकसंख्या ग्रामीण भागात निवास करते. भंडारा जिल्हयातील लोकसंख्या मोठया प्रमाणात ग्रामीण भागात निवास करत असल्यामुळे त्याच्या प्रामुख्याने शेती आणि शेतीशी संलग्न व्यवसाय आहे. हया व्यवसायामध्ये शेतमजुराचा मोठया प्रमाणात समावेश आहे.

शेतमजुरांचे उद्योग गटनिहाय वर्गीकरण

जिल्हा भंडारा					संदर्भ वर्ष – 2011
तालुका	शेतकरी	शेतमजुर	वस्तु निर्माण सेवा दुसऱ्या व घरगुती काम	इतर काम करणारे	एकूण
तुमसर	18657	27678	2895	26655	75885
मोहाडी	15336	26903	1705	10924	54868
भंडारा	12779	25558	3006	48660	89703
साकोली	12029	22877	1325	9217	45448
लाखनी	8927	18986	1855	8422	38190
पवनी	5687	30860	908	9369	56824
लाखांदूर	17625	29871	587	4837	52920
एकूण	**101040**	**182433**	**12281**	**118084**	**413838**

वरील तालिकेचे निरीक्षण केले असता भंडारा जिल्हयातील 182433 शेतमजूर असून सर्वात कमी शेतमजूर लाखनी तालुक्यात असून सर्वात जास्त मजूर पवनी तालुक्यात आढळून येते. भंडारा जिल्हयात शेतमजूराची संख्या मोठी आहे. त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्या तीव्र आहेत. शेतमजुरांच्या समस्या हा एक घुमसणारा ज्वालामुखी केव्हाही जागृत होवून लाव्हा फेकु लागेल.

शेतमजुराचे प्रकार – अ) भुधारणेनुसार :–

1) भूमीधारी शेतमजुर :– ज्या शेतमजुराजवळ स्वतःच्या मालकीची थोडीफार जमीन आहे अशांना भुमीधारी शेतमजुर म्हणतात. स्वतःची जमीन इतकी कमी असते की, त्यावर वर्षभर काम करु शकत नाही. त्यामुळे कुटुंबाचे उदरनिर्वाहासाठी दुसऱ्याच्या शेतीवर शेतमजूर म्हणून काम करतात.

2) भूमीहीन शेतमजूर :– ज्या शेतमजुराजवळ स्वतःच्या मालकीची मुळीच जमीन नसते व उपजिवीकेसाठी नेहमी दुसऱ्याच्या शेतीवर काम करतात. अशा मजुरांना भूमिहीन शेतमजुर असे म्हणतात.

ब) करारानुसार

1) स्थायी शेतमजुर :– जेव्हा शेतमजूर हा जमीन मालकाकडे एक किंवा काही वर्षाच्या कराराने कामाला राहतात त्यांना स्थायी शेतमजूर असे म्हणतात. अशा मजुरांना कराराच्या कालावधी संपेपर्यंत मालकाकडे काम करावे लागते. म्हणजेच मध्यंतरी त्यांना काम सोडून जाता येत नाही.

2) अस्थायी शेतमजूर :– काही शेतमजूर रोज मजुरीवर कामावर लावले जातात. जितके दिवस मजुराकडनू काम करुन घ्यावयाचे तेवढे दिवस त्याला कामावर ठेवले जाते. काम संपले की, त्याला कामावरुन कमी केले जाते. अशा मजुराला प्रति दिवसाप्रमाणे दररोज किंवा काम संपल्यानंतर शेवटी मजुरीची रक्कम दिली जाते. हे शेतमजूर एका जमिन मालकाचे काम संपले की, दुसऱ्या जमीन मालकाकडे मजुरीच्या कामावर जाते. यांना अस्थायी मजूर म्हणतात.

शेतमजुराच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्या

भंडारा जिल्हयातील शेतमजुराच्या संदर्भात आर्थिक सामाजिक समस्या खालीलप्रमाणे.

1) बेकारी व अर्धबेकारी :– शेतमजुराची वाढती संख्या व शेतीमध्ये यांत्रिकीकरणाचा अवलंब यामुळे भारतीय शेतमजुरासमोर बेकारी व अर्धबेकारीची समस्या निर्माण झाली. बेकारी व अर्धबेकारी समस्येमुळे शेतमजुरांना वर्षातून काही दिवस काम मिळते तर काही मजुरांना वर्षभर बेकार रहावे लागते. दुसऱ्या शेतमजुर चौकशी समितीच्या अहवालानुसार 1956–1957 मध्ये पुरुशाा वर्षभरातून फक्त 197 दिवस व स्त्रीला 134 दिवस काम मिळते. बाकी दिवस बेकारीत काढावे लागते.

2) ग्रामीण कुटीर उद्योगांचा ऱ्हास :– ब्रिटीश आगमनापूर्वी भारतात अनेक ग्रामीण व कुटीर उद्योग होते. शेतीमध्ये कोणतेही काम नसले की ग्रामीण भागातील शेतमूर या उद्योगात काम करीत असत. परंतु ब्रिटीश आगमनानंतर कुटीर उद्योगाचा ऱ्हास झाला. त्यामुळे शेतात काम नसेल तर शेतमजुरांना बेकार रहावे लागते.

3) निरक्षरता व अज्ञान :– भारतातील बहूसंख्य शेतमजूर अशिक्षित आणि अज्ञानी आहेत. त्यांना श्रमविषयक कायद्याची माहिती नसते. त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव नसते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील जमिनदार, सावकार, दुकानदार त्यांचे शोषण करतात.

4) अल्प मजुरी :– भातरतील शेतमजुरांना मिळणारी मजुरी अत्यंत कमी आहे. हया अल्प मजुरीमुळे शेतमजुराना आपल्या आवश्यक गरजा सुध्दा भागविता येत नाही.

5) अयोग्य निवासी व्यवस्था :– बहूसंख्य शेतमजूर गवताच्या किंवा मातीच्या झोपडीत राहतात या झोपडया लहान असतात की, शेतमजुरांना त्यात पाय पसरवून झोपणेही कठीण जाते. झोपडीला एकच दार असते. खिडकी नसतेच. झोपडीतील ओलसरपणा, कोंदट हवा, सूर्यप्रकाशाचा अभाव यामुळे आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात.

संशोधनाचा उददेश :–

प्रस्तुत संशोधनात खालील उद्देश लक्षात घेवून संशोधन केले आहे. 1) भंडारा जिल्हयातील शेतमजुरांच्या आर्थिक समस्याच्या प्रभावाचे अध्ययन करणे. 2) भंडारा जिहयातील शेतमजुराच्या सामाजिक समस्याचे प्रभावाचे अध्ययन करणे.

गृहितकृत्ये :–

1) भंडारा जिल्हयातील शेतमजुराची आर्थिक व सामाजिक स्थिती खालावलेली आहे.

2) शेतमजूर हे दारिद्रयात जीवन जगातात.

3) शेतमजुरांच्या उत्पन्नातील विषमता तपासणे.

अध्ययन पध्दती :– प्रस्तुत लघुशोध निबंधात भंडारा जिल्हयातील शेतमजुरांची संख्या 182433 आहे. या संमग्रातूनच 40 नमून्याची निवड पध्दती व स्तरीत यादुच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला.

प्रस्तुत अध्ययनासाठी तथ्य संकलन करताना तथ्य संकलनाच्या प्राथमिक व द्वितीयक तथ्य संकलन साधनाचा उपयोग केला. प्राथमिक तथ्य संकलनामध्ये मुख्यतः निरीक्षण, मुलाखत अनुसूचीचा वापर करुन शेतमजुराच्या आर्थिक सामाजिक समस्याचा उहापोह करुन त्याचे मत घेण्याचा प्रयत्न केला. द्वितीयक तथ्यामध्ये शेतमजूरावर झालेले अध्ययन, मासिके, वर्तमानपत्रे, शासकिय आकडेवारी विविध ग्रंथ इ. वापर करण्यात आला.

अध्ययनाचे प्रमुख निष्कर्ष :– 1) प्रस्तुत लघुशोध निबंध भंडारा जिल्हयातील शेतमजुराच्या पुरुष प्रधान कुटुंब, प्रणाली असून स्त्रीला समाजात दुय्यम स्थान आहे. तिला चुल आणि मुल यात चाकोरीबध्द करण्यात आले. 2) प्रस्तुत अध्ययनात शेतमजुरांना मिळणारी मजुरी अल्प असल्यामुळे त्याच्या जीवनावश्यक गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य या सुध्दा पूर्ण होत नाही. त्यामुळे कुपोषण होते. 3) शेतमजुर हा मालकाच्या 24 तासांचा नोकर समजला जातो. त्याला केव्हाही कामावर पाठविले जाते. म्हणून शेतमजुराने दिवसभरात मालकाकडे किती तास काम करावे. याचे नियम घालून द्यावे. 4) बहुसंख्य शेतमजूर सावकार, जमिनदारांच्या कर्जाखाली दबलेले आहेत. सावकाराच्या कर्जावरील व्याजाचा दर इतका भरमसाठ असतो की, शेतमजुराने कितीही प्रयत्न केले, तरी सावकाराच्या कर्जाचे ओझे कमी होत नाही. परिणामतः शेतमजुराला कर्जाच्या परतफेडीसाठी स्वतः जवळचे मौल्यवान दागिणे किंवा जमिनीचा तुकडा गहाण ठेवावा लागतो. त्यामुळे सावकाराच्या पाशातून शेतमजुरांची सुटका करण्यासाठी त्यांना स्वस्त दराने कर्ज पुरवठा करावा. 5) शेतमजुरांचा भार कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागातील शेतमजुरांना लघुउद्योग संबंधीचे प्रशिक्षण देण्यात यावे व त्यांना लघुउद्योगाची स्थापना करण्यासाठी सरकारने स्वस्त दराने कर्ज पुरवठा करावा. 6) भंडारा जिल्हयातील शेतमजुरांचा हक्क व अधिकार मिळवून देण्याकरीता त्यांची संघटना तयार करणे आवश्यक आहे. देशामध्ये काही श्रमिक संघटना व राजकिय पक्ष शेतमजुराची संघटना स्थापन करण्यास पुढाकार घेत आहे. परंतु यात शेतमजुरांच्या हितापेक्षा त्यांचा राजकिय स्वार्थ दडलेला असतो. म्हणून शेतमजुरांनी तयार केलेली व शेतमजुरांच्या हितासाठी झटणारी शेतमजुरांची स्वतंत्र संघटना तयार करण्यात यावी. 7) भंडारा जिल्हयातील शेती ही मुख्यतः मान्सुनच्या पावसावर अवलंबून असल्यामुळे शेतमजुरांना पाऊस व्यवस्थित आला तर रोजगार मिळतो. अन्यथा त्यांच्यावर बेरोजगार राहण्याची वेळ येते.

संदर्भ सूची

1 आगलावे प्रदीप, सामाजिक संशोधन, पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर 2007

2 रुद्र व दत्त भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चंद एड क. ली. दिल्ली, 23 संस्करण 2001

3 मिश्र डॉ. जयप्रकाश, कृषी अर्थशास्त्र, साहित्य भवन, पब्लिकेशन, आगरा

4 मयूर डॅबी, कृषी अर्थशास्त्र, अर्जुन पब्लिकेशन हाऊस, मुंबई

5 भंडारा जिल्हा सांख्याकी कार्यालय, भंडारा.

भंडारा जिल्हयातील उपयोजनाचे बदलते स्वरुप एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा.गणेश मोतीराम कापसे भूगोल विभाग प्रमुख, स्व.नि. पा. वाघाये कला महाविद्यालय लाखनी, जि. भंडारा.

प्रस्तावना :– मानवाच्या ज्या तीन मुलभूत गरजा आहेत त्या म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा या तिन्ही गरजांच्या भूमीषी संबंध आहे. मानव त्याच्या गरजेनुसार भूमीचा उपयोग करीत असतो. ज्या प्रकारची गरज असेल त्या पध्दतीने उपयोजन केले जाते. म्हणजेच भूमी उपयोजन ही भूमी, हवा, पाणी व मानव या चार घटकांच्या कार्यातून निर्माण होते.

भूमी उपयोजन हे स्थल काल सापेक्षा असते. म्हणजेच भूमी उपयोजन हे स्थलानुसार व काळानुसार बदलत असते. भंडारा जिल्हयातील 2000–2001 मये जंगल व्याप्त क्षेत्र 64558 हे. एवढे होते. तर 2010–2011 मध्ये हे क्षेत्र 41499 हे. एवढे होते. म्हणजेच 10 वर्षाने ते 23059 हे. एवढे कमी झालेले दिसून येते. भंडारा जिल्हयातील कृषी लागवडीखालील एकूण निव्वळ क्षेत्र 10 वर्षात 80230 हे. ने वाढलले आढळून येते. याचाच अर्थ आज या भूमीवर वस्ती निर्माण झाली असेल किंवा अन्य एखादया कार्यासाठी त्या भूमीचा उपयोग केल्या जात असेल. एकंदरीत मानवाच्या गरजानुसार भूमीचा उपयोगात बदल होत असतो.

"Land us means surface utilization of all developed and vacant land for a specific point of all given time and space." – (T.W. Freeman)

T.W. Freeman यांच्या मते, ''विशिष्ट क्षेत्रात विशिष्ट केलेला विशिष्ट ठिकाणी विकसीत भूमीचा केला गेलेला वापर म्हणजे भूमी उपयोजन होय''.

अभ्यास क्षेत्रः– प्रस्तूत शोध कार्यासाठी भंडारा जिल्हयातील भूमी उपयोजन हे अभ्यास क्षेत्र निवडले आहे. भंडारा जिल्हा महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर व पुर्व भागात असून त्याचा अक्षांषिय विस्तार $20^{0}39$ ते $21^{0}38$ उत्तर आणि रेखांषिय विस्तार $79^{0}27$ ते $80^{0}42$ पूर्व आहे. या जिल्हयाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 3717 चारै. किमी असुन हे क्षेत्र राज्यात 1.21 टक्के आहे.

जिल्हयाच्या उत्तर सिमेस लागुन मध्यप्रदेशातील शिवणी जिल्हा, दक्षिणेस चंद्रपूर, पुर्वेस गोंदिया, पश्चिमेस नागपूर जिल्हा आहे. वैनगंगा नदी ही प्रमुख असून तिच्या प्रवाहातील जिल्हयातील लांबी 220 कि.मी. आहे. उत्तरे कडील भाग डोंगराळ असून त्यात आंबागडचे डोंगर, तसेच चांदपूर, गायमुख, अंबागड टेकडयाही आहेत. जिल्हयातील हवामान उष्ण व विषम पानझडी स्वरुपाचे आहेत. तसेच हा जिल्हा तलावाचा जिल्हा म्हणून ओळखला जातो.

अध्ययनाची उदिद्ष्टे :– 1) भंडारा जिल्हयातील बदलत्या कृषी भूमी उपयोगाचे अध्ययन करणे. व 2) जिल्हयाच्या विविध क्षेत्रातील भूमी उपयोजन स्पष्ट करणे.

अभ्यास पध्दती व माहिती संकलन :– हा अभ्यास प्रामुख्याने द्वितीय स्त्रोतावर आधारीत आहे. यासाठीजिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन 2006–07 व 2013–14 यामधून आकडेवारी घेतली आहे व भंडारा जिल्हयातील भूमी उपयोजनाच्या बदलत्या स्वरुपाचे तुलनात्मक अभ्यास केलेले आहे.

भंडारा जिल्हयातील सर्वसामान्य भूमी उपयोजन :– भंडारा जिहयात जमिनीचे दोन उपयोग प्रामुख्याने दिसतात. ते म्हणजे जंगलाखालील क्षेत्र व लागवडी खालील निव्वळ क्षेत्र याचेच प्रमाण अधिक दिसते. मात्र काही उर्वरीत भागाचा उपयोग फारच कमी दिसून येतो. सारणी क्र. 1.1 मध्ये बघता भंडारा जिल्हाचे सर्वसामान्य भूमी उपयोजन 2000–2011 करीता दिलेले आहे.

सारणी क्र. 1

भंडारा जिल्हयाचे सर्वसामान्य भूमी उपयोजन 2000–01 ते 2010–11

अ. क.	भूमी उपयोजन	क्षेत्र / हेक्टर 2000–2001	टक्केवारी	क्षेत्र / हेक्टर 2010–2011	टक्केवारी
1.	जंगलव्याप्त क्षेत्र	64558	18.88	41499	11.17
2.	शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	47513	13.89	42316	11.39
3.	पडीत जमीनीव्यतिरीक्त लागवड क्षेत्र न केलेली जमीन	37444	10.95	22964	6.18
4.	पडीत जमीन क्षेत्र	21162	6.19	13321	3.58
5.	लागवडी खालील एकूण निव्वळ क्षेत्र	171335	50.09	251565	67.69
6.	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	342012	100.00	371665	100.00
आधार : आर्थिक व सामाजिक समालोचन भंडारा जिल्हा 2006–07 व 2013–14					

अ) जंगल व्याप्त क्षेत्र :– भंडारा जिल्हयात 2000–2001 ला 64558 हेक्टर जंगलाचा विस्तार होता. जंगलाचे एकूण क्षेत्रफळ भौगोलिक क्षेत्रापैकी 18.88 टक्के 2010–2011 मध्ये 11.17 टक्के एवढे होते. म्हणजेच दहा वर्षाच्या कालावधीत जिल्हयात जंगलाचे प्रमाण जवळ जवळ 7 टक्यांनी कमी झाले. पर्यावरणीय संतुलनाच्या दृष्टीकोणातून जंगलाचे क्षेत्र अतिषय कमी आहे. तसेच जिल्हयामध्ये या जंगलाचे वितरण ही सर्वत्र सारख्या प्रमाणात नाही. साकोली, लाखनी व लाखांदूर या तालुक्यात जास्त प्रमाणात जंगल आढळून येतो. तर इतर तालुक्यात मात्र अल्प प्रमाणात जंगल आढळून येतो.

ब) शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र :– या मध्ये जिल्हयातील वाहतुकीचे रस्ते, रेल्वेमार्ग, कारखाने , शहरी ग्रामीण वसाहती इतर व्यवसाया खालील जमीनाचा समावेष करण्यात आलेला आहे. हे क्षेत्र षेतीला उपलब्ध नाही. नतर दहा वर्षात त्यामध्ये थोडी घट झालेली आढळून येते. म्हणजेच त्याचे क्षेत्र 11.39 टक्के एवढे आढळून येते.

क) एकूण पडीत क्षेत्र :– यामध्ये चालु पडीत व कायम पडीत अषा दोन क्षेत्राचा समावेष यात केलेला आहे. पडीत क्षेत्र 2000–2001 ला एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी 21162 हेक्टर म्हणजेच 6.19 टक्के होते. पुढील दहा वर्षात त्यात घट झालेली आढळून येते. हे क्षेत्र जवळ जवळ 3 टक्केने कमी झालेले आढळून येते. म्हणजेच 2010–2011 मध्ये ते 3.58 एवढे कमी झाले. याचे कारण म्हणजेच जलसिंचनाच्या सोयी उपलब्ध झाल्यामुळे शेती लागवडी खालील आणण्यात आली आहे.

ड) लागवडी लायक नसलेले क्षेत्र :– भंडारा जिल्हयातील जी जमीन कुरणाखाली आहे व त्या जमिनीत शेती करणे संभव नाही अषा क्षेत्राचा समावेष यात करण्यात येतो. जिल्हयात 2000–2001 ला एकूण क्षेत्रापैकी 10.95 टक्के क्षेत्र होते. तर 2010–2011 यामध्ये 6.18 टक्के एवढे आढळून येते. एकंदर या क्षेत्रामध्ये मागील दहा वर्षात घट झालेली आढळून येते. याचेही कारण म्हणजे जिल्हयात जलसिंचनाच्या सोयी व वैनगंगा ही बारमाही नदी असल्यामुळे हे क्षेत्र कमी झाले आहे. व लागवडी खालील क्षेत्र वाढलेले दिसून येत आहे.

इ) एकूण लागवडी खालील क्षेत्र :– लागवडी खालील क्षेत्रफळाचा तात्पर्य असा आहे. की, हे कृषीचे वास्तविक क्षेत्रफळ असून त्यामध्ये पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. व दुबार पेरणी ही केली जाते. म्हणजेच एकापेक्षा जास्त वेळ त्याच जमिनीत पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. परंतू क्षेत्रफळ सांगतांना एकाच वेळा मोजल्या जाते. 2000–01 ला जिल्हयात एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी 171335 हेक्टर क्षेत्र म्हणजेच 50.09 टक्के क्षेत्र एकूण लागवडी खालील होते. पुढील दहा वर्षात म्हणजेच 2011 ला यामध्ये जवळ जवळ 17 टक्के ने वाढझालेली आढळून येते. 2010–11 मध्ये 251565 हेक्टर हे क्षेत्र एकूण लागवडी खालील होते आणि ते एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळाच्या 67.68 टक्के आहे.

अशाप्रकारे जिल्हयातील भूमी उपयोगाचे अध्ययन केल्यानंतर असे लक्षात येते की, भूमी उपयोजन दहा वर्षाच्या कालावधीत थोडा फार बदललेला आहे.

सारणी क्र. 2

चंद्रपूर जिल्हयातील 2000–01 व 2010–11 वर्षातील भूमी उपनयोजनातील बदल

अ. क.	भूमी उपयोजन	वर्ष 2000–2001	वर्ष 2010–11	भूमी उपयोगाचे बदलते स्वरूप
1.	जंगलव्याप्त क्षेत्र	64558	41499	23059
2.	शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र	47513	42316	5197
3.	पडीत जमीनी व्यतिरीक्त लागवड क्षेत्र न केलेली जमीन	37444	22964	14480
4.	पडीत जमीन क्षेत्र	21162	13321	7841
5.	लागवडी खालील एकूण निव्वळ क्षेत्र	171335	251565	80230
6.	एकूण भौगोलिक क्षेत्र	342012	371665	
आधार आर्थिक व सामाजिक समालोचन भंडारा जिल्हा 2006–07 व 2013–14				

वरील सारणी क्र.1.2 चे अवलोकन करता असे आढळून येते की, वर्ष 2000–01 व 2010–11 या दहा वर्षाच्या कालावधीत जंगलव्याप्त क्षेत्र 23059 , लागवड न केलेली जमिन 14480 हेक्टरेने आणि पडीत जमीन क्षेत्र 7841 हेक्टरने कमी झालेली आढळून येते. तर लागवडी खालील एकूण जमीनीच्या क्षेत्रात 80230 हेक्टरने वाढझालेली आहे. कारण जिल्हयात वैनगंगा व चुलबंद

नदयांचे खोरे व सिंचनाच्या पुरेषा सोयीमुळे लागवडी खालील क्षेत्र 2001 च्या तुलनेने वाढलेले दिसून येते.

निष्कर्ष :– मानव आपल्या गरजेनुसार भूमीचा उपयोग करत असतो. ज्या प्रकारची गरज असेल त्या पध्दतीने भूमी उपयोजन केले जाते. भूमी उपयोजन हे स्थलानुसार व काळानुसार बदलत जातो. भंडारा जिल्हयात जमीनीचे दोन उपयोग प्रामुख्याने दिसतात ते म्हणजे जंगलाखालील क्षेत्र व जास्तीत जास्त प्रमाणात लागवडी खालील क्षेत्र याचेच प्रमाण अधिक असते.

1) भंडारा जिल्हयाचे एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळ 342012 हेक्टर आहे. 2010–11 ला एकूण भौगोलिक क्षेत्रफळापैकी 67.68 टक्के क्षेत्र लागवडी खाली होते. म्हणजेच फक्त 30 ते 35 टक्केच क्षेत्र शेतीच्या वापरात नाही. 2) भंडारा जिल्हयात 2000–01 ला 64558 हेक्टरमध्ये जंगलाचा विस्तार होता. परंतू 2010–11 मध्ये हे प्रमाण 7 टक्यांनी कमी झाले. व पडीत जमीन क्षेत्र शेतीला उपलब्ध नसलेले क्षेत्र (कुराणा खालील क्षेत्र) सुध्दा 3 ते 4 टक्यांनी कमी झालेले आढळून येतो. 3) 2000–01 व 2010–11 या दहा वर्षाच्या कालावधीत फक्त लागवडी खालील एकूण जमिनीच्या क्षेत्रात 17 टक्यांनी वाढझाली आहे. म्हणजेच 2000–01 मध्ये 171335 हेक्टर होती तर 2010–11 मध्ये 251565 हेक्टर ऐवढी झालेली आहे. व इतर सर्व क्षेत्रात घट झालेली दिसून येते. याचे कारण म्हणजे जिल्हयातील वाढते सिंचन स्त्रोत होय.

संदर्भ ग्रंथः–

1 भंडारा जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, 2006–07 ते 2013–14
2 भारतीय जनगणना पुस्तीका – जि. भंडारा 2001 व 2011
3 कृषी भूगोल – डॉ. एस. आर. कमलेष, वसुंधरा प्रकाशन गोरखपूर 1996
4 कृषी भूगोल – डॉ. सुरेश फुले, विद्याभारती प्रकाशन सातारा

तंटामुक्त गाव मोहिमेमध्ये गोंदिया जिल्हयाची विशेष भुमिका

प्रा. राजकुमार किसन भगत, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, राजीव गांधी महाविद्यालय, सडक/अर्जुनी, जि. गोंदिया

प्रस्तावना :– महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहीमेमध्ये गोंदिया जिल्हयाची भुमीका विशेष महत्वपूर्ण राहीली आहे. गोंदिया जिल्हयाने तंटामुक्त गाव मोहीमेमध्ये भाग घेवून एक आदर्श निर्माण केला. त्यामुळे इतरही जिल्हयांनी गोंदिया जिल्हयाची प्रेरणा घेतली. 15 ऑगस्ट 2007 पासून महात्मा गांधी तंटामुक्त अभियान सुरु करण्यात आले तेव्हापासून गोंदिया जिल्हयांनी सक्रिय सहभाग घेतला असून महाराष्ट्रातील 36 जिल्हयापैकी तंटामुक्त जिल्हा होण्यामध्ये गोंदिया जिल्हयाला पहीला तंटामुक्त जिल्हा म्हणून मान मिळाला.

गोंदिया जिल्हयात 556 ग्राम पंचायती असून संपूर्ण ग्राम पंचायती तंटामुक्त झाल्या आहेत.

वर्ष	तंटामुक्त झालेल्या ग्रामपंचायतची संख्या
2007 – 08	56
2008 – 09	262
2009 – 10	205
2010 – 11	33
एकूण ग्रा. पं.	556

अशा चार वर्षातच संपूर्ण जिल्हा तंटामुक्त झाल्यामुळे महाराष्ट्र शासनाकडून 14 कोटी 7 लाख 25 हजार रुपये पुरस्कार रक्कम प्राप्त झाली आहे. गोंदिया जिल्हयातील 114 नक्षलग्रस्त गावे तंटामुक्त झाली असून जिल्हयातील 62 गावांना विशेष पुरस्काराणे सन्मानित करण्यात आले आहे. म. गांधी तंटामुक्त गाव मोहीमेमुळे 5 वर्षांत जिल्हयातील 30 सप्टेंबर पर्यंत 44 हजार 274 तंटे समोपचाराने यशस्वीरित्या सोडविले. यात फौजदारी तंटे 43 हजार 148 दिवानी तंटे 883 महसूली तंटे 191 सामोपचाराने तडजोड करण्यात जिल्हयातील 556 ग्रामपंचायतींना यश आले आहे.

लोकचळवळीतून सुटले 45 हजार 978 तंटे :– गोंदिया जिल्हयासाठी म. गांधी तंटामुक्त गाव मोहीम एक वरदान ठरली. क्षुल्लक कारणावरुन उदभवलेले तंटे विक्राळ रुप घेवून ते वाद षिगेला जाते. यात प्राणहानी, वित्तहाणी, पैषाची नासाडी व वेळेचा उपव्यय होतो. हे सर्व टाळण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 15 ऑगस्ट 2007 पासून राज्यात महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहीम अमलात आनली. या मोहीमेमुळे गोंदिया जिल्हयातील 556 तंटामुक्त समित्यांनी 68 हजार 861 तंटे आपल्या नोंदवहीत दाखल करुन त्यातील 45 हजार 978 तंटे दोन्ही पक्षांच्या समन्वयातून सोडविले.

गोंदिया जिल्हयातील 556 तंटामुक्त समित्यांनी दिवानी स्वरुपाचे 1683 तंटे दाखल केले. यातील 880 तंटे सामोपचारातून सोडविण्यात आले. महसूलीचे 215 तंटे दाखल केले. त्यातील 191 तंटे सामोपचाराने सोडविले. फौजदारी स्वरुपाचे 66 हजार 888 तंटे दाखल करण्यात आले यातील 44 हजार 835 तंटे समोपचाराने सोडविण्यात आले. इतर स्वरुपाचे 75 तंटे दाखल करण्यात आले. यातील 72 तंटे समोपचाराने सोडविण्यात आले. दिवानी म्हसूली, फौजदारी व इतर स्वरुपाची 68 हजार 861 तंटे दाखल करण्यात आले. यातील 45 हजार 978 तंटे समोपचाराने तंटामुक्त गाव समीतीने लोकचळवळीतुन सोडविले तंटामुक्त गाव समीत्यांनी जिल्हास्तरावर दाखल करुन त्यातील सोडविलेल्या तंटयाची टक्केवारी 66.76 आहे. तंटामुक्त गाव मोहीम फक्त पुरस्कारापुरतीच न राबविता या मोहीमेला लोकचळवळीचे स्वरुप प्राप्त झाले. गावातील जनता म. गांधी तंटामुक्त गाव मोहीमेला एक लोकचळवळ म्हणून बघत आहे.

गोंदिया जिल्हयातील 114 ही नक्षलग्रस्त गावे तंटामुक्त :– गोंदिया जिल्हयाने महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहीमेत राज्यात भरारी मारली जिल्हयातील 114 नक्षलग्रस्त गावे अवघ्या चार वर्षांत तंटामुक्त झाली गावे विकासाच्या मार्गावर जात असतांना नक्षलवादयांनी गावकऱ्यांना तंटामुक्त गाव मोहीमेचे राजेनामे देण्यास सांगण्यात आले होते. ज्या गावात शासनाच्या योजनांचा थारा नव्हता त्या गावात तंटामुक्त गाव मोहीमेला गावकऱ्यांनी हिरीरिने राबविले ही चळवळ उभी राहीलेल्या तंटामुक्त मोहीमेला नक्षलवादयांनी टार्गेट केले.

या मोहीमेने गावागावात लोकचळवळ उभी झाली ही मोहीम सुरु होण्यापूर्वी नक्षलग्रस्त गावात शासकिय योजना राबविण्यात नागरीकामध्ये उदासिनता होती मात्र तंटामुक्त मोहीमेत लोकसहभाग असल्याने गावातील नागरिक या मोहीमेशी जुळले. नक्षलग्रस्त गावात पोलीसांसी बोलण्यास आदीवासी तयार नव्हते त्या गावात या तंटामुक्त मोहीमेमुळे आदीवासी जनता व पोलीस यांच्यातील दुरावा कमी करुन त्यांची मने जोडली. नक्षलमोहीमेची माहीती पोलीसांना गावकऱ्यांच्या माध्यमातून मिळण्यास या मोहीमेची बरिच मदत झाली. त्यामुळे नक्षवादी कारवायांवर

नियत्रंण मिळविता आले याचाच परीणाम म्हणून नक्षलवादयांनी सरपंच ग्रा.पं. सदस्य तंटामुक्त अध्यक्ष व सदस्यांनी राजीनामे दयावे असे आदेष सोडल्यामुळे घाबरुन जावून जीवाच्या भितीने गोंदिया, गडचिरोली जिल्हयातील स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या लोकप्रतीनिधींनी राजीनामे दिले. सन 2012 मध्ये गडचिरोली जिल्हयात नक्षलवादयांच्या दबावामुळे 3 एप्रिल 2012 पासून एटापल्ली, भामरागड, अहेरी, कोरची, कुरखेडा अषा अनेक ठिकाणच्या स्थानीक स्वराज्य संस्थेतील 331 लोक प्रतीनिधींनी राजीनामे दिले होते, परंतु तंटामुक्त गाव समितीचा उद्देष गावात राजकारण करणे नसुन गाव पातळीवर प्रलंबित असणारे तंटे व त्या तंटयांवर होणारा न्यायालयीन खर्च तसेच आपले काम सोडून न्यायालयात व पोलीस स्टेषनला वारंवार जाणे–येणे हे त्यांना समजून आल्यामुळे त्यांनी गाव तंटामुक्त करणे हा उद्देष असल्यामुळे या सर्वाची बचत होवून गावाला मिळालेल्या पुरस्कार रक्कमेचा उपयोग गावातील विकास कामाला होवू शकतो याची जानीव झाल्यामुळे महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव समितीच्या अध्यक्ष व सदस्यांवर नक्षलवाद्यांनी दबाव आनला नाही.गोंदिया जिल्हयातील 114 नक्षलग्रस्त गावानी तंटामुक्त गाव मोहीम राबवून आपले गाव तंटामुक्त केले आणी लाखो रुपयाची बक्षीसे घेवून गावाच्या विकासाला चालना दिली.

गोंदिया जिल्हयातील 16 पोलीस स्टेशनची कामगीरी :— महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहीम राबविण्या जिल्हयातील 556 समित्यांनी उल्लेखनिय कामगिरी तर केलीच परंतु या समीत्यांना खरी मदत करणाऱ्या गोंदिया जिल्हयातील 16 पोलीस स्टेषनला विसरता येणार नाही या पोलीस स्टेषनच्या सहकार्यांनी गोंदिया जिल्हा शंभर टक्के तंटामुक्त होणारा महाराष्ट्रातला प्रथम जिल्हा म्हणून प्रसिध्दीला प्राप्त ठरला तो पोलीस विभागाने चांगल्या दिलेल्या योगदानामुळेच.

डिसेंबर 2014 या एका महीण्यात तंटामुक्त समीत्यांनी 16 पोलीस स्टेषन अंतर्गत असलेल्या तंटामुक्त समीत्यांनी 164 तंटे दखलपात्र तर 510 तंटे अदखलपात्र दाखल केले होते. गोंदिया जिल्हा फक्त नुसता पुरस्कार मिळण्यापर्यंतच कायम राहीला नाही तर पुरस्कारा नंतरही तंटे सोडविण्याची मोहीम सुरुच राहीली. डिसेंबर 2014 या महीण्यात गोंदिया शहर पोलीस ठाण्याअंतर्गत असलेल्या तंटामुक्त समित्यांनी दखलपात्र स्वरुपाचे 2 तंटे तर अदखलपात्र स्वरुपाचे 8 तंटे, गोंदिया ग्रामीण पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 10 तर अदखलपात्र 44 तंटे, रावनवाडी पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 17 तर अदखलपात्र 49 तंटे, रामनगर पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 2 तर अदखलपात्र 11 तंटे, आमगांव पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 12 तर अदखलपात्र 39, सालेकसा पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 12 तर अदखलपात्र 68 तंटे, गोरेगांव पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 11 तर अदखलपात्र 31 तंटे, तिरोडा पोलीस स्टेषन अंतर्गत दखलपात्र 36 तर अदखलपात्र 63 तंटे, गंगाझरी पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 10 तर अदखलपात्र 28 तंटे, दवनीवाडा पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 5 तर अदखलपात्र 44 तंटे, देवरी पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 8 तर अदखलपात्र 26 तंटे, चिचगड पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 1 तर अदखलपात्र 4 तंटे, डुग्गीपार पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 22 तर अदखलपात्र 26 तंटे, अर्जुनी / मोरगांव पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 13 तर अदखलपात्र 47 तंटे, नवेगांवबांध पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 2 तर अदखलपात्र 12 तंटे, केषोरी पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 1 तर अदखलपात्र 10 तंटे दाखल करण्यात आले. असे 16 पोलीस ठाण्याअंतर्गत दखलपात्र 164 व अदखलपात्र 510 तंटे समोपचाराने सोडविण्यात आल्यामुळे जिल्हयात शांतता नांदू लागली आहे.

गोंदिया जिल्हयात 519 गावात 'एक गाव एक गणपती' :— गणेशोत्सवादरम्यान होणारे वाद, मिरवणुकीत डॉन्स करण्याच्या कारणावरुन उदभवलेले शुल्लक गुन्हे गंभीर गुन्हयात परिवर्तीत होतात. यातून गावाची शांतता धोक्यात येते. ही शांतता अबाधीत राहण्यासाठी महात्मा गांधी तंटामुक्त समितीच्या पुढाकाराणे 'एक गाव एक गणपतीची' संकल्पना राबविण्यात येत आहे. गोंदिया जिल्हयात यावर्षी 556 पैकी 519 गावात ही योजना राबविली जात आहे. 29 ऑगस्ट रोजी महाराष्ट्राचे लाडके दैवत असलेल्या गणरायाचे आगमन झाले. तेव्हा गोंदिया जिल्हयात 519 गावात 'एक गाव एक गणपती' ची संकल्पना राबविण्यात आली. ही संकल्पना जिल्हयाच्या प्रत्येक पोलीस ठाण्याअंतर्गत आली. आमगांव तालुक्यात 57 गावात 'एक गाव एक गणपती' सालेकसा तालुक्याच्या 57, गोंदियाच्या शहर पोलीस ठाण्याच्या हद्दीतील 3 गावात, रामनगर पोलीस ठाण्याच्या हद्दीतील 2 गावात, गोंदिया ग्रामीण पोलीस ठाण्याच्या हद्दीतील 27 गावामध्ये, रावनवाडी पोलीस ठाण्याच्या 36 गावात, एक गाव एक गणपती, गोरेगांव पोलीस ठाण्याच्या 36 गावात, तिरोडा तालुक्याच्या 50 गावात, गंगाझरी पोलीस

ठाण्याच्या 23 गावात, दवनीवाडा पोलीस स्टेषनच्या 19 गावात, डुग्गीपार पोलीस स्टेषनच्या अंतर्गत येणाऱ्या 58 गावात, देवरी पोलीस ठाण्याच्या अंतर्गत येणाऱ्या गावामध्ये 36 गावात एक गाव एक गणपती, चिचगड पोलीस ठाण्याच्या अंतर्गत 49 गावात. मोरगांव/अर्जुनी च्या तालुक्यात 36 गावात, केषोरी पोलीस ठाण्याच्या अंतर्गत 23 गावात, नवेगांवबांध पोलीस ठाण्याअंतर्गत येणाऱ्या 15 गावात 'एक गाव एक गणपती' उत्सव साजरा केला आहे. अषाप्रकारे गोंदिया जिल्हयात म. गांधी तंटामुक्त गाव समितीच्या पुढाकाराने 519 'एक गाव एक गणपती' ही अभिनव योजना सुरु झाली.

तंटामुक्त मोहीम सुरु होणयापूर्वी सडक/अर्जुनी येथे गणेष मुर्ती विसर्जनादरम्यान निघालेल्या मिरवनूकीमध्ये हिंदू मुस्लिम यांच्यात नेहमीच वाद होत होता 12 डिसेंबर 2000 मध्ये मिरवनूकी दरम्यान धर्मिक वाद झाला होता. डुग्गीपार पोलीस ठाण्याअंतर्गत अनेक लोकांवर गुन्हे दाखल करण्यात आले. हिंदू व मुस्लीम यांच्यातील वाद व गणपती विर्सजन मिरवणूक पाहण्यासाठी परिसरातीलही लोक यायला लागले मात्र तंटामुक्त गाव समितीने दंगलीचे हे धगधगते गाव ही शांत केले.

तंटामुक्त समितीकडून विकासाची वाटचाल :– महाराष्ट्रामध्ये सर्वप्रथम गोंदिया जिल्हा तंटामुक्त झाल्यामुळे जिल्हयातील 556 ग्रामपंचातींना शासनाकडून लोकसंख्येच्या आधारावर 14 कोटी 7 लाख 25 हजार रूपये पुरस्कार स्वरूपात प्राप्त झाले. ही पुरस्कार रक्कम ग्रामसभेच्या मंजूरी नंतरच काही निकषांच्या आधारावर व ठरवून दिलेल्या कामाकरिता खर्च करावे अशी नियमावली ठरवून देण्यात आली. या अटीमध्ये शासनाचा विकासात्मक आराखडा तयार करून दिला होता.

पुरस्कार रक्कम खर्च करतांना काही बाबींना प्राधान्य देण्यात यावे असे ठरविण्यात आले, त्यामध्ये उत्कृष्ठ काम करणारे विद्यार्थी व महिला, बि.पी.एल कुटूंबातील शिक्षण घेणारे विद्यार्थी. मुलींना जन्म देणाऱ्या माता स्वतःला व्यसन मुक्त केलेले व्यक्ती, बचत गटातील काम करणाऱ्या उत्कृष्ठ महिला गावाच्या परिक्षेत्रातील पर्यावरण व जलसंधारण गावात सौरउर्जेचे दिवे, पशुधनाचे लसीकरण बी–बियानांची निर्मिती, वनांचे संरक्षण ग्राम सुरक्षा दल, वाचनालयाचा विकास, गावातील अनिष्ठ प्रथा, परंपरा आणि अंधश्रध्दा दुर करणे, महिलांचे सक्षमीकरण जेष्ठ नागरिकांचे प्रश्न सोडविणे, बाल विवाह बंदी, आंतरजातीय विवाहाला प्रोत्साहन देणे, भ्रुणहत्या रोखने अशा अनेक घटकांवर पुरस्कार रक्कम खर्च करण्याचे ठरविल्याने त्यामध्ये तंटामुक्त समित्या आणि गावकऱ्यांनी अशा प्रकारे उपक्रम राबवून गावात विकासाची वाटचाल सुरू केली. आणि त्यांचा सकारात्मक परिणाम ग्रामिण क्षेत्रात दिसून येत आहे एकंदरित तंटामुक्त गाव मोहिमेमुळे गोंदिया जिल्हयातील विशेष भुमिका महत्वपूर्ण राहीली आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1 लोकमत वृत्तपत्र हॅलो गोंदिया – 28 ऑगष्ट 2015

2 परिपत्रक म. गांधी तंटामुक्त गाव मोहिम मंत्रालय मुंबई – 2008

3 दैनिक लोकमत 17 फेब्रुवारी 2014

4 www.census of Maharashtra 2011

5 शासन परिपत्रक 2008

पंचायत राज व्यवस्थेमधील 50 टक्के महिला आरक्षण व महिला परिवर्तन एक अध्ययन

प्रा. कु. विणा एस. काकडे, (सहाय्यक प्राध्यापिका), आठवले समाजकार्य महाविद्यालय चिमूर, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना – जगातील एकुण लोकसंख्येचा विचार केला तर अर्धी लोकसंख्या ही महिलांची आहे. परंतू जगातील कोणत्याही देशात पुरूष समान अधिकार आणि विकासाच्या संधी महिलांना दिल्या जात नाही. विकसनशील राष्ट्रामध्ये सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकीय परिस्थिती स्त्रियांच्या विकासाकरीता अनुकुल नसून स्त्रिया परंपरागत रूढी आणि नियमांनी बांधलेल्या आहेत. विकसीत राष्ट्रामध्ये सर्व प्रकारची आधुनिकता असूनही स्त्रियांना समान दर्जा देण्यात येत नाही.

भारतात तर अनेक शतकांपासून महिला दुर्लक्षितच राहील्या आहेत. स्वातंत्र्यपुर्व काळात स्वातंत्र्याच्या चळवळीत महात्मा गांधीच्या आव्हानाने अनेक स्त्रीया सहभागी झाल्या होत्या, म्हणजेच भारतात स्त्रीयांचा राजकारणातील सहभाग हा स्वातंत्र्य लढयाच्या चळवळीमुळेच झालं. 1921 ला भारतात स्त्रीयांना संपत्तीच्या आधारावर मतदानाचा अधिकार मिळाला. 1927 ला स्त्रीयांनी कायदेमंडळाची सदस्य म्हणुन मान्यता मिळविली. पण दुदैवाने एकही स्त्री कायदे मंडळात निवडून येऊ शकली नाही. त्यामुळे मद्रास प्रांताने मुख्यमंत्री रेड्डी यांना कायदेमंडळात नियुक्त सदस्य म्हणून स्थान दिले. 1936 च्या प्रांतीक कायदेमंडळाच्या निवडणुकीत 54 स्त्रीया निवडुन आल्या. त्यामध्ये सामान्य निर्वाचन क्षेत्रातुन 8 तर आरक्षित महिला निर्वाचन क्षेत्रातुन 48 महिला निवडुन आल्या होत्या. विजयालक्ष्मी पंडीत यांना उत्तरप्रदेशात मंत्रीमंडळात मंत्री तर नागपूरच्या अनुसयाबाई काळे यांना मध्यप्रदेश सरकारमध्ये उपाध्यक्ष तर मुंबई सरकारमध्ये हंसा मेहता यांना सचिव म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर 1950 मध्ये संविधानाने सर्वांना मतदानाचा समान हक्क दिला व त्यामुळे 21 वर्षावरील सर्वच महिलांना मतदानाचा हक्क मिळाला.

संसदेत महिलांचा सहभाग

निवडणुक वर्ष	लोकसभा एकुण जागा	महिलांची सदस्य संख्या	शेकडा प्रमाण
1952 पहिली	499	22	4.4
1957 दुसरी	500	27	5.4
1962 तिसरी	503	34	6.8
1967 चौथी	523	32	5.9
1971 पाचवी	528	36	4.2
1977 सहावी	544	19	3.4
1980 सातवी	544	32	7.9
1984 आठवी	544	46	8.1
1989 नववी	525	28	5.3
1991 दहावी	511	39	7.2
1996 अकरावी	544	36	7.2
1998 बारावी	548	44	8.0
1999 तेरावी	545	48	8.8
2004 चौदावी	545	48	8.8
2009 पंधरावी		59	10.8

लोकसभेच्या मतदानात स्त्रि–पुरूषांचे प्रमाण

सन	पुरूष मतदान	स्त्री मतदान
1952	53.00	37.10
1957	58.00	37.77
1962	62.00	46.63
1967	66.70	55.48
1971	69.70	49.15
1977	65.62	54.96
1980	57.69	51.22
1984	63.31	68.17
1989	70.90	43.90
1991	52.56	47.42
1996	62.06	53.41
1998	65.72	57.88
1999	63.97	55.88
2004	61.98	55.64
2009	50.97	53.55

14 एप्रील 2011 मध्ये स्त्रीयांना 50टक्के राजकीय आरक्षण प्राप्त झाले आणि स्त्रीयांचा राजकारणात सहभाग वाढला. आणि राजकारणात स्त्रीयांना स्थान देणे क्रमप्राप्त होते. देशाची आधारीला असलेली स्त्री ही वंचित राहील्याने देश विकासात एकच बाजु पुढे जात होती. परंतु दुसरी बाजु मात्र लंगडी असल्याने मागे खेचत होती. त्यामुळे देशविकासाचा रथ पुढेच जातच नव्हता. स्थानिक दोन्ही चाक समान आणण्यासाठी स्त्रीयांना सक्षम करण्यासाठी, विकसीत करण्यासाठीच त्यांना 50टक्के महिला आरक्षण बहाल करण्यात आले, परंतू या आरक्षणाचा स्त्रीयांना फायदा होईल काय ? स्त्रियांमध्ये आरक्षणामुळे परिवर्तन होईल काय ? स्त्रीया सक्षम होतील काय ? याचा विचार करावा लागेल म्हणून प्रस्तुत अध्ययन करण्यात आले.

अध्ययनाचे उद्देश – 1) 50 टक्के महिला आरक्षणाची स्त्रीयांना माहिती आहे काय ? याचा शोध

घेणे. 2) आरक्षणामुळे कोणते परिवर्तन होईल याचा शोध घेणे. 3) आरक्षणामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला काय ? याचे अध्ययन करणे. 4) आरक्षणामुळे परिवर्तन होवुन महिला सक्षमीकरण झाले काय ? याचा शोध घेणे. 5) महिला आरक्षणाचा पुरूष प्रधान संस्कृतीवर पडणारा प्रभाव अभ्यासणे.

गृहीतकृत्ये – अध्ययनासाठी खालील गृहीतकृत्य गृहीत धरण्यात आले.

1) 50 टक्के महिला आरक्षणाची महिलांना माहिती आहे कारण आरक्षण मिळाल्यामुळे पुरूषवर्ग सक्रीय झाला व त्यांनी महिलांना जाणीव करून दिली.

2) 50 टक्के आरक्षणामुळे सकारात्मक परिवर्तन होऊन महिलांचा राजकीय दर्जा वाढला.

3) 50 टक्के महिला आरक्षण सक्तीचे असल्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला.

4) 50 टक्के महिला आरक्षण मिळाल्यामुळे महिला सक्षमीकरणास मदत होईल.

5) 50 टक्के महिला आरक्षणाचा पुरूष वर्गावर प्रभाव पडुन त्यांना स्त्रीयांना पुढे करून राजकारण करावे लागत आहे.

अध्ययन क्षेत्र व विश्व – प्रस्तुत अध्ययनासाठी चंद्रपूर जिल्हा हे अध्ययनाचे क्षेत्र आहे तर चंद्रपूर जिल्हयातील एकुण 15 तालुक्यातील प्रत्येकी 20 ग्रामपंचायतीमधुन (300) ग्रामपंचायतीमधुन 900 अनुसुचीत जाती–अनुसुचीत जमातीतील महिला सदस्य हया विश्व आहेत.

नमुना निवड – प्रस्तुत अध्ययनासाठी चंद्रपूर जिल्हयातील एकुण 15 तालुक्यातील प्रत्येकी 20 ग्रामपंचायती म्हणजे (15X20) 300 ग्रामपंचायतीमधील 900 अनु. जाती, अनु. जमातीच्या महिला मधुन नियमित अंकन तंत्र वापर करून 300 महिलांचा नमुना म्हणुन निवड करण्यात आली.

तथ्य संकलन – प्रस्तुत अध्ययनात मुलाखत अनुसुचीचा वापर तथ्य संकलनासाठी करण्यात आला व त्याला निरक्षण तंत्राची, प्रत्यक्ष मुलाखतीची जोड देण्यात आली.

तथ्यांचे विश्लेषण – पंचायत राज व्यवस्थेत कार्यरत अनुसूचीत जाती जमातीच्या 100टक्के महिलांना 50 टक्के राजकीय आरक्षणाची माहिती आहे व त्याविषयी जागरूक आहे. आरक्षण हे सक्तीचे असल्याने व त्यावर कुणाचेही हस्तांतरण, सक्तीचे आरक्षण असल्यामुळे पुरुष वर्गाकडुनच स्त्रीयांना माहिती देण्यात आली. राजकीय पक्ष महिलांना शोधण्यास सरसावले व महिलांना पुरूष वर्गाकडुन आरक्षणाविषयी माहिती मिळाली.

आरक्षणामुळे महिलांमध्ये झालेले परिवर्तन दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	पर्याय	वारंवारीता	शे. प्र.
1)	वैयक्तिक परिवर्तन	58	19.33 टक्के
2)	कौटुंबिक परिवर्तन	40	13.33 टक्के
3)	सामाजिक परिवर्तन	40	13.33 टक्के
4)	आर्थिक परिवर्तन	30	10.00 टक्के
5)	राजकीय परिवर्तन	30	10.00 टक्के
6)	वरिल सर्वच	102	34.00 टक्के
	एकुण	300	100 टक्के

वरिल सारणीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, 50टक्के आरक्षणामुळे महिलांमध्ये वैयक्तिक परिवर्तनात 19.33टक्के स्त्रीयांमध्ये राहणीमानाचा दर्जा सुधारणे, व्यक्तीमत्वात परिवर्तन होणे, ज्ञानाचा विकास होणे, निर्णयक्षमता वाढणे, वैचारीक परिवर्तन होणे, इत्यादी परिवर्तन झाले. तर कौटुंबिक परिवर्तनामध्ये 13.33टक्के महिलांमध्ये कुटुंबातील सदस्यांमध्ये दर्जा वाढला, मानसन्मान प्राप्त झाला. कुटुंबाचा दर्जा वाढला, पतीच्या मनात दर्जामध्ये वाढ झाली इत्यादी परिवर्तन झाले. सामाजिक परिवर्तनामध्ये 13.33टक्के स्त्रीयांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळणे, समाजात मान सन्मान मिळणे, स्त्री–पुरूष समानता मिळणे, व्यासपीठावर स्थान मिळणे इत्यादीमध्ये परिवर्तन झाले.

आर्थिक परिवर्तन – 10टक्के आणि राजकीय परिवर्तन 10टक्के यांचे प्रमाण सारखे आहे. याचाच अर्थ ज्या स्त्री राजकीय अर्थ ज्या स्त्री राजकीयदृष्टयापुढे गेल्या ज्यांचेच आर्थिक उत्पन्न वाढले असा निष्कर्ष काढता येईल. म्हणजेच सरपंच, नगराध्यक्ष, सभापती अशा पदावर जाणाऱ्या स्त्रियांनाच आर्थिक पाढबळ मिळाले आणि ज्या फक्त सदस्य आहेत. त्यांना आर्थिक पाढबळ मिळाले नाही. त्यांना आर्थिक स्थिती उंचावता आली नाही.

वरिल वैयक्ति परिवर्तन, कौटुंबिक परिवर्तन, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय परिवर्तन ज्यांच्यामध्ये घडुन आले त्या स्त्रियांची शेकडा प्रमाण 34 ऐवढे आहे. म्हणजेच राजकारणात काम करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये आरक्षणामुळे परिवर्तन घडुन येत आहे. त्यांना प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेत स्थान, नेतृत्व विकास, राजकारणाची संधी इत्यादीसाठी कुटुंब, समाज, पक्ष इत्यादीचे पाठबळ मिळाल्यास निश्चितच देशाला फायदा होईल व आरक्षणामुळे देशाला महिला विकास व देशविकास प्राप्त होईल.

आरक्षणामुळे निश्चितच महिलांचा राजकारणात प्रवेश 100टक्के वाढला आहे. कारण आरक्षण सक्तीचे असल्यामुळे आरक्षित जागेवर कुणालाही बसवता येत नाही किंवा ते हस्तांतरीत होत नाही. त्यामुळे केवळ आरक्षणामुळे का होईना महिलांचा राजकारणात सहभाग वाढलेला आहे.

आरक्षणामुळे महिला सक्षमीकरणात वाढ होत आहे, कारण आरक्षणामुळे का होईना महिलांनी राजकीय सहभाग वाढविल्यामुळे त्यांच्यात वैयक्तिक परिवर्तन, कौटुंबिक परिवर्तन, सामाजिक परिवर्तन, राजकीय, आर्थिक परिवर्तन हळुहळु का होईना होत आहे आणि त्याचा प्रभाव महिला सक्षमीकरणावर होत आहे. महिला सक्षम होत आहेत. गरज आहे त्यांना पुरूषांच्या मदतीची, संधीची, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्याची कौटुंबिक जबाबदारीतुन मुक्त करण्याची, शैक्षणिक पात्रता उंचावण्याची संधी देण्याची स्त्री–पुरूष समानता प्रदान करण्याची.

महिला आरक्षणामुळे पुरूषप्रधान संस्कृतीवर पडणारा प्रभाव दर्शविणारी सारणी

अ. क्र.	पर्याय	अंशता	पुर्णता	एकुण
1)	सकारात्मक	185	115	300
		61.67 %	38.33 %	100 %
2)	नकारात्मक	260	40	300
	एकुण	86.67 %	13.33 %	100 %

वरिल सारणीवरून असा निष्कर्ष निघतो की, महिला आरक्षणामुळे पुरूष प्रधान संस्कृतीवर निश्चित प्रभाव पडेल यामध्ये जास्तीत जास्त महिला या 61.67टक्के अंशतटक्के प्रभाव पडले असे मत असल्याचे दिसून येते. तर पुर्णतटक्के प्रभाव पडेल यांचे प्रमाण 38.33टक्के ऐवढे आहे अर्थातच भारतात स्त्रियांना दुय्यम स्थान मिळाले आहे आणि आरक्षणामुळे आता 50टक्के जागेवर केवळ महिलाच प्रतिनिधीत्व करू शकेल. त्यामुळे पुरूषांची मक्तेदारी वाढल्या जाईल. पुरूष प्रधान संस्कृतीवर सकारात्मक प्रभाव जास्त प्रमाणात पडुन स्त्रियांना समान संधी, समान हक्क, समानता प्राप्त होईल. तर नकारात्मक प्रभावामध्ये जास्तीत जास्त स्त्रिया हया अंशतटक्के प्रभाव पडेल अशा मतांच्या 86.67टक्के ऐवढे आहे. याचाच अर्थ स्त्रियांचा दर्जा वाढलेल्या पुरूषांना खपणार नाही. त्यांना राजकारणातुन डावलने, स्वतटक्केच निर्णय घेणे, स्त्रियांच्या आडुन राजकारण करणे, राजकारण हे पुरूषांचे क्षेत्र समजणे, स्त्रियांना कमी लेखणे, निर्णय प्रक्रियेत समावुन न घेणे इत्यादी कामे करण्यात धन्यता मानने असा प्रभाव दिसून येईल.

सारांश, 50 टक्के महिला आरक्षणामुळे स्त्रियांना विकासाची संधी प्राप्त होईल व स्त्रियांचा विकास होवुन सक्षमीकरण होईल व पर्यायाने देशाचा विकास होईल, त्यासाठी शासनाने आणि समाजाने खालील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

1) 50 टक्के महिला आरक्षण धोरण सक्तीने राबविणे. 2) महिलांना आर्थिक सबळ करून पाठबळ देणे. 3) कौटुंबिक जबाबदारीतुन मुक्त करणे. 4) महिलांची शैक्षणिक पात्रता उंचावणे. 5) कौटुंबिक घटकांकडुन प्रोत्साहन देणे. 6) राजकारणाप्रती संरक्षण व जागरूक करणे. 7) वैचारीक परिवर्तनास संधी प्राप्त करून देणे. 8) संपुर्ण सुरक्षितता प्रदान करणे. 9) राजकीय वातावरण स्वच्छ व निर्मळ ठेवणे. 10) स्त्री–पुरूष समानता प्राप्त करून देणे. 11) स्त्रियांना मान सन्मान व दर्जा प्राप्त करून देणे. 12) समान संध प्राप्त करून देणे. 13) मतदारांची संख्या वाढविणे. 14) शिक्षित महिलांच्या प्रवेशाची संख्या वाढविणे इत्यादी.

उपाययोजना करून महिलांना थोडया प्रमाणात सहकार्य केल्यास निश्चितच महिलांना आरक्षण देण्याचा आपला उद्देश सफल होईल व त्या सुध्दा राजकीयदृष्टया सक्षम होतील व पर्यायाने एका घराचा, कुटुंबाचा, समाजाचा व राज्याच्या व देशाचा विकास निश्चितच होईल.

संदर्भ ग्रंथसूची –

1 चोरमारे विजय, स्त्री सत्तेची पहाट, एक्सप्रेस प्रकाशन हाऊस कोल्हापूर

2 हारदारे अन्ना साहेब, भारतीय संसदेतील महिलांचा सहभाग एक दृष्टीक्षेप, योजना मासिक, केंद्रीय माहिती व प्रसारण मंत्रालय, प्रकाशन विभाग दिल्ली, मार्च 2005

3 डॉ. पावडे कुमुद, फुले–आंबेडकरी स्त्री चळवळ, समता प्रकाशन नागपूर

4 डॉ. पाटील व्हि. बी., महाराष्ट्रातील पंचायत राज व नागरी स्थानिक संस्था, के सागर प्रकाशन पुणे

5 डॉ. पाटील लिला, महिलांनो जागे व्हा, यशदा, यश मंथन त्रैमासिक 2004, विकास प्रशासन प्रबोधिनी

6 निर्गुण नयना, महिलांच्या इच्छाशक्तीची गरज, दैनिक सकाळ सप्तरंग पुरवणी, दि. 23.8.2005

7 कुलकर्णी वंदना, महिला सक्षमीकरणाचे राजकारण, मंथन पुरवणी लोकमत, दि. 4.9.2005

8 डॉ. पाटील लिला, महिलांनो जागे व्हा, यशदा, यश मंथन त्रैमासिक 2004, विकास प्रशासन प्रबोधिनी

9 निर्गुण नयना, महिलांच्या इच्छाशक्तीची गरज, दैनिक सकाळ सप्तरंग पुरवणी, दि. 23.8.2005

10 कुलकर्णी वंदना, महिला सक्षमीकरणाचे राजकारण, मंथन पुरवणी लोकमत, दि. 4.9.2005

समाजातील गुन्हेगारीचा एक प्रकार सायबर गुन्हेगारी

प्रा. मिनाक्षी बेसेकर, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, एस. जी. बी. महिला महाविद्यालय, तुमसर जि. भंडारा

समाजाचे सातत्य व एकता अबाधीत राहण्यासाठी सामाजिक नियंत्रणाच्या व्यवस्था सर्व समाजामध्ये का निर्माण झालेली असते. समाज प्रगत असो कींवा अप्रगत किंवा आदिवासी सर्व समाज घटकांना प्रथा, परंपरा, नियम, कायदे यानुसारच आपल्या वर्तन, क्रिया कराव्या लागतात. समाजमान्य चाकोरीत जीवन व्यतीत व्हावे, चाकोरीबद्ध जीवन जगावे अशी सर्व समाजघटकांची इच्छा असली तरीही ते शक्य होत नाही कारण समाज घटका कडून त्या विशिष्ट चाकोरीचे उल्लंघन होत आहे काय? हे निश्चित करण्याचा अधिकार समाजात कोणाला तरी प्राप्त झालेला असतो. आदिवासीमध्ये, प्रगत समाजामध्ये सर्वच ठिकाणी व्यक्तीचे वर्तन चाकोरीबद्ध आहे हे ठरवून क्रिया निश्चित करून त्याला शिक्षा देण्याचे कार्य केले जाते. आधूनिक लोकशाही समाजात बेकायदेशिर अश्या नियमबाह्य वर्तन कोणी केले हे ठरविण्याचा अधिकार फक्त न्यायालयाला दिलेला आहे.

गुन्हेगाराला शिक्षा देण्याची पद्धती अती प्राचीन काळापासुनच सुरू आहे. गुन्हे आणि गुन्हेगार नाही असा एकही देश किंवा समाज नाही. अपवाद म्हणुन गुन्हयाचा संबंध व्यक्ती आणि समाज या दोघांशी आहे.

नागरी समुदायाप्रमाणेच ग्रामीण समुदायातही गुन्हे घडतात म्हणजे गुन्हेगार असतातच. व्यक्ती आणि समाज या दोहोंच्याही दृष्टीने गुन्हा ही सामाजिक घटना आहे. तसेच गुन्हयाची समस्या प्राचीन काळापासुन मानवी समाजात निर्माण झालेली आहे.

व्याख्या :– इलीयट आणी मेरील :– गुन्हा म्हणजे कायदा विरोधी असणारे असे वर्तन केले गेल्यास दंड किंवा मृत्यु किंवा तुरंग, सुधागृहे या सारख्या ठिकाणी डांबुन ठेवण्याची शिक्षा दिली जाते.

सर्वसाधारण भाषेत सांगायचे झाल्यास समाजात प्रचलित (अस्तीत्वात) असलेल्या कायद्याचे उल्लंघन करणा–या वर्तन कृतीला गुन्हा असे संबोधले जाते.

गुन्हा म्हणजे असा कोणताही वर्तन प्रकार की तो करणा–या व्यक्तीस शासनाद्वारे कायदेशीर शिक्षा दिली जाते.

गुन्हयाचे प्रकार :–

1. सर्वसामान्य गुन्हे
2. पांढरपेशीय गुन्हे
3. दहशतवादी गुन्हे
4. संघटीत गुन्हे
5. सायबर गुन्हे.

लहान वस्तुच्या चोरीपासुन मानसाला चोरीची सवय लागते आणि ती इतकी मोठी होत जाते की ती आटोक्यात आणन्यासाठी सरकारचे प्रयत्न असफल ठरतात. आज नविन व जास्त परिणाम करणारी समस्या त्यात गुंतलेले गुन्हेगार ही समाजासाठी नविन समस्या झालेली आहे.

सायबर गुन्हेगारी, नोटाबंदी व समाज :– कॅशलेस व्यवस्था आपल्या समाजात कितपत यशस्वी होऊ शकेल? सर्वसामान्यांना आज सामाजीक जीवन जगणे असाध्य झाले आहे. नेटवर्कींग लोकांना कळत नाही. सरकार आणि संसदेचे कामकाज सुरळीतपणे चालवण्याची क्षमता असो वा नसो, प्रत्येक गोष्टीचा धुमधडाक्यात प्रचार घडवण्यात मात्र पंतप्रधान मोदीचे कौशल्य कौतुकास्पद आहे. नरेंद्र मोदी एकेकाळी रा. स्व. संघाचे प्रचारक होते. कॅशलेस भारताची मोहीम हाती घेतल्यापासून, प्लॉस्टिक करन्सी, डिजिटल ट्रॅन्झॅक्शन्स आणि मोबाईल वॅलेट इत्यादी साधनांचे ते प्रमुख प्रचारक बनले आहेत.

मोबाईल फोनमध्ये ई–वॅलेट ॲप डाऊनलोड करा, बॅकांचे ॲप डाऊनलोड करा. ही यंत्रणा चालवणारा मॅनेजर नेमका कोण, त्याचा चेहराही न पाहता, कोणत्याही चेकवर स्वाक्षरी न करता, थेट आर्थिक देवाण घेवाण सुरू करा, हा भारताला आधुनिक बनवण्याचा नवा मंत्र पंतप्रधान मोदींनी दिला आहे. कोटयावधी लोकांना ऑनलाईन बॅकिंग व्यवस्थेत आणण्याचा खटाटोपही सध्या सुरू आहे. या व्यहारांमध्ये लोकांचे पैसे सुरक्षित राहतील याची खात्री कोण देणार?

गेल्या तीन वर्षात विशेषतः मोदी सरकार सत्तेवर आल्यापासून देशात क्रेडिट आणि डेबिट कार्ड व्यवहारांच्या फसवणुकीत सहा पटींनी वाढ झाली आहे. भारतात सायबर गुन्हे रोखण्यासाठी राष्ट्रीय रणनीती काय असावी, या संबंधी असोचेम व अर्नेस्ट ॲड यंग संस्थांनी 12 डिसेंबर रोजी एक अहवाल प्रसिद्ध केला. या अहवालाने मोबाईलद्वारे होणा–या आर्थिक व्यवहारांच्या फसवणुकीत, 60 ते 65 टक्के वाढ होण्याचा धोका व्यक्त केला आहे.

नॉर्टन सायबर सिक्युरिटीच्या सर्वेक्षणानुसार 34 टक्के भारतीय कॅशलेस आर्थिक व्यवहारांबाबत अतिशय बेपर्वा आहेत. ऑनलाईन व्यवस्थेत आपला डेटा कोण चोरणार,

अशा भ्रामक समजुतीत ते वावरत असतात. गोपनीय पासवर्डही इतरांशी सहजगत्या शेअर करतात. कोणाच्याही माहितीचा डेटा कोणीही सहज चोरू शकतो, या वास्तवाबाबत ते अगदीच अनभिज्ञ आहेत. सायबर सुरक्षा वस्तुतः सरकार, कार्ड पुरवणारी कंपनी आणि ग्राहक या तिघांची संयुक्त जबाबदारी आहे. ग्राहकांना डिजिटल बॅकिंग सेवा ज्या कंपन्या पुरवीत आहे, त्यांच्यापाशी "पेमेंट कार्ड सिक्युरीटी डेटा स्टॅंडर्डस" (पीसीआय डीएसएस) 2.0 चे प्रमाणपत्र असणे आवश्यक आहे. ते किती कंपन्यांकडे आहे? आर्थिक व्यवहारांसाठी त्यांची सेवा कितपत सुरक्षित आहे? असे अनेक प्रश्न आज उद्भवले आहेत, कारण स्टेट बॅक, एचडीएफसी, आयसीआयसीआय, येस बॅक, ऑक्सिस बॅक आदींच्या 32 लाख डेबिट कार्डसचा डेटा ऑक्टोबर महिन्यात हॅक झाल्यानंतर नॅशनल पेमेंट कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाने जे निवेदन प्रस्तुत केले, त्यानुसार देशातल्या 19 बॅकामधुन 641 ग्राहकांची 1.30 कोटी रूपयांची रक्कम परस्पर उडवून त्यांची फसवणूक झाल्याची तक्रार दाखल झाली आहे. ज्यांचे कार्ड हॅक झाले त्यांच्या कार्डवर चीन आणि अमेरिकेत फसवणुक झाल्याचे सांगितले जाते. याचा अर्थ हॅकर दरोडेखोर भारतात नव्हते तर परदेशात होते. ते पकडले गेले की नाही, याचा कोणताही खुलासा सरकार अथवा बॅकांनी आजवर केलेला नाही. सायबर खिसेकापूंना पकडणे सोपे नाही तर अत्यंत अवघड आहे, याचा प्रत्यय अनेकांना वारंवार आला आहे. भारतात अशा गुन्हयांची एफआयआर नोंदविण्यासाठीच तब्बल 15 दिवसांपेक्षा अधिक काळ लागतो. इकॉनॉमिक टाइम्सच्या वृत्तानुसार भारतातले 70 टक्के एटीएम मशिन्स हॅक करणे अजिबात अवघड नाही, हे सारे एटीएम ज्या विंडो एक्सपी सॉफ्टवेअरवर चालतात, त्यांना मायक्रोसाफ्ट कंपनीने एप्रिल 2014 पासून सुरक्षा पुरवणे बंद केले आहे. एटीएम मशिन्स पुरवणा—या कंपन्या म्हणतात, सॉफ्टवेअर अपडेट करण्याचे काम बॅकांचे आहे. जगभर एटीएम मशिन्स पांच वर्षात बदलले जातात. सॉफ्टवेअरही वरचेवर बदलले जातात. भारतात तब्बल दहा वर्षे एटीएमचे डबे बदलले जात नाहीत आणि बदलले तरी नष्ट करण्याऐवजी ते दुसरीकडे लावले जातात. ई—वॅलेटच्या माध्यमातून आपण कोणतीही रक्कम अदा केली तर पेटीएम, फ्रीचार्ज सारख्या कंपन्या 2.5 ते 3.5 टक्के रक्कम सेवा शुल्क मोजावे लागते. डेबिट व क्रेडिट कार्ड व्यवहारांवरही कंपन्या सेवा शुल्क वसूल करतात. रिझर्व्ह बॅकेनुसार भारतात दरवर्षी 75 लाख कोटी रूपयांची उलाढाल एटीएमद्वारे होते. कॅशलेस व्यवस्था लागू झाल्यास न्यूनतम दोन टक्के दराने कार्ड पुरवणा—या कंपन्यांची 1.50 लाख कोटी रूपयांची कमाई होणार आहे. कॅशलेस व्यवस्थेत सर्वाधिक नफा या कंपन्याच कमवणार आहेत. या कंपन्यांमधे चीनसह परदेशी कंपन्यांचे भाग भांडवल किती, हा स्वतंत्र चर्चेचा विषय आहे. शहरी मध्यम वर्गाला सध्या सतत फोन करून क्रेडिट कार्ड व कर्जासाठी भंडावून सोडले जाते. त्यात लोकांची फसवणूक कशी होते, याचीही अनेक उदाहरणे आहेत. आजमितीला बॅकिंग व्यवस्थेचा वापर भारतात फक्त 30 टक्के लोकसंख्या करते. कोटयावधी लोक गरीब आहेत. कार्ड अथवा बॅकिंग व्यवस्था वापरणे त्यांच्यासाठी तोट्याचे आहे. अशा वातावरणात कॅशलेस व्यवस्था जनतेवर बळजबरीने लादणे, अनेक सवलतींची त्यासाठी खैरात करणे, किती धोक्याचे आहे, याचा सारासार विचार आवश्यक आहे. गुन्हा कोणताही असो त्याचे घातक परिणाम उच्च वर्गीयांपेक्षा मध्यम आणि गरिब लोकांनाच भोगावे लागतात.

ग्रंथ सुची :—

1 भारतातील सामाजीक समस्या,"राज लोटे"

2 भारतीय सामाजीक समस्या, "डॉ. भा.की. खडसे"

लाखनी तालुक्यातील धान उत्पादन प्रदेश व त्याचा धान गिरण्यांशी संबंधः एक भौगोलिक अभ्यास

कु. सोनल मनोहर हटवार, संशोधक विद्यार्थीनी, रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

प्रस्तावना : सजीवांच्या दृष्टीकोणातून भूसंपदा अत्यंत महत्वाची आहे. भूसंपदेत मृदा किंवा जमीन मानवाला शेती व्यवसायासाठी वस्त्या व वाहतूकीसाठी आवश्यक ठरते. भूगर्भशास्त्रीयदृष्टया मृदा म्हणजे खनिज, सेंद्रीय द्रव्ये, वायू व जल याचे मिश्रण होय. मानव हजारो वर्षापासून शेतीसाठी मृदेचा वापर करत आहे.

प्राथमिक व्यवसायात प्रत्यक्ष निसर्गातून उत्पादन घेण्यात येते. शेती हा असाच व्यवसाय आहे. परंतू प्राथमिक उद्योगात काढलेले उत्पादने अनेक वेळा जशीच्या तशीच उपयोगात आणता येत नाही. तर त्यावर काही प्रक्रिया करुन व त्याचे स्वरुप बदलवून ती उपयोगात आणण्यायोगय करण्यात येते. हे कार्य ज्या व्यवसायात चालते असे व्यवसाय द्वितीय व्यवसाय समजले जातात. द्वितीयक व्यवसायात उत्पादनाची उत्पादनाची उपयोगिता वाढते. तसेच त्याचे मुल्यही वाढते. द्वितीयक व्यवसायात प्राथमिक उत्पादनाची उपयोगिता वाढते तसेच त्याचे मुल्यही वाढते. द्वितीयक व्यवसायात प्राथमिक व्यवसायातील उत्पादन घेण्यात येते व त्यावर प्रक्रिया करुन जे उत्पादन घेण्यात येते ते बाजारपेठेत पाठविण्यात येते. अशा रितीने प्राथमिक उत्पादनाचे प्रदेश, द्वितीयक उत्पादनाचे स्थान आणि बाजारपेठा यातील परस्पर सबंध महत्वाचे आहे, कारण हे व्यवसाय हे एकमेकांपासून पुरक अंतरावर चालत असतात. म्हणून हा अंतराचा घटक महत्वाचा असतो. वाहतुकीचा खर्च अंतरानूसार बदलतो म्हणून कारखाण्याचे स्थान निश्चित करतांना कच्चा माल व बाजारपेठेचे अंतर विचारात घ्यावे लागते.

या सर्व गोष्टी विचारात घेवून काही अर्थशास्त्रज्ञांनी व भूगोलतज्ञांनी या स्थानिकीकरणाबद्दल वेगवेगळे सिद्धांत मांडले आहेत. यामध्ये वेबर (1984) याचा सिद्धांत अतिशय महत्वाचा आहे. त्यांनी कच्च्या मालाचे स्थान व कारखाण्याचे स्थान यातील अंतर विचारात घेवून हा सिद्धांत मांडला. त्याचप्रमाणे स्मिथ (1971), थॉमस (1968) त्यांनी जे या पद्धतीचे सिद्धांत मांडले आहे त्यामध्ये फक्त आर्थिक घटकांचा विचार केला आहे. प्रत्यक्ष परिस्थितीला सिद्धांताला लागू करतांन असे आढळून आले की, काही स्थळांवर हे सिद्धांत लाग होत नाही. त्यामुळे मानवाच्या मानसिकतेचा व वागणुकीचा विचार सुरु झाला. या सर्व घटकांचा विचार करुन लाखनी तालुक्यातील भात गिरण्यांचा स्थान व वितरण याचा येथे अभ्यास केला आहे.

उद्दिष्टेः लाखनी तालुक्यातील धान उत्पादन व तेथील धान सडण्याऱ्या गिरण्यांशी अभिक्षेत्रिय सबंध हे प्रमुख उद्दिष्ट समोर ठेवून अभ्यास केला आहे.

परिकल्पना : धान उत्पादन प्रदेशाचा विचार करता धान गिरणीचे असणारे वितरण योग्य नाही. ही परिकल्पना समोर ठेवण्यात आली आहे.

आकडेवारी व माहितीचे स्त्रोतः– प्रस्तुत शोध निबंधासाठी लागणारी आकडेवारी ही द्वितीयक स्त्रोतातून तसेच गरजेनूसार प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारा एकत्रित करण्यात आली आहे.

तालुक्यातील जमीन, उत्पादन, सिंचन हयांची माहिती ही सांख्यिकीय विभागाकडून प्राप्त झाली. तसेच हवामान, तापमान, पर्जन्यमान यांची माहिती जिल्हाधिकारी कार्यालयातून प्राप्त झाली आहे. तर धान गिरणीविषयक संपूर्ण माहिती महाराष्ट्र पर्यावरण नियंत्रण कार्यायल, भंडारा येथून मिळाली आहे. तसेच शासकिय प्रकाशन उदा. जणगणना पुस्तिका, भंडारा जिल्हा, आर्थिक व सामाजिक समालोचन, भंडारा जिल्हा, यातून प्रत्युत शोध निबंधाची माहिती अभ्यासासाठी घेतलेली आहे.

अभ्यास प्रदेशः – संशोधन लेखासाठी भंडारा जिल्हयातून लाखनी तालुक्याची निवड करण्यात आलेली आहे. लाखनी तालुक्यातील भौतिक परिस्थितीतीचा विचार करता असे आढळते की, $21^0$10 उत्तर ते $20^0$10 उत्तर अक्षांश व $79^0$45 पुर्व ते $80^0$00 पुर्व रेखांश आहे. या तालुक्याच्या पुर्वेला साकोली, उत्तरेला तुमसर व पश्चिमेला भंडारा व दक्षिणेला लाखांदूर तालुका व लाखनी तालुका भंडारा जिल्हयाच्या मध्यभागी आहे.

भूपृष्ट रचनाः – हा प्रदेश सर्वसाधारण मैदानी स्वरुपाचा असून बराचसा प्रदेश सपाट व मंद उताराचा आहे. लाखनी तालुक्यातील भौतिक परिस्थितीचा विचार करता असे आढळते की, तालुक्याचा बहुतेक भाग समुद्र सपाटीपासून 220 ते 300 मीटर उंचीवर आहे. तालुक्याच्या पूर्व भागात उंचसखल भाग आढळतो तसेच अनेक अविशिष्ट टेकडया आढळतात.

खडकः– हा संपूर्ण प्रदेश ग्रानाईट, निस, सॅन्डस्टोन अशा प्राचिन खडकांचा असलेला आढळतो.

मृदाः – लाखनी तालुक्यातील प्राचिन खडकाची वातक्षयामुळे व नदयांच्या कार्यामुळे झिज होवून माती तयार झाली आहे. नदयांच्या बाजूने गाळाची माती आढळते. तालुक्याच्या वायव्य भागात पिवळी व तपकिरी तर दक्षिण भागात गर्द तपकिरी माती आढळते. बारीक रेती मिश्रीत गाळाची माती व पोयटयाची माती (लोम) म्हणून ओळखल्या जाते. ही माती धानाच्या पिकासाठी उत्कृष्ट प्रकारची आहे.

जंगल :– भंडारा जिल्हा हा महाराष्ट्रातील पूर्वेकडील भाग असून लाखनी तालुक्यातील 14.81 टक्के प्रदेश जंगलानी व्यापलेला आहे.

नदी :– लाखनी तालुक्याच्या दक्षिण सीमेवर वैनगंगा नदी आहे तर पूर्वेस चुलबंद नदी आहे.

तापमान :– मान्सून हवामानाच्या या प्रदेशात विषम स्वरुपाचे हवामान आढळते. कडक उन्हाळा व थंड हिवाळा अशी परिस्थिती आढळते. उन्हाळयातील उष्णतामान 44^0 ते 46^0 से. तर हिवाळयात 6^0 ते 7^0 से. च्या दरम्यान असते.

पर्जन्यमान :– लाखनी येथील वार्षिक सरासरी पर्जन्य 1369.40 मी.मी. इतका आहे. परंतू पूर्ण तालुक्याचा विचार करता हा सरासरी 1310 ते 1370 मी.मी. च्या दरम्यान आहे. साधारणपणे वार्षिक पर्जन्यपैकी 80 ते 90 टक्के पर्जन जून ते सप्टेंबर या काळात होतो. धानाच्या पिकाला पर्जन्य पुरेशा असला तरी त्याचे विचलन अधिक असल्याने सिंचन व्यवस्था उपलब्ध असल्यास पिकांना फायदा होतो.

लाखनी तालुक्यातील धान लागवडीचे स्वरुप :– तांदूळ हे उष्ण व उपोष्ण कटिबंदीय पिक आहे व उष्ण पिकासाठी लाखनी तालुक्यातील वातावरण उपयुक्त आहे. साधारणतः धान पिकांची वाढ होत असतांना 24^0 से. इतके तापमान व 1500 ते 2000 मी.मी. पर्जन्याची आवश्यता असते. त्याचबरोबर हिवाळयाचे तिन महिने वगळता अन्य काळातील उष्णतामान भात पिकाला अनुकूल असते.

पावसाळयाच्या सुरवातीला जमीनीवर एका लहान जमीन्याच्या तुकडयावर वाफे तयार करुन पेरणी केल्या जाते. हि रोपे काही इंच मोठी झाल्यावर त्याची शेतात लागवड केल्या जाते. त्याच वेळी शेत पाण्याने भरले असते. धान लागवडीचे काम मेहनतीचे व कौशल्याचे असते व बहुधा हे का स्त्रीयाच पूर्ण करीत असतात. लावणी केल्यानंतर रोपांची वाढ होत असतांना पाणी असणे अत्यआवश्यक असते. नांगरणी झाल्यावर व शेतात रोपे आल्यावर खत देण्यात येते. धान परिपक्व होण्याच्या वेळी फवारणी करण्यात येते की, ज्यामुळे पिकांवर किडीचा प्रादुर्भाव होवू नये.

लाखनी तालुक्यातील विविध पिकांखालील क्षेत्र सन 2011 (क्षेत्र हेक्टर)

अ.क्र.	पिके	2011	टक्केवारी
1	तांदूळ	22830	74.65
2	गहु	650	2.13
3	कडधान्य	3497	11.43
4	गळित धान्य	1584	5.18
5	तंतुपिके	10	0.03
6	भाजीपाला व फळे	417	1.36
7	एकुण अखाद्य पिके	1595	5.22
	एकुण	30583	100

(स्त्रोत : जिल्हा सांख्यिकीय विभाग, भंडारा)

लाखनी तालुक्यात सन 2011 मध्ये एकुण लागवडीखालील क्षेत्रात 74.65 टक्के क्षेत्र हे तांदुळ या पिकांखालील होते. म्हणजेच लाखनी तालुक्यात तांदळाच्या पिकाचे विकास झाल्याचे दिसून येते. तसेच या पिकासाठी लागणारी साधने, खते, हवामान, पाणीपुरवठा, सिंचनाच्या सोयी या तालुक्यात विपूल प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच तांदळाच्या पिकासाठी उपयुक्त भौगोलिक परिस्थिती असल्याने लाखनी तालुक्यातील तांदळाच्या उत्पादनात सुद्धा वाढ झालेली दिसून येते.

भात गिरणीचे स्थान :– लाखनी तालुक्यातील बहुतांश भाग ग्रामीण लोकवस्तीचा असून लाखनी तालुका केंद्रात विकसित लोकजीवन दिसून येते. लाखनी तालुक्यात ग्रामीण लोकसंख्या 96 गावात विखूरलेली दिसून येते. त्यापैकी एकुण 11 गावातून 18 भातगिरण्या आहेत. याचा अर्थ असा की, काही गावात एकापेक्षा अधिक गिरण्या आहेत. याची कल्पना पुढील सारणीतून स्पष्ट दिसून येते.

लाखनी तालुक्यातील भात गिरणी केंद्रातील एकुण गिरण्यांच्या संख्येनूसार वितरण

अ.क्र.	गावाचे नाव	गिरणीची संख्या	सेवा घेणारी एकुण गावे
1	लाखनी	7	12
2	कोल्हारी	1	6
3	गडेगाव	2	8
4	सेलोटी	1	7
5	पेहरा	1	8
6	मुरमाडी	1	7
7	पिंपळगाव	1	9

8	सालेभाटा	1	8
9	मोगरा/शिवनी	1	7
10	मानेगाव	1	8
11	कवलेवाडा	1	9
	एकुण	18	89

(स्त्रोतः प्रत्यक्ष सर्वेक्षणातून गोळा केलेली आकडेवारी)

वरील सारणीवरुन असे लक्षात येते की, लाखनी तालुक्यातील एकुण 11 गावात 18 भात गिरण्या आहेत. एकटया लाखनी तालुका केंद्रात 7 भात गिरण्यांचे केंद्रीकरण झालेले आहे. तसेच गडेगाव/एम.आय.डी.सी असलेल्या गावात 2 तर इतर सर्व गावात प्रत्यकी एक भात गिरणी आहे. तालुक्याच्या ठिकाणाचा विचार केल्यास या ठिकाणी गावाच्या उत्तरेकडील सावरी, येटेवारी, मेंढा, सिंगोरी, किन्ही तर दक्षिणेकडे चान्ना, धानला, पोहरा, पुरकाबोडी, मलकाझरी इत्यादी गावांना सेवा देण्याचे काम एकटी लाखनी हे केंद्र करते. एकुण गावाच्या संख्येनुसार विचार करता सरासरी 9 गावे एका भात गिरणीमागे येतात.

लाखनी तालुका केंद्राच्या ठिकाणी दत्तात्रय राईस मिल, लाखनी, शक्ती राईस मिल, लाखनी, ओजल राईस मिल, लाखनी, रामकृष्ण राईस मिल, लाखनी, ढेंगे राईस मिल, लाखनी, गणेश राईस मिल, लाखनी व विकास राईस मिल, लाखनी तसेच बाबु राईस मिल, कोल्हारी, समर्थ यादव राईस मिल, गडेगाव, एकदंत राईस मिल, एम.आय.डी.सी. गडेगाव/लाखनी, गोपालकृष्ण राईस मिल, सेलोटी, कृष्णमुरारी राईस मिल, पोहरा, रजा राईस मिल, मुरमाडी, नुरी राईस मिल, पिंपळगाव, लक्ष्मी राईस मिल, सालेभाटा, साईबाबा राईस मिल, मोगरा/शिवनी, हरिकृपा राईस मिल, मानेगाव, कापसे राईस मिल, कवलेवाडा अशाप्रकारे एकुण 11 गावात 18 भात सडविणाऱ्या गिरण्यांची संख्या लाखनी तालुक्यात दिसून येते.

निष्कर्ष :— लाखनी तालुक्यातील एकुण भातगिरण्यांचा विचार केल्यास संपूर्ण तालुक्यात उत्तरेकडील भागात जास्त तर दक्षिणेकडील भागात कमी भात गिरण्या केंद्रित झालेल्या दिसून येतात. याचाच अर्थ या शोध निबंधात आपण घेतलेली परिकल्पना बरोबर आहे. लाखनी तालुक्यातील धान लाखनी तालुक्याशिवाय भंडार, पवनी, लाखांदुर व साकोली या तालुक्याजवळची गावे त्या गावापासून जवळ असलेल्या भात गिरणीचा वापर करतात असे दिसून येते.

भारतीय उद्योग आणि कामगार

अर्चना एस. देशमुख, संशोधिका, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
Cell-9371933500, Email: - deshmukharchana167@gmail.com

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे, बहुतेक भारतीय उद्योग क्षेत्र हे कृषीवर अवलंबुन आहेत. आणि या क्षेत्राला शेतकरी आणि कामगार याची खुब मोलाची कामगीरी आहे. खरं पाहिले तर भारतात सर्वच क्षेत्रात कामगार आहेत त्यातील काही संघठीत क्षेत्रातील कामगार आहेत तर काही असंगठीत क्षेत्रातील कामगार आहे. खर तर त्यांची ओळख आजही नाहीसी आहे. कारण त्यांना ना उद्योग नीती याचा आसरा आहे, नाही स्वतःची ओळख, मला तरी वाटते की आपल्या क्षेत्रात मुळात कामगार म्हणजे काय कामगार कोणाला म्हणायचे? या विषयीचे चित्र पुरेसे स्पष्ट नाही त्यामुळे संगठित कामगार कोणाला म्हणायचे असंगठीत कामगार म्हणजे कोण? त्यांचे हक्क जबाबदाऱ्या काय? या विषयीचे गोंधळ कामगार वर्गासह मालक वर्गातही दिसून येतात ते केवळ अस्पष्ट व्याख्या मुळेच वर्तमाण परिस्थिती पाहिली तर 93 टक्के भारतीय कामगार असंगठित क्षेत्रात आहे. यातील मोठा भाग हा महिला कामगारांचा आहे. अर्जुन सेन गुप्ता अहवालने (2006) या क्षेत्रातील प्रत्येक संख्येचा आणि गरिबीचा ठळक उल्लेख केला आहे. भारतीय व्याख्या मध्ये असंगठित कामगार म्हणजे घरगुती उद्योग उदाहरणार्थ पापळ लाटणे, बिळया वळणे, उदबत्त्या बनविणे इत्यादी स्वयंरोजगार, फळे, भाजीपाला विक्री, खानावळ इत्यादी घरगुती उद्योगामधील रोजगार छोटे उद्योग अथवा तत्कालीन रोजगार अशा प्रकाराचे काम करणाऱ्या असंगठीत कामगारांचा समावेश केला जातो.

या क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना किमान वेतन कायदा किंवा फॅक्टरी कायदा यांच्या लाभापासून वंचित रहावे लागते. गरोदर पणाच्या रजा, प्रोव्हिडंड फंड, ग्रॅज्युईटी आदि सारख्या कल्याणकारी योजनांचा लाभही त्यांना मिळत नाही, खरेतर हे कायदे, योजना भारतीय कामगाराची संघर्षाने मिळवलेल्या आहेत. कामगार कायद्यांना बगल देण्यासाठी कंत्राटी कामगाराची पद्धत सर्रास वापरली जाते. कामगार व्यवस्थापन हे कोणत्याही उद्योगासमोरील सर्वात महत्त्वाचे काम आहे. कडक कामगार नियम टाळण्यासाठी भारतातील उद्योजक जास्तीत जास्त कंत्राटी कामगारांची भरती करत आहे. ही शोकांतिका आहे. एकूण लोकसंख्येच्या 40 कोटी पेक्षा जास्त असणाऱ्या असंघटीत कामगारामध्ये निम्मी संख्या ही शेतमजुरांची आहे. शेतमजुर मध्येही स्त्रिया आणि दलितांची संख्या सर्वाधिक आहे. खाण कामगार बांधकाम, कामगार माथाळी कामगार, हमाल, मच्छीमार या सारख्या 109 प्रकारच्या कामगारांच्या असंगटित कामगार म्हणून गणले जाते. असंगठीत कामगारापैकी 77 टक्के लोकांना रोज फक्त 20 टक्केच रूपयांची रोजंदारी मिळते तर दुसरीकडे संघटित क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगर विशिष्ट वेळी योग्य मोबदला, सोई सुविधासह महागाई भत्ता दिला जातो.

भारताचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्न 66 टक्के आहे. त्यात दीड टक्का फायदाही महिला कामगारांना नाही. पुरूषांप्रमाणे वेतनही महिला कामगारांना देण्यात येत नाही. मुळातच असंघटित कामगारांना मिळणारे वेतन हे अत्यंत तुटपुंजे आहे. त्यामुळे भारतातील बहुसंख्य जनता ही कर्जबाजारीपणात बुडालेली आहे. शिवाय व्याजदरही महिन्याला 5 ते 10 टक्के, तर 'यांचा जन्मच मुळी आपल्या सेवेकरिता झाला आहे' अशी सावकारांची मानसिकता व भूमिका आहे. त्यामुळे भारतीय असंघटित कामगार सर्व बाजूंनी अडचणीत सापडलेला आहे. आपल्या देशात बौद्धिक कश्टांच्या तुलनेत शारीरिक कष्टांना कमी लेखले जाते. अमर्त्य सेन म्हणतात, ष्अमतल ॅवता ऽैापससमक ॅवताष्याप्रमाणे शारीरिक कष्टांनाही योग्य मोबदला दिला जाणे गरजेचे आहे. सामाजिक न्याय द्यायचा असेल तर हे उपरेपण कमी करायलाच हवे.

आर्थिक अडचणीच्या काळात सर्वाधिक रोजगारहानी असंघटित क्षेत्रातच होते. अगदी घरगुती काम करणाऱ्या बायकांच्या कामातही लक्षणीय घट झाली असल्याचे दिसते. बांधकाम क्षेत्रातील वेतनातही घट झाली आहे. दिल्लीत मध्यंतरी इमारत कोसळून 70 बांधकाम मजूर मरण पावले, तेव्हा सरकारची कामगारांविषयी असलेली उदासीनता उघडपणे समोर आली. असंघटित कामगारांना कल्याणकारी योजनांची आणि हक्कांची कशी आवश्यकता आहे, हेही अशा घटना अधोरेखित करतात. कामगारांचे, विषेशतः असंघटित क्षेत्रातील 93 टक्के कामगारांच्या कायदेशीर हक्कांचे संरक्षण करण्याऐवजी, या जबाबदारीपासून सरकार हात झटकत आहे. ते थांबण्याची आवश्यकता आहे. वेतनश्रेणी संरक्षण देणे, सुटी, कामाचे तास आणि सेवेची स्थिती याविषयी सखोल विचार झाला

पाहिजे. महात्मा गांधीजींच्या भाषेत सांगायचे तर कामगारांच्या घामाचा सन्मान आणि प्रतिष्ठा राखली गेली पाहिजे. आशियाच्या विकासाचे इंजिन म्हणून काम करीत असलेल्या भारताच्या अस्तित्वासाठी आणि विकासासाठी हे आवष्यकच आहे. हे शतक आशियाचे असेल, असे जग मानते. ते तसे प्रत्यक्षात येईलही, मात्र त्यासाठी हवीय राजकीय इच्छाशक्ती!

संघटीत क्षेत्रातील श्रमिकांच्या संघटनांचे महत्व कमी झाले आहे. त्यामुळे आता व्यावसायिक वाटाघाटी करतांना ते दुर्बल झाल्याचे दिसून येते. अशा परिस्थितीत असंघटित श्रमिकांची श्रम संघटना बांधणीचा विचार देखील करणे कठीण वाटते. मागील 10ते 15 वर्षांपासून बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या वाढत्या दबावाखाली भारतीय श्रमिकांच्या बेकारीत प्रचंड प्रमाणात वाढझाली आहे. त्याचा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना लाभ मिळत आहे. बंगलोर येथे पेप्सी, टोयोटो आणि बाटा या तीन विदेशी कंपन्यांतील औद्योगिक विवादावरून असे निदर्शनास येते की, संप काळात श्रमिक कामावर येत नाहीत हे पाहून विदेशी कंपन्यांनी करारांवर स्वाक्षरी घेऊन अल्प काळासाठी श्रमिकांच्या नेमणूका केल्या आहेत. तात्पर्य, संघटीत क्षेत्राबाबत असे म्हणावे लागते की लाभ आणि श्रमिककल्याण यामध्ये समन्वय घडवून आणण्यासाठी सरकार आणि श्रम संघटना यांनी प्रयत्न करावयास हवेत. असंघटित क्षेत्रात श्रम संघ स्थापन करणे हे अत्यंत कठीण कार्य आहे. त्यामुळे सरकारी नियंत्रणाचा कार्यक्रम स्वीकारून श्रमिकांसाठी किमान वेतन, कामाचे तास, शिक्षण, आरोग्य, इतर सुविधा इत्यादींबाबत सुधारणा करण्यासाठी सरकारने पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. तसेच श्रमिकांकरीता सामाजिक सुरक्षितता निर्माण करण्यासाठी खर्चात वाढ करणे अत्यंत महत्त्वाचे आणि अर्थपूर्ण आहे. म्हणूनच भारतातील सरकारी कार्याची व्याप्ती वाढविण्यात आली आहे.

कल्याणकारी राज्यात प्रत्येक व्यक्तिला सामाजिक न्याय देण्याचे आश्वासन दिले जाते. तरी पण सामाजिक सुरक्षिततेची आवष्यकता श्रमिकांना अधिकतर असते. कारण मजूरी घेऊन कार्य करणाऱ्या बहुतांश व्यक्ति आपल्या उदरनिर्वाहासाठी कोणत्या तरी नियमित चालणाऱ्या व्यवसायांवर अवलंबून असतात. औद्योगिक दुर्घटना, वृद्धावस्था, आकस्मिक मृत्यु, आजारपण, बेकारी इत्यादी कारणांमुळे श्रमिक हे उत्पन्न मिळविण्यासाठी असमर्थ होतात. श्रमिक एकाकी मार्गाने या समस्या सोडवू शकत नाहीत. अशा परिस्थितीत श्रम समस्या नियंत्रित केल्या नाहीत तर देशातील समाज व्यवस्था आणि अर्थव्यवस्था विस्कळीत होत जाते. म्हणून सामाजिक शांतता, समृद्धी आणि स्थैर्यासाठी सामाजिक सुरक्षिततेची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. अशा प्रमुख कारणांमुळे सामाजिक सुरक्षितते संबंधीच्या समस्यांचा अभ्यास श्रम अर्थशास्त्रात केला जातो.

सद्यस्थितीत जगातील विकसीत देषांच्या तुलनेत भारतासारख्या विकासनशील देशात असंघटित श्रमिक वर्गांची संख्या अधिक आहे. त्यासाठी भारत सरकारने रोजगार आणि श्रम सेवांसाठी फारच मर्यादित स्वरूपाचे प्रयत्न केले आहेत. त्यामुळे देषातील औद्योगिक वसाहतीच्या परिसरात असंघटित श्रमिकांच्या मनात अतिशय उदासीनतेचे वातावरण असल्याचे दिसून येते. कारण स्वातंत्र्योत्तर काळात नवीन औद्योगिक संस्थांच्या निर्मितीमुळेच भारतात थोडया फार प्रमाणात अकुशल श्रमिकांसाठी रोजगार सेवेच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. तरी पण औद्योगिक वातावरणात असंघटित श्रमिकांची संघटन शक्ती अपूरी असल्यामुळे त्याचा मोठया प्रमाणात गैरफायदा घेतल्या जातो. अशा परिस्थितीत भारतातील असंघटित श्रमिकांचे एकूण राहणीमान, निवासाची व्यवस्था आणि आहार व्यवस्था यामध्ये सुधारणा होणे महत्त्वाचे आहे. त्याआधारे देशातील अकुशल श्रमिक वर्गांच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडवून आणणे शक्य आहे. तरी सुद्धा भारतातील अकुशल श्रमिकांच्या शक्तीबाबत उदासीनता असल्यामुळे त्यांच्या एकूण आरोग्याच्या पातळीत घट होत आहे. त्यामुळे स्थानिक औद्योगिक संस्थांच्या सहकार्याने श्रमिकांच्या सामाजिक स्तराबाबत दृष्टीकोन सर्वांगाने वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी त्यांना स्थानिक लोकांची धार्मिक वृत्ती, क्रीडा सुविधा, मनोरंजनात्मक कार्यक्रम इत्यादी बाबी सामाजिक सेवेतून वाढविण्याचा सर्वतोपरी प्रयत्न केला पाहिजे. तसेच औद्योगिक श्रमिकांना राज्य विमा योजना आणि रचनात्मक कार्यक्रमांचा लाभ देऊन त्यांना सामाजिक सेवा प्रदान केल्या पाहिजेत.

भारतामध्ये एकीकडे संघटीत क्षेत्रात श्रमिकांची संख्या कमी होत आहे तर दुसरीकडे असंघटित क्षेत्रात श्रमिकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. असंघटित क्षेत्रात स्वयंरोजगार करणारे श्रमिक, दैनिक मजुरीनुसार काम करणारे अकुषल श्रमिक, दुकान आणि लहान उद्योगधंद्यात काम करणारे श्रमिक या सर्वांना अत्यल्प मजूरी दिली जाते. एवढेच नव्हे तर श्रमिकांना पगार दरात वाढ आणि रोजगार सुरक्षितता दिली जात नाही. पण असंघटित क्षेत्रातील उद्योगधंद्यात अधिक तास काम करून देखील श्रमिकांना कमी मजूरी दिली जाते. संघटीत क्षेत्रात नवीन

नोकरी मिळण्याची शक्यता वाढल्यामुळे त्याचा अप्रत्यक्ष भार असंघटित क्षेत्रावर पडतो. त्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील श्रमिकांना अनेक प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरे जावे लागते. तसेच संघटीत क्षेत्रातून कमी केलेले श्रमिक असंघटित क्षेत्रात प्रवेश करतात. विदर्भातील भंडारा जिल्हयाच्या बाबतीत अध्ययन केल्यावर असे आढळते की, भंडारा जिल्हा हा खनीज संपत्तीने परिपुर्ण असून राज्यातील मॅग्नीजच्या खाणी या जिल्ह्यात उपलब्ध आहेत. खाणीत काम करण्याकरिता नियमित मनुष्य बळ उपलब्ध असले तरी खाणीतील संपूर्ण कार्याकरिता हे मनुष्यबळ अपूरे पडते. मनुष्यबळाची ही कमतरता भरून काढण्याकरिता खाण व्यवस्थापनाला अतिरिक्त मनुष्यबळाची व्यवस्था करावी लागते. त्याकरिता कंत्राटी कामगारांची मदत घेण्यात येते. कंत्राटी कामगारांची भरती रोजंदारी तत्वावर कंत्राटदाराद्वारे करण्यात येते.

नियमित खाण कामगारांप्रमाणे कंत्राटी कामगारांना सुविधा प्राप्त होत नाही. तथापि प्रत्यक्षपणे नियमित व कंत्राटी कामगारांच्या श्रमाची तुलना केली असता या दोहोंच्या श्रमभारात कोणताही सार्थक फरक दिसून येत नाही. कंत्राटी कामगारांच्या भविश्यनिर्वाह निधी, आरोग्य सुविधा, अतिरिक्त कार्य, निवास व्यवस्था, विमा इत्यादी सर्व सुविधांची जबाबदारी कंत्राटदाराकडे सोपविण्यात येते. कंत्राटदार मात्र प्रत्यक्षात या सेवा कामगारांना उपलब्ध करून देतो अथवा नाही याच्याषी खाण व्यवस्थापन अनभिज्ञ असते.

असंघटित क्षेत्रातील खाण मजूरांच्या आर्थिक उत्पन्नाचा विचार केला असता त्यांचे आर्थिक उत्पन्न नियमित खाण कर्मचाऱ्याच्या तुलनेत अत्यल्प असते. त्यांना या उत्पन्नातून आपल्या दैनिक गरजा भागवणे देखील शक्य नसते. आपल्या गरजा भागविण्याकरीता घेतलेल्या कर्जामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती दिवसेंदिवस खालवत जाते. या मजूरांद्वारे घेण्यात येणाऱ्या कर्जाचे स्त्रोत हे कंत्राटदार किंवा सावकार असल्यामुळे हे त्यांच्या पाशातून सुटू शकत नाही. कारण या स्त्रोतांकडून घेण्यात आलेल्या कर्जाचे व्याज दर हे अत्याधिक असतात. आर्थिक स्थिती कमकूवत असल्यामुळे कुटुंबातील एकापेक्षा अधिक सदस्यांना काम करावे लागते. व प्रसंगी कुटुंबातील अल्पवयीन सदस्यांना देखील आर्थिक उत्पन्नात आपला हातभार लावावा लागतो. वाढती महागाई कुटुंबाच्या गरजा व हलाखीची आर्थिक परिस्थिती या विवंचनेत सापडून हे कामगार व्यसनाधीन होतात. ज्यामुळे त्यांचे कुटुंबाकडे दुर्लक्ष होते परिणामी अपत्यांचे शिक्षण बाधीत होऊन त्यांच्यावर कुसंस्कार होण्याची सुरूवात होते. याप्रमाणे मागील पिढीच्या पाऊलांवर पाऊल ठेवून पुढची पिढी मार्गक्रमण करित असते. यामुळे हे कुटुंब आपला विकास साधू शकत नाही.

संदर्भ :–

१. मोघे किरण, असंघटितांना संघर्षाशिवाय पर्याय नाही, कामगार विश्व, वाह संघर्षाची, संपादक रघुनाथ कुचित, सौर पब्लीकेशन, पुणे 2012.
२. बोधनकर, सु.व. चव्हाण, सा.श्राम अर्थशास्त्र, श्री साईबाबा प्रकाशन, नागपूर.
३. डॉ. आगलावे प्रदीप, संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 2000.
४. डॉ. भांडारकर, पुल. सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ, ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर, तृतीय आवृत्ती.
५. डॉ. नागोळे रा.ना., सामाजिक संशोधन तत्वे आणि पद्धती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पाचवी आवृत्ती, 1992.
६. डॉ. आगलावे प्रदीप, संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर 1 जाने. 2000.
७. डॉ. संत दु.का., संशोधन पद्धती प्रक्रिया व अंतरंग, पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे द्वितीय आवृत्ती, जुलै – 1988.
८. डॉ. नाडगोंडे गुरूनाथ, सामाजिक संशोधन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर द्वितीय आवृत्ती, ऑक्टो. 1999.
९. डॉ. जरारे विजय एल., समाजिक शास्त्रीय संशोधन प्रणाली, अद्वैत प्रकाशन, अकोला, 22 ऑक्टो. 2004.

ISSN 2278-3199

Published By

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.
Email-principalsnmorcollege@rediffmail.com / rjbhagat1968@yahoo.co.in
Website - www.snmorcollege.org.in
Phone No. - 07183-233300 / 07183-233301 Mobile - 09422113067 / 09420359657